

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર,

તથા ઐ દેરાની

ભૂગોળ.

(કઠણ શબ્દોના કોશ સહિત)

રત્નો પ્રસિદ્ધ કરનાર,

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એંગ્લો-ગુજરાતી ખેલા, ખીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે
તથા ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ પાંચમી (પુરુષ સુધારા વધારા સહિત).

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધાવેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ ઓ તારેં, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!

ક્યાં ને રજપૂત કેરેં, શૌર્ય જોયું ! રે ખયું દિસે સાણું !!

સુરત :

“મિશન” પ્રેસમાં છાપ્યો.

૧૮૯૧.

(સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યાછે.)

કિંમત ૧૦ આના.

૪૫૨૮

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

(કઠણ શબ્દોના કોશ સહિત)

રત્ની પ્રસિદ્ધ કરનાર,

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એંગ્લો-ગુજરાતી ખેલા, ખીળ, અને ત્રીજા ધોરણ માટે
તથા ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ પાંચમી (પુષ્કળ સુધારા વધારા સહિત).

સને ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધાયેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ ઓ તારે, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં ને રજપૂત કેરું, શૌર્ય ઊંચું ! રખડું દિલે સાણું !!

સુરત :

“મિશન” પ્રેસમાં છાપ્યો.

૧૯૯૧.

(સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યાછે.)

કિંમત ૧૦ આના.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક ન્યારે મેં પહેલવહેલું રચી પ્રસિદ્ધ કીધું ત્યારે મને ભાગ્યેજ એવી આશા હતી કે એ એની ચોથી આવૃત્તિએ પહોંચશે. કારણ કે એ પુસ્તકનો હેતુ એના જેવાં બીજાં પુસ્તકોથી કેવળ જુદાજ હતો. આજ કાલ ઇતિહાસની નોટ અસંખ્ય હુપાયછે, તેમાં કેટલાક શિક્ષકોની શિક્ષણ પદ્ધતિ એની હોય છે કે તે તમામ છાત્રાને મોટે કરાવની કે પરીક્ષામાં પાસ થવાને કરી અડચણ ન પડે. એ હેતુથી આ “ઇતિહાસ-સાર” નો હેતુ કેવળ જુદાજ પ્રકારનો છે તે એ કે કોઈ ઇતિહાસની તમામ અગત્યની બાબતોનું તેમનો અરસપરસનો સંબંધ કાયમ રાખી કેવળ દોહનજ કરી લેવું અને કોઈ પણ એની અગત્યની બીના છાડી ન દેવી કે જેનો ઇસારો ન કાઢેો હોય; એવી રીતે કે ન્યારે મોટું પુસ્તક વાંચવામાં આવે ત્યારે તે બીનાનાં એકર વાંચનારના મનમાં ફરીજ ચૂક્યાં હોય. તેમજ પરીક્ષા વખતે ધ્યાનજ અગત્યનું શું છે તે માત્ર એ કલાકના દરમ્યાનનાં સંચોથી તમામ બીના પાછી તેના મનમાં તાજ થાય. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ જીજ શિક્ષકોને સોંપું.

આ આવૃત્તિમાં એનો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે કે અમારી અંગ્રેજી ચોપડી “An Epitome of Indian History” (fourth edition) જે લાગલી ચોથા ધોરણમાં રાજ કરવાની છે, તેને સમજતાં છાત્રાએને કંઈ પણ અડચણ પડે નહિ. એક તરફથી તેનુંજ ભાષાંતર છે એમ કહીએ તો ચાલે. એકંદરે જોતાં આ આવૃત્તિ વધારે ટૂંકા, ઉપયોગી અને સરળ થઈ છે.

બુગોળનું જ્ઞાન વિશેષ થાય અને તે વગર ઇતિહાસ અરાખર સમજી શકાતો નથી એવી અનુભવથી ખાતરી હોવાને કારણે કલાણી જગા ક્યાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. “ગવર્નર-જનરલની કારકીર્દીની ટુંક હકાકત” છૂટી આપેલી છે. એ ઉપરાંત ધ્રોગો ફેરફાર કરવામાં આવેલો છે તેથી આશા છે કે આ આવૃત્તિ પાછળની ટ્રાગો કરતાં અધિક ઉપયોગીપણું બતાવી આપશે. પાછલી બુગોળમાં સમાયલી હકીકત જે ધણી ગ્રીણી માલમ પડી તે કહાડી નાખી છે.

સુરત, નાગરકળીયું,
તા. ૧લી જુન, સને ૧૮૮૬. }

લ. લા. વ્યાસ.

સૂચના.

ઝેલો-ગુજરાતી પહેલા, ખીજા, અને ત્રીજા ધારણામાં જે ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે એક સ્ટેલી અને સરળ ભાષાવાળી, ટૂંકી અને બધી મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયેલા હોય એવી એક ચોપડીની જોઈ છે એવી ખાત્રી રવાણી તથા મારા ઘણા શિક્ષક મિત્રો તરફથી હું વારંવાર સાંભળતો આવ્યો છું કે સદર્દુ ધારણાનો ઇતિહાસ છોકરો પાતાળી મેળે વાંચી સમજી તેમાં લખેલા ખીના યાદ રાખી શકે અને તે તેને રમુજને બદલે જોતો થઈ ન પડે એવા એક ઇતિહાસની જોઈ છે. આસરે દસ વર્ષના અનુભવથી જુદાની ઉમ્મરના છોકરાઓ કેટલો જોજી ઝીંકી શકે છે તે અને જૂદા જૂદા પરીક્ષકો પાતપોતાની જુદી જુદી રસમતાથી દારવાઈ કેવી કેવી તરેહના પ્રશ્નો પરીક્ષામાં પૂછે છે તે ઘણુંક મારા બાણ્યામાં આવ્યું, સમજાવ, આ “ભરતખંડના ઇતિહાસ-સાર” ને મેં જન્મ આપ્યો. જેવા પુસ્તકની જોઈ છે, તેવું આ છેજ એમ કહેવાની હું હિમત ધરી શકતો નથી. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે કમળી વયના વિદ્યાર્થીઓને આ લઘુ પુસ્તકથી ઇતિહાસનો જે કેટલો તથા શિક્ષકોને વારંવાર જોઈ લખાવવાની માયાકૃત, એ મેં દરજ્જે દર થઈ શકશે. પહેલી આવૃત્તિમાં સ્વચ્છતા પ્રમાણે મારા શિક્ષક મિત્રોએ મને કેટલીક અગત્યની સ્વચ્છતાઓ કીધી તે ઉપર આ આવૃત્તિમાં પૂરવું લક્ષ દીધું છે, અને તે ધારણથી એ વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

પહેલા ધારણે માટે ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૩, તથા ૨૫મી પાને બાદશાહોનાં, ૨૬મી પાને મરેશ રાજાનાં, ૨૯મી પેશ્વાઓનાં તથા ૮૦મી પાને ગવર્નર-જનરલોનાં નામ અને વરસ આપેલાં છે તે અને ૧૨૦મી પાનેથી થુકો તથા છલ્લે વરસવાર ખીના આપેલી છે તે શિખવવી બસ છે.

ખીજા ધારણે માટે પહેલાં ૩૧ પાનાં (બાલાજી બાજીરાવના મરણ સુધી) તથા છઠ્ઠા પ્રકરણમાં પાને ૩૬-૪૮ સુધી (પટનાના ખીજા થુક સુધી).

ત્રીજા ધારણે માટે બાકીનો ભાગ ૮૦ પાનાં સુધીનો શિખવેલો. એ પુસ્તકમાં મેં પુરવણી દાખલ કીધી છે. તેમાં પ્રખ્યાત માણસોનાં ટૂંક વૃત્તાંત અને મુખ્ય વિગતોનાં કારણ તથા તે માંહેલાં થુકો લખેલાં

છે. એના પછી મુખ્ય કરારો તથા રાજ્યદારી ફેરફારો આપેલા છે. પછી અંગ્રેજોને કયો પ્રાંત કયા વરસમાં અને કોની પાસેથી મળ્યો એ અગત્યના ચૂંટી કહાડી લખ્યા છે. એ પૂરું થયા બાદ યુદ્ધ તથા વરસવાર ખીના બખવામાં આવી છે. એ બધી બાબતો છોડીને પુનરાવર્તન કરવામાં ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે.

છેલ્લે મારી વિનંતિ છે કે સ્વયં વાંચનારાઓ આ પુસ્તકમાં નજર ચૂકવી રહી ગયલી બૂલ સુધારી વાંચશે.

સુરત, નાગરકળીયું.
તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૫.

લ. લા. વ્યાસ.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આગલી બે આવૃત્તિઓની નકલ તમામ અપી જવાથી આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ ઉપરથી મારી ખાતરી થાય છે કે છોડીને એ વિષયમાં અડચણ દૂર થયેલી છે, અને જે જે તેઓને ઊપયોગનું છે તે યથાસ્થિત આ ચોપડીમાં આવેલું છે, તેમ ત્રીજી ધારણ સુધીમાં જેટલું જેઠાંએ તેની સીમા આગળી નથી. મારા કેટલાક મિત્રોની સ્વયંના ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં “ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ” ઉમેરી એને વિશેષ ઉપયોગી કાઢી છે. તેમજ વાંચનારને જાણાવનામાં આવે છે કે પહેલા ત્રણ ધારણોમાં ઊપયોગી એવી “જગતની ભૂગોળ” પણ ઈલાહીદી પ્રસિદ્ધ કાઢી છે.

સુરત નાગરકળીયું,
તા. ૧લી આગષ્ટ, ૧૮૮૬.

લ. લા. વ્યાસ.

ગીતિ.

ઈતિહાસો દરશાવે, અનુભવનાં ફળ અનેક દૃષ્ટાંતે,
પૂર્વે જન કયમ વરણ્યું, થયું તેનું શું પરિણામ અંતે.
નાનાવિષયનાં રાજ્યો, ઉત્પન થઈને થયાં અતિ દિપતાં.
કો સ્થિતિ કૂડી પામ્યાં, કો સય પામ્યાં અરિસું જુધ કરતાં.
સદાયરણ્યનો કેવાં-મિષ્ટ, કદુ, દુષ્ટ આચરણ્યકેરો,
ફળ વળી અતિ મહનાં, ભોભ વિષયનાં જણાવે જે જનનાં.
સંપત કાણુ એકજમાં જાય, પડે જન વિપત્તિ સાગરમાં,
નીતિ નોકા તારે, આ ભવમાં તે શિખાડી કે પળમાં.
પ્રિય જન વાંચી એયો, ઈતિહાસોથી સર્થ રૂઝું જ્ઞાન,
માર્ગ સુધો જાણી, મેળવવું ખંતથી અમર માન.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કીધી
તે પહેલાંની હકીકત.

આર્ય લોકોના રાજ્યની હકીકત.— દેશી ગ્રંથકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનને ભરત રાજ્ય ઉપરથી ભારતવર્ષ (ભરતખંડ) એ નામ આપ્યું છે. એ ભરત રાજ્યે આખા દેશ ઉપર રાજ્ય કીધું હતું એમ કહેવાય છે. એ દેશના મૂળ વતનીઓ ખીલ, કોળી, ગોંડ, મીના, ચૂઆર વગેરે હતાં. તેઓના વંશને સોન, નર્મદા અને મહાનદીની આસપાસનાં જંગલોમાં, સર્ગુજ ટેકરી ઉપર, અને છોટા નાગપુરમાં હજી રહે છે. આર્ય હિંદુઓ અસલ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેઓએ સિંધુનદ એજંતીને દિલ્હીના વાયવ્ય કોણમાં ૧૦૦ માઈલ સુધીના નાનો પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. ત્યારપછી પ્રાચીણ ગંગા અને જમના નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હશે એમ માલમ પડે છે. આર્ય લોકોનું જૂનામાં જૂનું ધર્મપુસ્તક વેદ છે. તેનો સંગ્રહ ૮૫૦ સે ક્રીષ્ટા હતો (ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦). ત્યારપછી મનુસ્મૃતિ નામનું પુસ્તક આસરે ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ વર્ષ ઉપર રચાયું. એમાં વ્યવહાર અને ધર્મ સંબંધી નિયમોનો સંગ્રહ ક્રીષ્ટા છે. એ પુસ્તકનો રચનાર મનુ હતો. એણે લોકોના ચાર વર્ગ પાડ્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. શૂદ્ર અને ચંદ્રવંશી રાજ અયોધ્યામાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી પુરાણોની કથા શરૂ થઈ. સૂર્યવંશમાં રામ ધણો થયેલી પુરુષ યજ્ઞગયો. એની કથા આદિકવિ

બાલ્મિકીએ રચેલા રામાયણ નામના વીરરસ કાવ્યમાં કહેલી છે. રામ પોતાનું લશ્કર દક્ષિણમાં દોર્યું અને રફને રફને સિંહલદીપ જીતી લીધા (ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦). ચંદ્રવંશી રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન મહાભારતમાં કીધું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં હસ્તિનાપુરના રાજા ભરતને એ પુત્ર હતા—પાંડુ અને દુતરાષ્ટ્ર. પાંડુને પાંચ પુત્ર હતા—યુધિષ્ઠીર, ભીમ, અર્જુન, નિકુળ અને સહદેવ. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્ર હતા. તેઓ કૌરવો કરીને કહેવાતા. દિલ્હીની પાસે હસ્તિનાપુરની ગાદીને માટે એ બંને કુટુંબો વચ્ચે વાંધા ઊઠ્યો (ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦-૧૩૦૦ને સુમારે). કૃષ્ણે પાંડવોનો પક્ષ લીધો. હાલ સ્થાનેશ્વર છે તેની નજદીક કુરુક્ષેત્ર આગળ એક ભારી યુદ્ધ થયું. તેમાં પાંડવોનો જય થયો. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એ ઝઘડા વખતે સહદેવ રાજા મગધ (બહાર પ્રાંત) માં રાજ્ય કરતો હતો. તેનો પાંત્રીસમા વંશજ અગ્નિતશત્રુ કરીને હતો. તેના રાજ્યમાં જૌદધ ધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ* થયો. અગ્નિતશત્રુથી છુટ્ટો વંશજ નંદ થયો અને નંદથી નવમો ચંદ્રગુપ્ત. એને યુનાની લોકો સંડ્રકોટસ કહેછે. ચંદ્રગુપ્તથી ત્રીજો વંશજ અશોક†

* એ ઈ. સ. પૂ. ૫૯૮ માં જન્મ્યો હતો. એના આપતું રાજ્ય અયોધ્યાની ઉત્તર તરફ હતું. ઘડપથ, રોગ અને મરણના દેખાવો નજરે પડવાથી એના મનમાં ત્રેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને એ ત્રીસ વર્ષની વયે ઘરબારનો ત્યાગ કરી મુક્તિમાર્ગ શોધવાને વનમાં ગયો. મુનિઓ પાસે જ્ઞાન મેળવી એ ત્યાંથી નીકળી ઠામેઠામ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો અને ઘણાને એના શિષ્યો કીધા. એ ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩માં મરણ પામ્યો. એને “જુદધ” એટલે જ્ઞાની કહેતા.

† એ ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩માં ગાદીએ બેઠો. એણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું. એના રાજ્યની હદ પશ્ચિમમાં પેશાવર અને કાશ્મીરથી સુરત સુધી હતી અને પૂર્વમાં બંગાળા, એરિસ્સા અને તૈલગણ સુધી, હતી. એના વખતમાં જૌદધ ધર્મનો આખા ભરતખંડમાં જય થયો. એણે માગધી ભાષામાં એ ધર્મનાં શાસ્ત્ર રચાવ્યાં, તથા સાર્વજનિક કાર્યો કરવાં—ફૂવા, વાવ, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવ્યાં.

કરીને યજ્ઞ ગયો. એણે જોઈઘ ધર્મને રાજધર્મ કર્યો. ખારમા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં ખ્રીષ્ણેએએ એ ધર્મનું જડત્રણ કહાડયું. દક્ષિણમાં એ ધર્મનો સૌથી કઢો રાત્રુ શંકરાચાર્ય આઠમી કે નવમી સદીમાં યજ્ઞ ગયો. જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ આસરે ઇ. સ. ૬૦૦માં કહેવાય છે. જૈન સોડોમાં ન્યાત હોયછે અને કેટલાક સાધુએ જોએને તેએ દેવથી એજ ગણેછે તે તીર્થંકરને નામે એાળખાય છે.

પરદેશી સ્વારીએ.— ઇરાનનો રાજા ડરાયસ હિંદુસ્તાનપિસ ૪૦ સં ૫૦ ૫૧૮માં સાયરસ રાજાની ગાદીએ બેઠો, અને ન્યારથી તેણે પશ્ચિમમાંથી આવીને હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી ત્યારથી એ દેરાની ભરેસો રાખવા લાયક હકીકત છે. એ મોટું લશ્કર લઈ સિંધુનદ એાળંગી આવ્યો અને એ નદીના કાંઠા ભણી આવેલા પ્રદેશોને પોતાના મહાન્ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. જીતાયલા પ્રદેશોને ખંડણી આપતા કીધા.

ઈ. સં ૫૦ ૩૨૭ માં મહાન્ સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. તેણે ત્યાંના પોરસ રાજાનો જાહેલમ નદીના કિનારા ઉપર પરાજય કીધો અને તેને કેદ પકડયો. એમ છતાં તેણે ઉદારપણે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. પોરસને હરાવ્યા પછી સિકંદરે પંજાબ પ્રાંત જીત્યો અને ગંગા નદી તરફ જવાની ઈચ્છા કીધી, પણ તેના લશ્કરે યાકથી અને ભયથી છેક નળગી હાલતમાં આવી જવાથી આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી તે પોતાને દેરા પાછો ફર્યો.

સિકંદરના મરાણ પછી તેનો એક સરદાર સેલ્યૂકસ મોટું લશ્કર લઈને સિંધુનદ એાળંગી આવ્યો. મગધનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત એની સામા થયો. સેલ્યૂકસે જય મેળવ્યો, પણ આખરે બન્ને વચ્ચે સલાહ થઈ. ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં તેની દસ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું. તેની પછી ત્રણ યદ્ર વંશ થયા. તેમાં છેલ્લા વંશ આંધ્રની સમાપ્તિ ઇ. સં ૪૩૬ માં થઈ.

ઈ. સં ૫૦ ૧૮૧ થી ૧૬૧ સુધી હિમાલયના વાયવ્ય કોણમાં ખાકુત્રિઅર દેશમાં ગ્રીક રાજ્ય હતું ત્યાંના મોકોએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીએ કરી.

એમાંની કેટલીક પૂર્વમાં મથુરા અને અયોધ્યા સુધી અને કેટલીક દક્ષિણમાં સિંધ અને કચ્છ સુધી પહોંચેલી હતી. પણ એ લોકોએ કોઈ રાજ્ય સ્થાપ્યું નહોતું.

ઈ. સં. ૫૦૦ થી ૬૦૦ સુધી ઉત્તર ભણીયાકોઈ નવી ભતનાં લોકો મધ્ય એશ્યામાં થઈ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરતા. એ લોકોનું બરાબર નામ ન હોવાથી તેઓ શક અથવા સિથિઅન કહેવાય છે. તેઓએ ભરતખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પ્રાચીન હિંદુ રાજા—વિક્રમાદિત્ય. એ ઉગ્ગજનનો રાજા હતો. એણે ઈ. સં. ૫૦૦ પદ્ધ માં રાજ કરવા માંડ્યું. એણે પ્રાહ્મણનો ધર્મ ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યમાં વિદ્વાન પુરોહિતો ભાલાવ્યા. એ વિદ્વાનોમાં સૌથી પ્રખ્યાત પુરુષ કાલિદાસ હતો. એણે પ્રખ્યાત શકુન્તલા નાટક રચ્યો છે. વિક્રમે શક લોકોનાં ધાડાં જે પોતાના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવતાં હતાં તેને પાછાં હટાવી કહાડ્યાં. એનાં એવાં પરાક્રમાથી એનો હાલ સંવત્ ચાલે છે. વિક્રમની ઘણી પેઢીપછી ભાજરાજા થયો. તેણે અગીયારમા સૈકાની આખરસુધી રાજ્ય કીધું. શાલિવાહન—એ કુંભારનો છોકરો હતો. એની રાજધાની ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠાણ છે ત્યાં હતી. એ શક લોકોની સામે થયો. એણે પ્રાહ્મણોનું ધૈર્યના જૂલમથી રક્ષણ કીધું, માટે એના માનાર્થે તેઓએ એનો શક ચલાવ્યો, સને ૭૮.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રાચીન મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

મહમદ ઇસમની સ્વારી—સને ૭૧૨ માં સિંધના દાહીર નામના રાજાએ કોઈ આરમ્ભ લોકનાં વહાણો લટીકીયાં હતાં તેની જુક્સાની ભરી લેવાને તેઓનો સરદાર મહમદ ઇસમ મોટો કાફલો લઈને આવ્યો. દાહીર રાણમાં પડ્યો અને ઇસમે સિંધ દેશ જીતી લઈ ત્યાં પોતાનાં યાજ્ઞાં બેસાડ્યાં. એને સને ૭૧૪ માં પાછો ભાલાવી કીધો અને ગર્દન માચ્યો. સને ૭૫૦ માં રજપૂતોએ સિંધમાંથી મુસલમાનોને કહાડી ધક્કા.

અલખતગિન ને આગળ કોઈએક વૃક્ષી ગુલામ હતો તેણે દસમી સદીમાં અફઘાનીસ્તાનમાં ગીઝની શહેરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ઇ. સ. ૯૦૬ માં મરણ પામ્યો. એનો સખતગિન કરીને ગુલામ હતો તે એની છોકરી સાથે પરણ્યો અને એની પછી બાદશાહ થયો. એણે ગીઝની વંશ સ્થાપ્યો. આ સખતગિનને પોતાની પડોસના લાહોરના હિંદુ રાજ જયપાળ સાથે લડાઈ થઈ. સખતગિનને તેને હરાવ્યો અને પેશાવરમાં પોતાનું યાત્રું કર્યું. સખતગિન ઇ. સ. ૯૯૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો મહમૂદ ગાદીએ બેઠો.

અફઘાન વંશ, ૯૯૬-૧૫૨૬ સુધી.

ગીઝની વંશ, ઇ. સ. ૯૯૬-૧૧૮૬:-૧૯૦ વર્ષ.

મહમૂદ.....૯૯૬ થી ૧૦૩૦.	ઈબ્રાહીમ.....૧૦૫૮ થી ૧૦૯૮.
મહમૂદ.....૧૦૩૦ „ ૭ માસ.	મસાઊદ રજો.....૧૦૯૮ „ ૧૧૧૮.
મસાઊદ ૧ લો.....૧૦૩૦ „ ૧૦૪૦.	આસંસાન.....૧૧૧૮ „ ૧૧૨૧.
મૌદુદ.....૧૦૪૦ „ ૧૦૫૧.	બહુરામ.....૧૧૨૧ „ ૧૧૫૨.
અબદુલ રશીદ.....૧૦૫૧ „ ૧૦૫૨.	ખુશરૂ.....૧૧૫૨ „ ૧૧૫૯.
ફરૂકસાદ.....૧૦૫૨ „ ૧૦૫૮.	ખુશરૂ મલેક.....૧૧૫૯ „ ૧૧૮૬.

સુલતાન મહમૂદ ગીઝની, ૯૯૬-૧૦૩૦.—એ સને ૯૬૭ માં જન્મ્યા હતા. એ મહાન્ યોદ્ધા હતા. એની લડાઈ કરવાની ઇચ્છા અને મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાના લાભથી એણે બરતખંડ ઉપર ચડાઈ કરી. એણે પહેલી સ્વારી ૧૦૦૧ માં કરી. તેમાં એણે લાહોરના રાજ જયપાળને પેશાવર આગળ હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો, અને સતલજ નદી એનાર્ગી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને પછી પાછો ગીઝની ગયો. જયપાળ આવી આફતોથી કંટાળી પોતાના છોકરા અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી પોતે બની મૃત્યુ. મહમૂદની જીજ્ઞાસા ૧૦૦૪ માં મુલતાનની પાસે ભાટીઆના રાજ ઉપર કરી. ત્યાં સ્વારી મુલતાનના સરદાર અબુલ ફતેહ લોદી ઉપર ૧૦૦૫માં કરી. એણે એથી સ્વારી ૧૦૦૮ માં અનંગપાળ ઉપર કરી તે વખતે બાહુવા ભોગ છે.

એ અનંગપાળ આસપાસના રાજ્યો સાથે સંપ કરી એની સામા લશ્કર લઈ ગયો, પણ મહમ્મદનો જય થયો. પછી તે નાગરકોટના દહેરા તરફ ચાલ્યો. તે દહેરામાં દ્રવ્ય ઘણું હતું. એ દહેરે એણે લઈ લીધું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય સહિત પાછો ગીજની ગયો. પાંચમી સ્વારી ૧૦૧૦માં કરી. આ વખતે એણે મૂલતાન લીધું. સને ૧૦૧૪ માં એણે છઠ્ઠી સ્વારી સ્થાનેશ્વર ઉપર કાઢી અને તે શહેર લઈ લીધું. એણે સાતમી અને આઠમી સ્વારીઓ કાશ્મીર ઉપર (૧૦૧૪-૧૦૧૫) કાઢી. આ સ્વારીઓમાં એને ઘણી મુશીબતો પડી. એની નાવમી સ્વારી (૧૦૧૭) ખુબ જયમી હતી. ભરતખંડના મધ્ય ભાગમાં પેસવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કુનોજમાં પ્રવેશ કાઢી. ત્યાંનો રાજા મહમ્મદને શરણ થયો. મહમ્મદે પછી તુરતજ મથુરા લઈયું. એણે પોતાની દસમી સ્વારી સને ૧૦૨૨માં અને અગીઆરમી ૧૦૨૩માં કલંજરના રાજા ઉપર કાઢી, પણ તેમાં એ કાંઈ ફાળો નહિ. એની દસમી સ્વારી વખતે અનંગપાળનો છોકરો ખિજો જયપાળ એની સામા થયો અને તેનું પરીણામ એ થયું કે મુસલમાનોએ લાહોરમાં પોતાનું યાજું સ્થાપી કીધું અને ત્યાં એક સૂબો રાખવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ. મહમ્મદે પોતાની છેલ્લી અને બારમી સ્વારી સને ૧૦૨૪માં ગુજરાતમાં કાઢી. તેમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દહેરાનો નાશ કર્યો, અને ખેસુમાર દ્રવ્ય લઈ ગયો. ગુજરાતમાં એકાદ વર્ષ રહીને તે પાછો ગીજની ગયો. ત્યાં તે ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો. એ ચાલાક, અગમચેતીવાળો, અને સાહસિક પુરૂષ હતો. શાહુનામા (પાદશાહના ચરિત્રનું પુસ્તક) નો રચનાર પ્રખ્યાત ફર્ફુશી એના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

હવે મહમ્મદના મરણ પછી રાજગાદીને સારૂ એના બે જોગીઆ છોકરા મહમ્મદ અને મસાઉદ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. પહેલા ગાદી ઉપર બેઠો, પણ તેને મસાઉદે તરતજ પદભ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફોડી નાખી અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. એને પણ પદભ્રષ્ટ કાઢી અને આંધળા મહમ્મદને પાછી ગાદી મળી. સને ૧૦૪૦માં મસાઉદના છોકરા મૌકુદે

પોતાના હરીફોને હરાવ્યા અને પોને સુલતાન થયો. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના રાજ્યે મુસલમાનોને લાહોર સિવાય દરેક કિલ્લામાંથી કહાડી ચૂક્યા. પહેલા મહમૂદના સૌથી મોટા છોકરા સુલતાન ઝાજફલ રશીદે ૧૦૫૧ માં પંજાબ મેળવ્યું. એની પછી ફરુક્સાદ, ઈબ્રાહીમ, મસાઉદ ૨ જો, આર્સલાન, ખહેરામ, ખુશરૂ, અને ખુશરૂ મલેક એ પાદશાહ થયા તે જાણવા જોગ નથી. રજપૂતોએ એકવાર ફરીથી પંજાબ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યું, પણ ફાળ્યા નહિ. આખરે સને ૧૧૮૬ માં મહમૂદ બીજાનીના વંશના છેલ્લા પાદશાહ ખુશરૂ મલેકને શાહજુહીન અથવા મહમ્મદ ઘોરીએ પદબદ્ધ કરીને મારી નાંખ્યા.

ઘોરી વંશ, ૧૧૮૬-૧૨૦૬:-૨૦ વર્ષ.

શાહજુહીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી, ૧૧૮૬-૧૨૦૬.

શાહજુહીન ઉર્ફે મહમ્મદ ઘોરી—એણે આ વંશમાં એકલાએજ રાજ્ય કર્યું. ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યનો અરેબરો સ્થાપનાર એ હતો. સને ૧૧૮૬ માં એણે લાહોર જીત્યું. ૧૧૯૧ માં એણે અજમેરના પૃથ્વીરાજ સાથે પાણીપતનાર મેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું, પણ એમાં તે હાર્યો. પછી તે ગીજની ગયો અને મોટું લશ્કર એકત્ર કરીને સ્થાનેશ્વરે આગળ સને ૧૧૯૩ માં પાછો પોતાના શત્રુ સામા થયો. તેણે રજપૂત રાજ પૃથ્વીરાજને હરાવી તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાંખ્યો. પછી અજમેર લઈ તે છટ્યું. ત્યારબાદ મહમ્મદ પોતાના ગુલામ કુતબજુહીનને સ્થાપક તરીકે પાછો ગીજની ગયો. બીજી વરસે તે પાછો આગ્યો, અને કનોજના રોઠાડ રાજ જયચંદને હરાવી કનોજ અને કાશી લીધાં. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, જંગાળ, અને બહાર એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૨૦૬ માં એનું મરાણ થયું ત્યાર પહેલાં માળવા સિવાય લગભગ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોનું સ્થાયી રાજ્ય સ્થપાયું.

ગુલામ વંશ, ૧૨૦૬-૧૨૮૮:-૮૨ વર્ષ.

કુતબુદ્દીન	૧૨૦૬ થી ૧૨૧૦.	બહેરામ.....	૧૨૩૯ થી ૧૨૪૧.
આરામ.....	૧૨૧૦ ,, ૧૨૧૧.	અલાઉદ્દીનમસાઉદ.	૧૨૪૧ ,, ૧૨૪૬.
અલ્તમશ	૧૨૧૧ ,, ૧૨૩૫.	નાસિરુદ્દીન મહમૂદ.	૧૨૪૬ ,, ૧૨૬૬.
ફત્તુદ્દીન	૧૨૩૫ ,, ૭ માસ.	અલબન.....	૧૨૬૬ ,, ૧૨૮૬.
રજીઆબગમ ...	૧૨૩૬ ,, ૧૨૩૯.	કેકુબાદ.....	૧૨૮૬ ,, ૧૨૮૮.

કુતબુદ્દીન, ૧૨૦૬-૧૦.— મહમ્મદ ધોરીને કોઈ છોકરા નહોતો તેથી એનો માનીતો ગુલામ કુતબુદ્દીન દિલ્હી અને તેના તાબાના પ્રાંતોનો કબ્જો રાખી રહ્યો. આથી તેને દિલ્હીનો પાહેલો મુસલમાન ખાદશાહ કહીએ તો ચાલે. તેણે વીસ વર્ષ સ્થાપતી રીતે અને મહમ્મદ ધોરીના મરાણ પછી ચાર વર્ષ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ૧૨૧૦માં મરાણ પામ્યો. એ માટો લડવૈયો હતો. એ પોતાની પ્રજા ઉપર ઉદારતાથી અને પોતાના પાદશાહ સાથે નિમકહલાલીથી વર્ત્યો હતો. દિલ્હીમાં લગભગ ત્રણસો કુટુંબો કુતબુદ્દીન મિનાર એની યાદગીરીની નિશાની છે. એના છોકરા આરામ એક વરસ રાજ્ય કીધું. પછી કુતબુદ્દીનના ગુલામ જમાઈ અલ્તમશે તેને પદબેઠ કીધો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો, ૧૨૧૧. એના વખતમાં જલ્દિસખાં નામનો મુગલ સરદાર માટી ફોજ લઈને કોઈ અફઘાન પાદશાહની પૂઠે હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, પણ સિંધુનદ આગળથી તે પાછો વળ્યો. અલ્તમશે રજપૂત સંસ્થાનમાં રણથંભોરનો કિલ્લો, ગ્વાલિયર અને ઉજ્જન સર કચ્છાં. એ સને ૧૨૩૫માં મરાણ પામ્યો. એ આ વંશમાં સૌ પાદશાહોથી માટો હતો. એના પછી એનો છોકરો ફત્તુદ્દીન ગાદીએ બેઠો. એને સાત માસમાં એની બહેન રજીઆબગમે પદબેઠ કીધો અને પોતે રાજ્ય કરવા લાગી, ૧૨૩૬. રજીઆબગમ રૂપાળી અને બાણેલી સ્ત્રી હતી, અને હંશી-આરીથી અને ચતુરાઈથી રાજ્ય કરતી હતી. આમ છતાં એણે એક આબિસિનિયાના જમાલ નામના સખસ સાથે ધણી પ્રીતિ ખાંધી. આથી કરીને ઉમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેઓએ એની સાથે ખંડ

ઉઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ધણી બન્ને હારી ગયાં ને માસ્યાં ગયાં, ૧૨૩૯. એનો ભાઈ જાહેરામ એની પછી ગાદીએ બેઠો. એ કાચો અને નિર્દય હતો. આ સમયે મુગલોએ લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી અને જાહેરામને એના સિપાઈએએ જ કેદ પકડી મારી નાખ્યો, ૧૨૪૧. પછી રૂકનુદ્દીનનો છોકરો અલાઉદ્દીન મસાઉદ ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં મુગલોના બે હુમલાએને હાવી કહાડવામાં આવ્યા. પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એને પદભ્રષ્ટ કીધો, ૧૨૪૬. એના પછી અલ્તમશનો પૌત્ર નાસિરુદ્દીન મહમૂદ ગાદીએ બેઠો. તે ફકીરની માફક રહેતો હતો. એ કિતાબોની નકલો કરી જે પૈસા આવે તેમાંથી પોતાનો બધો ખર્ચ ચલાવતો. એ કોઈ ચાકર નફર રાખતો નહિ અને એની બેગમના હાથનું રાંધેલું જમતો. મુગલો હુમલાએ કર્યા કરતા, પણ તે સંઘળાને તે ફતેહમંદીથી હાવી કહાડતો. તે ૧૨૬૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી જાલખન ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૨૮૬ સુધી રાજ્ય કીધું. બલખનનો બીજો છોકરો જાદરાખાન અથવા બકારાખાન કરીને હતો. તે બંગાળનો સૂબો હતો. એનો છોકરો કેકુખાદ પોતાના દાદાની પછી ગાદીએ બેઠો. એને એનો વજીર નિજમુદ્દીન જેટલું પાણી પાય તેટલું પીતો. તે એને દરેક દુર્ગુણમાં ઉત્તેજન આપતો. એને ૧૨૮૮ માં ખીલજી લોકોના સરદાર જલાલુદ્દીને મારી નાખ્યો.

ખીલજી વંશ, ૧૨૮૮-૧૩૨૧:-૩૩ વર્ષ.

જલાલુદ્દીન.....	૧૨૮૮ થી ૧૨૯૫.	મુબારક.....	૧૩૧૬ થી ૧૩૨૦.
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫ „ ૧૩૧૫.	પુશર	૧૩૨૦ „ ૧૩૨૧.
ઉમર.....	૧૩૧૫ „ ૧૩૧૬.		

જલાલુદ્દીન ખીલજી ઉર્ફે ફિરોજશાહે કેકુખાદના નાના બાળકને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો એમ ધારવામાં આવે છે. એના રાજ્યની મુખ્ય બીના એ જાત્રી કે એના ભત્રીજા અલાઉદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી અને ધલીયપુર લઈ તે ઘટી લીધું. ત્યાંથી

પાછા આવીને એણે એના કાકા જલાલુદ્દીનને ૧૨૯૫માં મારી નાખ્યો, અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો.

અલાઉદ્દીન—એના જીલમી અને ધાતકી સ્વભાવને લીધે એનું નામ ‘ખૂની’ પડ્યું. એણે પહેલપહેલાં જલાલુદ્દીનના બે છોકરાને મારી નાખ્યા. સને ૧૨૯૭માં એણે પોતાના સરદાર અલકખાં તથા નસરતખાંને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેઓએ એ પ્રાંત જીતી લઈ પાટણનો તદ્દન નાશ કરી. ત્યાંનો રાજા કરજુ દક્ષિણમાં નાસી ગયો તથા તેની ખૂબસુરત રાણી કૌળાદેવી યુસલખાંનો હાથમાં ગઈ. ગુજરાતની આ જીતમાં ખંભાતથી મલેક કુટુંબ નામનો એવો ખૂબસુરત ગુલામ પકડાયો. એ કાફૂર પાદશાહનો માનીતો થઈ પડવાથી જલદીથી જ એ પદીએ પહોંચ્યો. સને ૧૨૯૮માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર ભારે ચડાઈ કરી, પણ અલાઉદ્દીને તેમને હટાવી કહાડ્યા. સને ૧૩૦૦માં અલાઉદ્દીને રણધોરનો કિલ્લો તથા ૧૩૦૩માં ચિતોડગઢ લીધા. આ પ્રમાણે ઉત્તરમાં જીત કરી પછી એણે દક્ષિણ જીતવાનો મનસુબો કરી. સને ૧૩૦૩માં એના સરદાર કાફૂર તૈલંગણની રાજધાની વરંગૂળ ઉપર ચડાઈ કરી તથા સને ૧૩૦૬માં માળવા અને ખાનદેરા લીધા. સને ૧૩૦૮-૫માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર મોટી સ્વારીએ કરી, પણ તેઓને હારીને પાછા જવું પડ્યું.

સને ૧૩૦૬માં મલેક કાફૂર દક્ષિણમાં સ્વારી કરી મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિ (દોલતાપાદ) જીતી લીધું અને કરજુની છોકરી દેવ-જાદેવી જે ત્યાંના રાજા રામદેવના છોકરા સાથે પરાજીવાની હતી તેને કેદ પકડી દિલ્હી મોકલી દીધી. સને ૧૩૦૯માં એણે વરંગૂળ ઉપર પાછી ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજા પાસે ખંડણી લીધી. સને ૧૩૧૦-૧૨માં એણે કાલ્યાટક તથા મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી છેક કન્યાકુમારી સુધી જીત મેળવી. સને ૧૩૧૫માં એણે પોતાના પાદશાહ અલાઉદ્દીનને વિષ દઈ મારી નાખ્યો.

અલાહદીનના મરાણ પછી કાફૂર તેના સૌથી નાના છોકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેના ત્રીજા છોકરા મુબારકનું ખૂન કરવાને મારા મોકલ્યા. પણ મુબારકે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું, કાફૂરને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો (૧૩૧૯). પછી ખુરાસ્માને પોતાનો વજીર બનાવ્યો અને સઘળી સત્તા તેને સ્વાધીન કરી. હવે ખુરાસ્મા મલબાર ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં તેની ફતેહ થઈ. એણે પોતાના પાદશાહને અને તેના કુટુંબનાં સઘળાં માણસોને મારી નાંખ્યાં અને પોતે પાદશાહ થયો (૧૩૨૦). તે નીચ કૂળનો હતો તેથી લોકોને તે અપ્રિય થઈ પડ્યો. અંડે જગ્યાં અને એને ૧૩૨૧ માં પંજાબના સૂબા ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે મારી નાંખ્યો.

તઘલખ વંશ, ૧૩૨૧-૧૪૧૨:-૯૧ વર્ષ.

ગ્યાસુદ્દીન ૧ જો...૧૩૨૧ થી ૧૩૨૫.	અબુબકર.....૧૩૮૯ થી ૧ માસ.
મહમ્મદ૧૩૨૫ „ ૧૩૫૧.	નાસિરુદ્દીન.....૧૩૮૯ થી ૧૩૯૨.
ફિરોજશાહ૧૩૫૧ „ ૧૩૮૮.	સિકંદરશાહ.....૧૩૯૨ થી ૧૧ માસ.
ગ્યાસુદ્દીન ૨ જો...૧૩૮૮ થી ૫ માસ.	મહમ્મદશાહ૧૩૯૨ થી ૧૪૧૨.

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ પાદશાહ થયો તેમાં કોઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. એ બલબનના તુર્કી ગુલામનો છોકરો હતો. તે અંગાળે ગયો અને બધરાખાન જે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્યાંનો પાદશાહ કબૂલ કીધો. પાછા આવતાં તે એકાએક મરાણ પામ્યો, ૧૩૨૫. એના પછી એને છોકરો જૂના સુલતાન મહમ્મદ તઘલખ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ બહુ હોંશીઆર અને બાણેસો હતો, પણ જરા તરફવાર સ્વભાવનો હતો. મુગલોને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઈને તેણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કીધી. એણે હરિજન અને ચીન ઉપર હુમલા કીધા, ૧૩૩૭, પણ એનું લશ્કર તદન નારા પામ્યું. સને ૧૩૪૭ માં ગુજરાતમાં અંડ ઉઠ્યું, તેથી દક્ષિણમાં બ્રહ્મણી વંશની સ્થાપના થઈ. મહમ્મદ ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો. એણે એની બેલકામાં પોતાની રાજધાનીનું શહેર દિલ્લી બદલી દોલતાબાદ કીધું. ખીચું એ કીધું કે

એનો એક દાંત પડી ગયો તેના ઉપર એણે એક સુંદર કબ્બર ચણાવી !
 એના પછી એનો બચીને ફિરોઝશાહ બાદશાહ થયો. એણે બંગા-
 લાનું તથા દક્ષિણનાં રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું, ૧૩૫૬. સિંધમાં
 ખંડ થતાં હતાં તેનો પાકો ખંદાબસ્ત કરવામાં એનો ઘણો વખત ગયો.
 એણે ડહાપણ બરેલા કાયદા તથા રૈયતના કાયદાનાં કામો કરીયાં હતાં—
 ફૂવા, વાવ, તળાવ, નહેર, ધર્મશાળા, મસ્જિદો વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.
 સતલજ નદીની પાસે ફિરોઝશાહ શહેર છે તે એણે બાંધ્યું. એ ૧૩૮૮માં
 મરાઠા પામ્યો. એના પછી એના બે પૌત્ર ગયા સુદીન અને અબુબકર
 અનુક્રમે બાદશાહ થયા. તેમાં પહેલાએ પાંચ માસ અને બીજાએ એક
 માસ રાજ્ય કર્યું. એ બન્ને પદભ્રષ્ટ થયા અને પહેલાનું ખૂન થયું.
 ફિરોઝનો સૌથી મોટો છોકરો ગાસિડુદીન તદાલખ પછી ગાદીએ
 બેઠો (૧૩૮૯). ઈરાવાના રાજાએ ખંડ કર્યું તે એણે સમાવી દીધું.
 એ ૧૩૯૨માં મરાઠા પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો હુમાયું સિકંદર
 નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો, પણ દોઢ માસમાં મરાઠા પામ્યો. પછી
 એનો બીજો ભાઈ મહમ્મદશાહ બાદશાહ થયો. સને ૧૩૯૮ માં
 તાતારના સરદાર તૈમૂરે દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરી. બાદશાહી ફોજ હારી
 ગઈ, અને બાદશાહ ગુજરાત નહિ; તૈમૂરે પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો,
 અને તેના લશ્કરે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હી ઘટ્યું, બાળ્યું અને હજારો
 લોકોનો સંહાર કરીયા. પછી પુરુષ દ્રવ્ય લઈ તૈમૂર સમરકંદ ગયો.
 મહમ્મદશાહ ૧૪૧૨માં મરાઠા પામ્યો. એના મરાઠા પછી એના સરદાર
 શાએ દેલતખાં લોદીને પોતાનો બાદશાહ પસંદ કરીયા, પણ એને પંજા-
 બના સ્થાના બાદશાહનાં સને ૧૪૧૪ માં કહાડી થયો.

સૈયદ વંશ, ૧૪૧૪-૧૪૫૦:-૩૬ વર્ષ.

સૈયદ ખીજરખાં...૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧. | સૈયદ મહમ્મદ...૧૪૩૫ થી ૧૪૪૪.
 સૈયદ મુબારક.....૧૪૨૧ ,, ૧૪૩૫. | સૈયદ અલાઉદ્દીન. ૧૪૪૪ ,, ૧૪૫૦.

સૈયદ ખીજરખાં — એણે સાત વરસ રાજ કર્યું તે બધા વખત
 બ્રાહ્મણ અને ખાનસમાં કાઢ્યો. એ ૧૪૨૧માં મરાઠા પામ્યો. એના

પછી સૈયદ મુજારક પાદશાહ થયો. એણે રાહિલખંડ તામે કરવાને કેટલીક લડાઈઓ કરી; એને પંજાબમાં ગફર લોદીએ ઘણો સંતાપ આપ્યો. એને એના વજીરે મારી નાંખાવ્યો, ૧૪૩૫. ત્યાર પછી એનો ભત્રીજો મહમ્મદ પાદશાહ થયો. એણે થોડો વખત તો સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું, પણ પાછળથી મોજબઝામાં પડ્યો તેથી જવાનપુરના સુલતાને એનું કેટલુંક રાજ કબજ કર્યું. માળવાના રાજા મહમ્મદ ખીલજીએ છેક દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો. લાહોરના સુબેદાર ખહલોલ લોદીએ એને આ સંકટમાંથી છૂટો કર્યો. એ ૧૪૪૪ માં મરાણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો આલમશાહ ઉર્ફ અલાઉદ્દીન ગાદીએ બેઠો. પણ ખહલોલ લોદીએ આવી દિલ્હીની ગાદી કબજ કરી. એ ઉપરથી આલમ રાજનાનું આખું, અને ગાદી ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે સૈયદ વંશનો અંત આવ્યો, ૧૪૫૦.

લોદી વંશ, ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૭૬ વર્ષ.

ખહલોલ લોદી.....૧૪૫૦ થી ૧૪૮૮.

સિકંદર લોદી.....૧૪૮૮ „ ૧૫૧૮.

ઈબ્રાહીમ લોદી.....૧૫૧૮ „ ૧૫૨૬.

ખહલોલ લોદીએ સરહિદ અને પંજાબ પોતાના કબજામાં લઈ દિલ્હીમાંથી અલાઉદ્દીનને કાઢી મૂક્યો. પછી એણે જવાનપુર લીધું. એ ૧૪૮૮માં મરાણ પામ્યો. એના પછી એનો બાઈ સિકંદર લોદી ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૪૯૧ માં ખહાર પ્રાંત જીત્યો. એના રાજ્ય ઉપર મોટી નામોશી એ છે જે એણે ધર્મોપપણામાં હિંદુઓનાં દહેરાં તોડી ત્યાં મસ્જિદો બાંધી. એના રાજ્યમાં ફિરંગી લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ૧૪૯૮માં કલિકટ ખંદરમાં હતર્યા. એ ૧૫૧૮માં મરાણ પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો ઈબ્રાહીમ લોદી ગાદીએ બેઠો. એ એના બાપ જેવા નહોતો. એના જૂલમથી એના સરદારો કંટાળી ગયા. તેમાંના એક પંજાબના સુબેદાર દોલતખાં લોદીએ સુલતાન ખાખરને બોલાવ્યો.

તેણે આવીને લાહોર કીકું ને તે બાળી નાખ્યું. પછી તે દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. ઈબ્રાહીમ પાણીપતના મેદાનમાં તેની સામે થયો. આહી ૧૫૨૬ માં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઈબ્રાહીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં અંકુશાન વંશ ૩૨૦ વર્ષ (૧૨૦૬-૧૫૨૬) ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

બાહ્યણી વંશ, ૧૩૪૭-૧૫૨૬:-૧૭૯ વર્ષ.

આ રાજ્યની સ્થાપના મહમદ તખલખના વખતમાં ૧૩૪૭ માં અંકુશાન સરદાર ઝફરખાંએ કરી. એણે દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની રાજધાની ફુલખર્ગમાં હતી. એ ગંગુ કરીને એક બ્રાહ્મણનો ગુલામ હતો. એ ગંગુએ અગાઉથી કંઈ હતું કે એ માણસ આગળ જતાં કોઈ દહાડે ધણી મ્હોટી પદીએ ચડશે. એ સને ૧૩૪૭ માં સુલતાન અલાઉદ્દીન હુસન ગંગુ બ્રાહ્મણી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે દશ વર્ષ રાજ્ય કીકું. આ વંશમાં ૧૮ રાજ થયા, તેઓએ એક પછી એક ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કીકું. પાણીપતના યુદ્ધથી દિલ્હીમાંથી અંકુશાન વંશની સમાપ્તિ થઈ ત્યારે આ વંશના છેલ્લા રાજાનો અમલ પૂરો થયો. આખરે એના પાંચ ભાગ થયા અને એ સમજાને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહોએ જીતી લીધા. આ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) ખીજપુરનું આદિલશાહી રાજ્ય. એને સને ૧૪૮૯ માં આદિલશાહે સ્થાપ્યું અને આખરે ૧૬૮૬ માં ઝૌરંગજીએ જીકું વાળ્યું.

(૨) અહમદનગરનું નિજમશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના ૧૪૯૦ માં નિજમ-ઉલ-મુલ્કના છેાકરા મસેક અહમદે કરી. એની ઉપર અકબરનું લશ્કર ચડી આવ્યું ત્યારે ચાંદખીખીએ એનું રક્ષણ કીકું. આ રાજ્ય ૧૬૩૭ સુધી રહ્યું અને આખરે શાહજહાંએ એનો ખસ કીધો.

(૩) ગોવળકોંઘ અથવા કુતબશાહી. એને કુતબ-ઉલ-મુકે ૧૫૧૨ માં સ્થાપ્યું, અને ઔરંગઝેબે ૧૬૮૭ માં એનેા અંત આણેા.

(૪) ખીરાતગું અથવા હિંમદશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના કુવ-ઊલાએ ૧૪૮૪ માં કરી. સને ૧૫૭૪ માં એને અહમદનગર રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એની રાજધાનીનું શહેર ઈલીમપુર હતું.

(૫) ખીરાતગું ખરીદશાહી રાજ્ય. એ અહમદ ખરીદે ૧૫૨૬ માં સ્થાપ્યું. એને ૧૫૬૬ માં અકબરે પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુગલ વંશ, ૧૫૨૬-૧૮૫૭:-૩૩૧ વર્ષ.

ભાગ ૧ જો. એ રાજ્ય પૂર્ણ ચડતીમાં, ૧૫૨૬-૧૭૦૭ સુધી.

બાબર.....	૧૫૨૬ થી ૧૫૩૦.	જહાંગીર.....	૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭.
હુમાયું.....	૧૫૩૦ „ ૧૫૫૬.	શાહજહાં.....	૧૬૨૭ „ ૧૬૫૮.
અકબર.....	૧૫૫૬ „ ૧૬૦૫.	ઔરંગઝેબ.....	૧૬૫૮ „ ૧૭૦૭.

ખાખર (સિંહ) ૧૫૨૬-૩૦—એ સને ૧૪૮૨ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરથી છૂટો વંશજ હતો. એની મા જંઘીસખાં નામના પ્રખ્યાત મુગલ સરદાર ઉપરથી ઉતરી આવી હતી. એ એના બાપના મરાણ પછી જગ્ઝાર્દિસ નદીને કિનારે ક્ષધાનની ગાદીએ બેઠો (૧૪૯૪). સને ૧૪૯૭ માં એણે તૈમૂરના વંશની રાજધાની સમરકંદ શુવી લીધું, પણ એ એનાથી ઝાઝીવાર રખાયું નહિ. ખંડખોરેએ એને હરાવી કહાડી ચૂક્યા પછી સને ૧૫૦૪ માં એણે કાબૂલનું રાજ્ય કબજે કર્યું. ત્યાર પછી એ હિંદુસ્તાન જીતવાનો લાગ જોયા કરતો હતો. આખરે જોઈતી તક મળી. પંજાબના રૂખા દેવલતખાં લોદીએ એની મદદ માગી. ૧૫૨૪ માં એણે લાહોર લીધું અને ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં પ્રખ્યાત યુદ્ધ કીધું તેમાં દિલ્લીની સોદીએ પોતાનું રાજ્ય જોયું તથા માર્યો ગયો. આ રીતેહથી

બાબર દિલ્હી અને આગ્રાનો ધણી પયો, અને પોતે હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ છે એમ આણ વરતાવી. પણ એનાથી નિરાંતે રાજ થયું નહિ. બીજી વરસે મેવાડમાં મિતોડનો રજપૂત સરદાર રાણા સંગ સઘળા મુઘલ રજપૂત રાજાઓને પોતાની મદદે લઈને બાબરની સામે લડવા આવ્યો, પણ ફત્તેહપુર શિકીના યુદ્ધમાં હારી ગયો. બાબરની આ ફતેહથી અને મંદેરી પોતાના કબજામાં આવવાથી મુગલ રાજ્યનો પાયો મજબૂત થયો. પછી એણે બહાર અને બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરીને જીતી લીધા, ૧૫૨૯. બાબર ૧૫૩૦ માં મરાણ પામ્યો. એ ધણો બહાદૂર હતો. એને ચાર છોકરા હતા—હુમાયું, કામરાન, હિન્દાલ અને મિર્જામરકરી.

હુમાયું (૧૫૩૦-૫૬).—એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષસુધી નામનું રાજ્ય કીધું; પણ એને આસરે સોળ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ અરસામાં હિંદુસ્તાનમાં સૂર વંશના અફઘાન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. ૧૫૩૩માં હુમાયું ગુજરાતમાં લશ્કર લઈ ગયો અને ત્યાંના રાજા બહાદૂરશાહને મંદેશવરર આગળ હરાવ્યો, ૧૫૩૪. પછી એણે ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો. ત્યારપછી સૂરવંશનો અફઘાન શીરખાં ને બંગાળા પચાવી પડ્યો હતો અને એણે ચુનારનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કીધો હતો તેની સામે હુમાયું ગયો. પણ ૧૫૪૦માં ક્નોજા પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં એ તદ્દન હારી ગયો, અને એને રખડતાં રખડતાં ઈરાન તરફ નાસી જવું પડ્યું. હવે શીરખાં દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો અને સૂરવંશ* સ્થાપ્યો. સને ૧૫૫૬ માં ઈરાનના રાજા શાહ

૧ આગ્રા પાસે. ૨ અંબલ નદી ઉપર.

* શીરખાંએ પાંચ વર્ષ (૧૫૪૦-૪૫) સુધી રાજ કીધું. એણે બંગાળા, માળવા, મારવાડ અને પછી ચિતોડ જીતી લીધાં, પણ હિંદુસ્તાનમાં કલંબરને ઘેરો ઘાલતાં એ મરણ પામ્યો. એણે બંગાળેથી સિંધુનદ સુધી રસ્તો બંધાવ્યો હતો અને ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ તથા દુલાઓ બંધાવ્યાં હતાં. એની પછી ઈસ્મામશાહ (૧૫૪૫-૫૨) અને આદિલશાહ (૧૫૫૨-૫૫) બાદશાહો થયા. એ બધા નબળા હતા. આ વંશ ૧૫૫૫ સુધી ચાલ્યો.

તહમસ્પે હુમાયુંને કહ્યું કે તું શીયા પંથ કબૂલ કર. તે સૂળખ કબૂલાત આપવાથી તેનું ગયલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને લશ્કરની મદદ આપી. એ પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર જાહેરામખાને લઈને દિલ્હી આવ્યો અને સિંકેરને હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભાગવવાને ઝાતું જીવ્યો નહિ. દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યારપછી છ માસમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. એ બહાદૂર, મિલનસાર અને બાણેસો હતો.

૩. અકબર (૧૫૫૬-૧૬૦૫).— એ હુમાયુંનો છેાકરો હતો. જવામાં શીરખાને લીધે તે નાસતો હતો તેવામાં ૧૫૪૨માં સિંધમાં અમરકોટમાં એ જન્મ્યો. ન્યારે એનો પાપ મરણ પામ્યો ત્યારે એની ઉમર માત્ર તેર વર્ષની હતી, તેથી જાહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો. સૂર-વંશના પાદશાહ આદિલશાહનો સરદાર હેમુ હુમાયુંના મરણની ખબર સાંભળી દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો, પણ ૧૫૫૬ માં પાણ્ડીપતના મેદાનમાં એને બહેરામખાંએ હરાવ્યો. હવે અકબરને સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનું મન થયું, પણ બહેરામને રાજસત્તા એટલી બધી ગળી લાગી હતી કે તે અકબરને બાગ્યેજ કાવવા દેતો. બહેરામ ખંડ કરી ઉઠ્યો, પણ તરતજ હારી ગયો. પછી તે મક્રે હજ કરવા જવા નીકળ્યો. પણ ગુજરાતમાં એને કોઈએ મારી નાંખ્યો. અકબર હવે એકલો રાજ્ય ચલાવવા નીકળ્યો. તે જાણતો હતો કે માઈ રાજ્ય મજબૂત પાયા ઉપર નથી, તેથી રજપૂત લોકો સાથે મિત્રાચારી રાખવા સારૂ તે જોધપુરના રાણાની છેાકરી જોધખાંઈ સાથે પરણ્યો; અને ધીમે ધીમે પોતાની યુક્તિ અને હિંમતથી તેમને પોતાની સત્તા નીચે લાવ્યો. ૧૫૭૨ માં અકબરે માળવા અને ગુજરાત જીતી લીધાં. પછી એણે ૧૫૭૫ માં જંગાણા, જહાર અને આરિસસા લીધાં. ત્યારબાદ એણે ૧૫૮૬ માં ઘરમીર, ૧૫૯૨ માં સિન્ધ અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જીતી લીધાં.

હવે અકબરે દક્ષિણ જીતવાને મનસુખો કીધો. ૧૫૯૯ માં એણે પોતાના છેાકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. ત્યાં તે વખતે ચાંદ-જીંજી રાજ કરતી હતી. ચાંદખીખીએ બહાદૂરીથી મુગલોને હાંકી

કહાડ્યા, પણ ખીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેણે એકદમ છાપો મારીને તેનો કિલ્લો લઈ લીધો, ૧૬૦૦. હવે અકબરના છોકરા સલીમ એની મામે બંડ મચાવ્યું, પણ એને બંગાળા અને એરિસા પ્રાંતો આપી સમજાવ્યો. સને ૧૬૦૫ માં અકબર મરાણ પામ્યો. એને સલીમ, મુરાદ અને દાનિયલ કરીને છોકરા હતા. એ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન બાદશાહોમાં સૌથી મોટો અને પ્રતાપી થઈ ગયો. એનામાં લશ્કરી હિમ્મત ઘણી હતી. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ઈન્સારી હતો. એ હિંદુઓ અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બંનેને જોડી પદી આપતો હતો. એણે જજીઆ વેરો અયવા પર ધર્મના લોકો ઉપર માયાદીઠ વેરો હતો તે કહાડી નાખ્યો (૧૫૬૩), હિંદુઓમાં સત્તા યવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો, બાબલગઢ કરવાની મના કીધી, અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. સરકારી મહેસુલની બાબતમાં ઘણો ચતુર માણસ રાજા ટોડરમલ નામે હિંદુ વજીર એના રાજ્યમાં થઈ ગયો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું એકસાઈથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે એકાદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા. ખીજો પ્રખ્યાત માણસ અબુલ ફાઝલ કરીને વસુલાત આપાતો ઉપરી હતો. તેણે આર્દન-ઈ-અકબરી એટલે અકબરના કાવદાનું પુસ્તક રચ્યું.

૪. જહાંગીર (૧૬૦૫-૨૭).—અકબરના મરાણ પછી તેનો છોકરો સલીમ ગાદીએ બેઠો અને જહાંગીર (દુનિયા જીતનાર) નામ ધારણ કીધું. એને ગાદીએ બેઠાને છ માસ થયા એટલામાં એના છોકરા ખુરાશ એ બંડ કર્યું પણ તે કેદ પકડાયો.

સને ૧૬૦૦માં અહમદનગરના ઘેરામાં ચાંદખીખીને ડોઈએ મારી નાખી. ત્યારપછી તે શહેર અકબરને હાથ આવ્યું. પણ તે રાજ્ય પૂર્ણ રીતે તાબે થયું નહોતું. જ્યારે મુગલ સરદારોએ તે ઉપર પાછો હુમલો કીધો ત્યારે મલિક અંબરના હાથમાં અહમદનગરની મુખ્ય સલા

હતી. તે બહાદુરીથી મુગલોની સામે થયો અને ઉત્તરમાં તેમને છેક બહાનપુર સુધી હઠાવી કહાડ્યા.

સને ૧૬૧૩ માં જહાંગીર બાદશાહે અંગ્રેજ લોકોને વેપારના હકો આપ્યા, અને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૫ માં ઈંગ્લંડના પહેલા જોષ્ઠે સાર ટામસ શે નામના સંપત્તિને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે વેપારના હકો માગવાને સ્મિલચી તરીકે મોકલ્યો.

સને ૧૬૧૪ માં જહાંગીરના છોકરા શાહજહાંએ ઉદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. એ રાજા તાથે થયો અને બાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ પણ પોતાના રાજ્યમાં ધણીજ જમી પદીના ઉમરાવ તરીકે તેને દાખલ કરીયા.

સને ૧૬૧૭ માં જહાંગીરનું મન અહમદનગરની ખટપટમાં બરાયું. મલિકઅંબરના હાથમાં હજુ ફલ સત્તા હતી. શાહજહાંને પાછો સરદાર પસંદ કરીયા. એણે મલિકના લશ્કરમાં મરેદા સરદારો હતા તેમને લાંચ આપી તેને હરાવ્યો. સને ૧૬૨૧ માં અને રાજ્યો વચ્ચે સલાહ થઈ.

જહાંગીરની માનીતી બેગમ નૂરજહાં (ફૂનયાનું તેજ) કરીને હતી. એ શર અફઘાન સાથે પરણી હતી. જહાંગીરનું મન અકબરના વખતથી એના ઉપર લાગેલું હતું, તેથી તેણે તેના ધણીને સમજાવ્યું કે તું એને ફારગતી આપ. પણ પોતાની આ અયોગ્ય ધારણામાં તે ફાવ્યો નહિ, તેથી તેણે તેને મારી નાખ્યો અને પછી તેની સાથે પરણ્યો. જહાંગીરને ચાર છોકરા હતા—ખુશરુ, ધર્વિઝ, શાહજહાં અને શહરયાર. એણે પહેલાને ગુંગણવીને મારી નાખ્યો; બીજો મરાણ પામ્યો; છેલ્લો નૂરજહાંનો માનીતો હતો. નૂરજહાંની મરણ કોષપણ પ્રકારે શાહજહાંને દૂર કઠાવવાની હતી. એ દરમ્યાનમાં ઈરાનીઓએ કંદહાર કબજે કર્યું હતું અને શાહજહાંને પોતાની પાસેથી દૂર કરવાને તેણીએ જહાંગીરને સમજાવ્યો કે તું એને કંદહાર પાછું જીતવા મોકલ. પણ શાહજહાંએ પોતાના આપની આગ પ્રમાણે કરવાને ના કહી અને આગે જઈ ત્યાં બંધ

ઉઠાવ્યું. નરજહાંએ એક ત્રાપીઈ એવી કરી કે પોતાના રાજ્યમાં મહોબતખાં કરીને એક ધાગોજ નખરો માણસ હતો તેની સાથે તેણે કંઈ વેર ખાંધ્યું. એનું ફળ એ થયું કે જ્યારે મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે તેણે જહાંગીરને કેદ પકડાવ્યો. એમ છતાં થોડા દિવસ પછી બાદશાહ કંઈ યુક્તિથી છુટા થયો, પણ તે થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો, ૧૬૨૭. એ બાદશાહ નખજો અને ધિકારવા લાયક હતો. એને દારૂ પીવાની લત લાગી હતી અને એના માનીતાઓ જીંટલું પાણી એને પાતા તેટલું એ પીતો.

૫. શાહજહાં (૧૬૨૭-૫૮).—શાહજહાંએ પોતાના બાપના મરણની ખબર સાંભળી કે તરતજ તે આગ્રે ગયો અને ૧૬૨૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજહાં શહેરઆરે રાજ્ય મેળવવાને કોશિશ કીધી, પણ તેને અસફામાં વજરે હરાવી મારી નાખ્યો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવાજોગ બીના એ બની કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં ખંડે ઉઠ્યાં. દક્ષિણમાં શાહજહાં જતે લડવા નીકળ્યો. તેણે બીજપુર અને ગોવળકોટનાં રાજ્યોને તાબે કરી ખંડણી આપતાં કીધાં અને શાહજહાંને આહમદનગરમાં ફૂલ સત્તા ભોગવતો હતો તેને તાબે કરી તે રાજ્યનો અંત આણ્યો, ૧૬૩૭.

શાહજહાંને ચાર ઝોકરા હતા.—દારા, શુજા, ઐરંગઝેબ, અને મુરાદ. આ ચારોમાં ઐરંગઝેબ સૌથી ખંધા અને હોંશીઆર હતો. સને ૧૬૫૭ માં શાહજહાં મોંઘે પડ્યો. એ વાત છુટી રાખવાને દારાએ કોશિશ કીધી, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. શુજા અને મુરાદ બન્ને ગાદી લેવાને દિલ્હી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં ઝરૂની આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં દારાએ શુજાને હરાવ્યો. ઐરંગઝેબ અને મુરાદનો માળવામાં મેલાપ થયો. ઉજ્જન આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઐરંગઝેબ ફતેહ પામ્યો. હવે ઐરંગઝેબની સામા લશ્કર લઈ દારા ગયો. આગા આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં પણ ઐરંગઝેબ જીત્યો અને દારા દિલ્હી નોડો (૧૬૫૭). ઐરંગઝેબે દગા ફટકાથી પોતાના ત્રણ ભાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના બાપને પદબદ્ધ કીધો અને પોતે ગાદી પચાવી

પડયો (૧૬૫૮). શાહજહાંને સાત વર્ષ સુધી આગ્રામાં કેદ રાખ્યો. ત્યાં તે સને ૧૬૬૬ માં મરાણ પામ્યો. એકંદર જોતાં એ ડાહ્યો અને ન્યાયી પાદશાહ હતો. એને સુંદર ઇમારતો અને ખીજાં સાર્વજનિક કામોનો ઘણો શોખ હતો. એના દરબારનો ઠાઠ એવો ભવકાદાર વર્ણવેલો છે કે તે માનતાં આપણને આચકોજ પડે. એણે છુ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું!!! એણે આગ્રામાં પોતાની બેગમ મુમતાઝમહાલ ઉપર જે કબર ચણાવી તે તાજમહાલને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારતોમાંની એક છે.

૬. ઐરંગઝેબ અથવા આલમગીર ૧ લો (૧૬૫૮-૧૭૦૭). ઐરંગઝેબે પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ કરીને પોતાના ભાઈએને મારી નાખ્યા અને દિલ્હીમાં પોતાને પાદશાહ માનવાની દુવાઈ ફેરવી, ૧૬૫૮. ૧૬૬૨ માં એણે આસામ જીતવા માટે મીર જુમ્લાને મોકલ્યો. તેણે તે પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યાંથી તે ચીન જીતવા ગયો, પણ દુકાળને લીધે એને પાછું ફરવું પડ્યું.

ઐરંગઝેબને દક્ષિણમાં એના કદા રાત્રી શિવાજી સાથે વારંવાર લડાઈ ચાલતી હતી (જુઓ પાનું ૨૭ મું).

સને ૧૬૭૨ માં અફઘાનોએ ખંડ મચાવ્યું અને મીર જુમ્લાના છેકરા અમીરખાને હરાવ્યો. તે ઉપરથી ઐરંગઝેબ લડાઈને સ્થળે ગયો; પણ દિલ્હી આગળ ભારે ખંડો થવાથી તેને પાછું આવવું પડ્યું. ૧૬૭૬ માં નરૈણ પાસે સત્તનરામી જાતની એક હિંદુ ધર્મની ટોળીએ ખંડ કયું. એણે તે ટોળીને હરાવી વિખેરી નાખી. આથી કરીને સઘળા પારકા ધર્મ પાળનાર ઉપર જજીઆ વેશે પાછો ચક્રવામાં આવ્યો, ૧૬૭૭. ઐરંગઝેબ રત્નપૂતોનો હડહડતો રાત્રી હતો. સને ૧૬૭૭ માં રાજા જસરાંતસિંહ જે પાદશાહની નોકરીમાં હતો તે કાબૂલમાં મરાણ પામ્યો. એની વિધવા સ્ત્રી અને છોકરાં પાછાં ઘેર આવે ત્યારે તેમને પકડી લેવાની પાદશાહની ધારણા હતી. પણ તેઓ નાદાં અને સહીસલામત શેવાના શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. આ અપમાનથી રત્નપૂતોએ ખંડ

જગ્યાંયું, પણ તરતજ તેને સમાવી દેવામાં આવ્યું. સને ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેબે ખીજપુર લીધું; ખીજે વર્ષે ગોવગકોંડા તાલે થયું. શિવાજીનો છોકરો શંભાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો. તેનો છોકરો શાહુ પણ કેદ પકડાયો. સને ૧૭૦૦ માં એ જૈફ બાદશાહે સત્તારા લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેદાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબ અહમદનગર ગયો, ત્યાં તે મરાઠા પામ્યો. એ ધણો સમર્થ અને લડાઈની અનૂનવાળો હતો, પણ ધર્મી, સુસ્વેચ્છ, અને દગાબોર* હતો. આ વખતમાં મુસલમાની રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. એના મરાઠા પછી મુગલ રાજ્યનો જ્યેષ્ઠ ગ્રંથો થવા લાગ્યો અને જલદીથી રાજ્યની પડતી † દશા આવી.

* મુસલમાનોના મત પ્રમાણે જોઈએ તો ઔરંગઝેબ પાદશાહ સઘળા મુગલ બાદશાહોથી મોટો હતો. બલકે અકબરથી પણ મોટો કહીએ તો ચાલે. એની જતની બહાદૂરીમાં, લશ્કરી કુશળતામાં અને કામમાં ચૂસ્ત રહેવામાં એ અને અકબર એકસરખાજ હતા. અકબરની પેઠે એ ન્યાયી અને રહેનતુ હતો, પણ ખીજ બધી બાબતોમાં એની રીતભાત અકબરથી ઉલટી હતી. ઔરંગઝેબ પોતાની મતભાવ તદખીરથી કહાડી લેતો અને અકબર તો હંથ નજરનો અને સહનશીલ હતો; સઘળા માણસો સાથે અમીરી સ્વભાવવાળો અને શરણે આવેલા શત્રુ તરફ કૃપાળુ દીલનો હતો. અકબર હિંદુ લોકોનું મન પોતાની તરફ હરી લેતો અને ઔરંગઝેબ તો તેઓના ઉપર નિર્દય જૂલમો ગુજારવાથી તેઓને પોતાના ખુદ્દા દુશ્મન કરતો. ઔરંગઝેબ પોતાના જેમી સ્વભાવથી અને પોતાની આસપાસના માણસ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી પોતે બહુ દુઃખી થતો. આ બાબતમાં તો અકબરની રાજ્યનીતિ કેવળ ઉલટીજ હતી.

† મુગલોઈ રાજ્યની પડતીનાં ઘરણો.—(૧) ઔરંગઝેબની હિંદુઓ તરફ કૂર વર્તણુક; (૨) સીખ, રોહિલા અકબાન, અને મરેદાઓની ચડતી; (૩) નાદીરશાહનો હુમલો અને દિલ્હીની લૂંટ; (૪) ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહોની નબળાઈ; (૫) નિજામ અને ખીજ સરસૂબાઓ જેઓના કબજામાં બંગાળા, અયોધ્યા, મૈસૂર, અને કર્ણાટક હતાં તેઓનું મુગલઈ અધિકારથી સ્વતંત્રપણું.

ભાગ ૨ જો. રાજ્યની પદ્ધતિના સમયના બાદશાહો.

સને ૧૭૦૭-૧૭૪૮.

ખહાદૂરશાહ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨.	રફી-ઉદ્-દારાજત.૧૭૧૯, કે.
જહાંદારશાહ.....૧૭૧૨ ,, ૧૭૧૩.	રફી-ઉદ્-દૌલા.૧૭૧૯, મે.
ફરુખશીર.....૧૭૧૩ ,, ૧૭૧૯.	મહમ્મદશાહ.....૧૭૧૯ થી ૧૭૪૮.

૭. ખહાદૂરશાહ અથવા શાહુખાલમ ૧ લો (૧૭૦૭-૧૨).—ઐરંગઝેબના મરણ પછી ધણુંખરૂં મુસલમાની રાજ્યમાં યાયછે તે મુજબ એના છોકરાએ વચ્ચે રાજ્યને માટે ટટો ઉઠ્યો. સૌથી મોટા મોઝા-જીમે પોતાના બે ભાઈએ આગ્રમ અને કુમખક્ષને મારી નાખ્યા અને ખહાદૂરશાહ નામં ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સીખ લોકગુન્જોર વધું. એ સીખ લોકો અસલ એક ધર્મની ટોળી હતી. તેને બાપરના વખતમાં નાનકે સ્થાપી હતી. પણ ઐરંગઝેબની કૂર વત્તેલુકથી નાનકથી દસમો ધર્મગુરુ ગુરુ ગોવિંદ થયો તેણે તેને એક ધણી જખરી લશ્કર ટોળી બનાવી, ૧૬૭૫. આના રાજ્યમાં અને જહાંદાર અને ફરુખશીર પાદશાહોના વખતમાં તેઓનો સરદાર ખંધુ હતો. ખહાદૂરશાહ સને ૧૭૧૨ માં મરણ પામ્યો.

૮. જહાંદારશાહ (૧૭૧૨-૧૩).—એ ખહાદૂરશાહનો છોકરો હતો. એણે રાજ્યનો કારભાર પોતાના વજીરને સોંપ્યો અને પોતે રંડીયાજીમાં પડ્યો. એને એના ભત્રીજા ફરુખશીરે મારી નાખ્યો, ૧૭૧૩.

૯. ફરુખશીર (૧૭૧૩-૧૯).—એ નવમો મુગલબાદશાહ હતો. એ પોતાના કાકાને મારી નાખી પોતે બે સૈયદ ભાઈએ હુસનઅલ્લી અને અખદુલાખાન (એ બન્નેને “પાદશાહ બનાવનારા” કહેતા) ની મદદથી ગાદીએ બેઠો.

ડાક્ટર હેમિલ્ટન—બાદશાહનું સગન મારવાડના રાજ અજીતસિંહની છોકરી સાથે થવાનું નક્કી થયું. તેની ખુશાલીમાં કસકત્તાની અંગ્રેજ કોઠીના અધિકારીએ બાદશાહને એક માનપત્ર આપવાનું ઠેરવ્યું. એ માનપત્ર લઈ જનારા સંખસોમાં ગેઝિયલ હેમિલ્ટન કરીને એક ડાક્ટર હતો. મંદવાડને લીધે બાદશાહના સગન થવામાં ઢાલ લાગવાથી એ ડાક્ટરની મદદ માગવામાં આવી. એણે બાદશાહને જલદીથી આરામ કીધો તેથી તેણે એને

ધનામ માગવાનું કહ્યું, ત્યારે એણે કમ્પની સરકારને બંગાળનાં ૩૭ શહેરોની જમીદારી આપવાની અને એ કમ્પનીના તમામ માલ ઉપરની જકાત કહાડી નાખવાની માગણી કીધી (૧૭૧૬). આથી હિંદુસ્તાનમાં શ્રિલિંગ સત્તાને પુષ્ટિ મળી.

આ બાદશાહના વખતમાં સ્ત્રીઓ લોકોનું જોર નરમ પાડવામાં આનું. “પાદશાહ બનાવનારા” સૈયદ બાઈઆમ્મી બાણું કે બાદશાહની મરજી અમારી સત્તા આપણી કરવાની છે તેથી તેઓએ એને મારી નાખ્યો, ૧૭૧૮.

૧૦-૧૧. હવે બાલી પડેલી ગાદી ઉપર આ ફતેહમંદ સૈયદોએ માત્ર પૂતળા જેવા બે બાદશાહ રફી-ઉદ્-દારાજી અને રફી-ઉદ્-દોલાને અંગુ-ક્રમે ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ થોડા માસમાં મરણ પામ્યા. તેઓએ આખરે બહાદૂરશાહના પૌત્ર શેરાનઅમ્મરને પસંદ કરી મહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તેને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૧૨. મહમ્મદશાહ (૧૭૧૯-૪૮)—એ બાદશાહના વખતમાં ધણા બાણવા જોગ બનાવો બન્યા છે. પહેલી માઠી બીના એ બની કે સૈયદોની સત્તા ઊધી વળી. એના રાજ્યમાં અજમેરમાં રાજ અજીતસિંહના હાથ તળે રજપૂતોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને મજબૂત કીધી. સને ૧૭૨૪માં દક્ષિણનો સુબા નિઝામ-ઉલ-મુલક અને અયોધ્યાનો સુબા સાદત-ખાન સ્વતંત્ર થયા, અને મરહાઓએ મુગલ રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો તેમાં તેઓ ફાળ્યા.

નાદીરશાહની સ્વારી.—સને ૧૭૩૮-૩૯માં ધરાનના ફર પાદશાહ નાદીરશાહે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. આ બહાદૂર સરદાર દિલ્હીમાં આવ્યો અને ત્યાંનાં હજારો માણસોની કતલ કરી બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોનો બધો ખજાનો લઈ લીધો. થોડા દિવસ પછી તેણે મહમ્મદશાહને ગાદી પાછી આપી અને પોતે પોતાને દેશ વિદાય થયો. અહમદશાહ અબદલ્લી જે નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે આવી હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી, પણ તે સરહિંદ આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વરસમાં બાદશાહ મરણ પામ્યો.

ભાગ ૩ જો. માત્ર નામની જ મુગલધર્મી કાળ.

સને ૧૭૪૮-૧૮૫૭.

અહમદશાહ..... ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪.	અકબર ૨ જો ૧૮૦૬ થી ૧૮૩૭.
આલમગીર ૨ જો. ૧૭૫૪ ,, ૧૭૫૯.	મહમ્મદ બહાદુર... ૧૮૩૭ ,, ૧૮૫૭.
શાહઆલમ ૨ જો. ૧૭૫૯ ,, ૧૮૦૬.	

૧૩. અહમદશાહ (૧૭૪૮-૫૪)-એ મહમદશાહનો છોકરો હતો. એ ૧૭૪૮ માં ગાદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં અહમદશાહ અજદલ્લી દુરાની પાંચું હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું લશ્કર લઈ આવ્યો. તે ઉપરથી મુગલોને તેને પંજાબ આવી દેવાની જરૂર પડી. થોડી મુદત પછી બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફેડી નાખી, ૧૭૫૪.

આ વખતે મુગલ ધર્મી રાજ્ય ધણી દુર્દશામાં હતાં. ગુજરાત, જંગાળા, જહાર, ઓરિસ્સા, અયોધ્યા; શેહિલખંડ, પંજાબ, દક્ષિણ, અને કાશ્મીર એ પ્રાંતો ખુલ્લી રીતે એ રાજ્યથી છૂટા પડ્યા હતા.

૧૪. આલમગીર ૨ જો (૧૭૫૪-૫૯). એ અહમદશાહનો કોકો હતો. એના રાજ્યમાં ત્રીજો અને ચોથો હુમલો અહમદશાહ અજદલ્લીએ કીધો; મરેઠા લોકોએ પણ પંજાબ ઉપર સ્વારી કીધી. એ બાદશાહને એના વજીર ૧૭૫૯ માં મારી નાખ્યો.

૧૫. અલીગૌહર અયબા શાહઆલમ ૨ જો (૧૭૫૯-૧૮૦૬)-એ ખીજા આલમગીરનો છોકરો હતો. એના વખતમાં સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધ પછી ફતેહમંદ અજદલ્લીએ પાંચું દિલ્હી કબજે કીધું. એ બાદશાહ અંગ્રેજ સાથે કેટલીક વાર લડ્યો પણ હારી ગયો અને સને ૧૭૬૫ માં ૨૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા લેવા કમૂલ કરી તેઓને જંગાળા, જહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની આપી. ગરીબ બિચારા બાદશાહને ગુલામકાદરે આંધળો કીધો. મરેઠાએ એની સાથે દયાથી વર્ત્યો, પણ તે અત્યંત રિદ્રાવસ્યામાં રહ્યો. આખરે ૧૮૦૩ માં લોર્ડ લેઇકે એને તેઓના હાથમાંથી છાડવો. એમ થવાથી હિંદુસ્તાનની બાદશાહી અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવી. એ બાદશાહ ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો.

૧૬. અકબર રજો (૧૮૦૬-૩૭)—એ બીજા શાહઆલમનો છોકરો હતો. એ માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. એ સને ૧૮૩૭ માં મરાઠા પામ્યો.

૧૭. મહમદ બહાદુર (૧૮૩૭-૫૭)—એ બીજા અકબરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓના મોટા બળવામાં સામેલ થયો, તેથી એને અંગ્રેજોએ પકડ્યો અને બ્રિટિશમાં જીંદગી સુધી દેશનિકાલ કાઢ્યો. ત્યાં એ ૧૮૬૦ માં મરાઠા પામ્યો. એ તૈયરની આલાદનો ૧૭ મો સૌથી છેલ્લો પાદશાહ હતો. એના છોકરા અને પૌત્રને હોડસને ગોળીથી ઠાર કાઢ્યા, ૧૮૫૭.

પ્રકરણ ૫ મું.

મરેઠા લોકોનો ઇતિહાસ.

શિવાજી	૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦.	રામરાજા	૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭.
શંભાજી	૧૬૮૦ ,, ૧૬૮૯.	શાહુ રજો	૧૭૭૭ ,, ૧૮૧૮.
રાજારામ	૧૬૮૯ ,, ૧૭૦૦.	મતાપસિંહ	૧૮૧૮ ,, ૧૮૩૯.
શિવાજી રજો	૧૭૦૦ ,, ૧૭૦૮.	શાહજી	૧૮૩૯ ,, ૧૮૪૮.
શાહુ ૧ લો	૧૭૦૮ ,, ૧૭૪૮.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય આલસાકર્યું.	

મહારાષ્ટ્ર અથવા મરેઠા લોકોનો દેશ એ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો વાયવ્ય દિશાનો ભાગ છે. એનો વિસ્તાર પૂર્વમાં વધા નદીથી પશ્ચિમે દરીઆ સુધી છે અને ઉત્તરે સાતપુડા પર્વતની હારથી દક્ષિણમાં ગોઆથી બરોચર પૂર્વે લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી છે. એમાં યદને નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, ખીમા, કૃષ્ણા અને એઓની શાખાઓ વહેછે.

પ્રાચીન મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં ધણા આબરદાર મરેઠા સરદારોને યુદ્ધકળા શીખવવામાં આવતી હતી. તેમાંના એક કુટુંબનું નામ ભોંસ્લે કરીને હતું. તે દોલતાબાદની પાસે વેરજમાં રહેતું હતું. તે કુટુંબમાં સૌથી પહેલી માલોજી ભોંસ્લેને જાતી પડી મળી હતી. એના છોકરા શાહુજીની ઉપર અહમદનગર દરબારની ધણી મહેરબાની હતી.

સને ૧૬૩૭ માં જ્યારે અહમદનગરનું રાજ્ય છેક નાશ પામ્યું ત્યારે શાહજીએ ખીજપુર સરકારમાં નોકરી લીધી. પછી તેને કાર્ગાટકમાં મોકલ્યો. અહીં એને એક જગીર આપવામાં આવી. એને એક શિવાજી કરીને પુત્ર હતો.

શિવાજી (૧૬૬૪-૮૦).— એ મરૈઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ ધણો બહાદૂર હતો, પણ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવો હતો. એ મુસલમાનોનો કદ્દો રાત્રુ હતો. એણે ખીજપુર અને દિલ્હી સરકારના પ્રાંતોમાં ઘટફાટ કરીને પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો. સને ૧૬૫૯ માં ખીજપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવા એક કોશિરા કીધી. અફઝૂલખાંની સરદારી હેઠળ એની સાથે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું, પણ એ અફઝૂલખાંને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે ખોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. આથી ખીજપુર સરકારને લાગ્યું કે શિવાજી સાથે મિત્રતા રાખવી એમાંજ ફાયદો છે. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ દક્ષિણના સ્થળેદાર શાયિસ્તાખાં ઉપર હુમલો કીધો. એ સ્થળેદાર પૂનામાં શિવાજીને હાથે છેક મરતો મરતો પચ્યો.

સને ૧૬૬૪ના જાનેવારીની પાંચમી તારીખે શિવાજીએ સુરત ઘટ્યું, અને ત્રીસ કરોડ રૂપિયાની મતા તે માત્ર સોનું, રૂપું, અને જવાહીર મળીને લઈ ગયો. એની સાથે ઓફિસેન્ટેન કરીને અંગ્રેજ કોઠીનો ઉપરી હતો તેણે બહાદૂરીથી ઠકાવ કીધો હતો. આ પ્રસંગથી અંગ્રેજની લશ્કરી કીર્તિ પ્રકાશવા લાગી. એજ વર્ષમાં એણે રાજપદ ધારણ કીધું અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. સને ૧૬૭૦ માં એણે ફરીથી સુરત ઘટ્યું. એણે વહાણોનો કાર્ગો એકઠો કર્યો અને જે વહાણોમાં જાતીયોએ મફેહજ કરવા લાઠ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કીધો. એથી ઓરંગઝેબ ખમણો ગુસ્સે થયો, અને એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંહ અને દિલિરખાંને મોકલ્યા. શિવાજી શરણ થયો. એણે પોતાના કિલ્લાઓમાંથી વીસ કિલ્લા આપી દીધા અને મુગલ સરકારના તાખાનો સરદાર થવાને કબૂલ કીધું. આના બદલામાં એને ખીજપુરના

રાજ્યના કેટલાક ભાગની ઉપજની યોથ (ચતુર્થાંશ) અને સાર્દેશ મુખી (દ્વાદશાંશ) નો હક મળ્યો. મુગલ સોડાની સાથે સલાહ કર્યા પછી તરતજ શિનાજીને દિલ્હી ખોલાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી. એ ત્યાં ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે મને અહીં ખોલાવવામાં કંઈ દગો છે તેથી તેણે એની યુક્તિ કાઢી કે ત્યાંથી એક ટોપલામાં બેસી પોતે છાનોમાનો સટકી ગયો અને દક્ષિણમાં પ હો આળ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે પોતાનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને સોનાએ વતી પોતાની તોળા કરાવી. બે વરસ પછી એણે કાર્ગાટક ઉપર ચડાઈ કરી અને જીજી, બેલાર, અને ખીજં જોહેરા લીધાં. એ ૧૬૮૦ માં રાયધદમાં મરાણ પામ્યો. એ બહાદૂર મોજે, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઈઓની બહુ પ્રીતિ હતી.

શંભાજી (૧૬૮૦-૮૯).—શિવાજી પછી એનો પુત્ર શંભાજી ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના બાપની કાંઈક બહાદૂરી હતી, પણ એ નિર્દય અને ફર્જીજી હતો. એના બાઈ રાજરામને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ થઈ હતી તેથી એણે રાજરામની મા અને તેના મુખ્ય મદદ-ગારોને મારી નાખ્યા. એણે એના વુક્ક પ્રધાનોને અનાદર કીધો અને એના માનિતા કનુશા નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો, તેથી એ અરાધ્યમસ્ત થઈ ગયો. એના બાપની દીવાની અને સરકારી વગવસ્થામાં છેક અંધેર ચાલ્યું અને આખરે એકાદ વખત એ પોતાના રખેવાળ સૈન્યથી છૂટો પડી એકલો ફરતો હતો તેવામાં મુગલોએ એને કેદ પકડ્યો. એની સ્ત્રી અને છોકરો પણ કેદ પકડાયાં. સને ૧૬૮૯ માં શંભાજીને ઔરંગઝેબે ફર માંડે મારી નાખ્યો. એ બહાદૂર અને હીલો હતો.

શંભાજીના મરાણ પછી મરેઠી રાજ્યનો કારભાર એનો સાવકો બાઈ રાજનરામ ચલાવવા લાગ્યો. એ સને ૧૭૦૦ માં મરાણ પામ્યો. ત્યાર-પછી એની વિધવા સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના છોકરા શિવાજીને રાજ કરી પોતે રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. સત્તાશને રાજધાની કીધી.

શાહુ (૧૭૦૮-૪૮).—સંભાળના છોકરા શિવાજીને મુગલોએ ૧૭૦૮ માં છોડી દીધો. એને ઔરંગઝેબ મઝકરીમાં શાહુ (ચાર) એ નામ બોલાવતો હતો અને એજ નામથી એ ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. કેટલાક મરેઠા સરદારો એના પક્ષના થયા તેઓને લર્મ એ સતારે ગયો, અને એજ વર્ષમાં એને ગાદી મળી. તારાખાઈ અને તેહીનો છોકરો શિવાજી સામા થયાં પણ કાળમાં નહિ, તેથી તેઓ કોલહાપુર* ગયાં તે ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૧૭૨૬. શાહરાજ એરાઆરામવાળા દરબારમાં ઉછેરાયો હતો, તેથી એણે પોતાનો વખત મોજમજામાં ગાળ્યો, અને રાજકારભાર પ્રધાનોને હસ્તક સોંપ્યો. પણ એને મારે નસીબે એને ખાલાજી વિશ્વનાથ મળ્યો તેના ઉપર એણે પૂર્ણ ભરોસો રાખ્યો. એ રાજ ૧૭૪૮ માં મરાઠા પામ્યો. એણે પોતાના વસિયતનામામાં પેશ્વાએને વંશપરંપરા મરેઠી રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાની સત્તા આપી, એવી રીતે કે તેઓ એના વંશની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખે. એ દિવસથી સતારાના મરેઠા રાજ્યોના વંશની સત્તા પૂરેપૂરી ઊંચી વળી અને પેશ્વાએની સ્થપાઈ.

પેશ્વાઓ, ૧૭૧૪-૧૮૧૮:-૧૦૪ વર્ષ.

ખાલાજી વિશ્વનાથ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦.	નારાયણરાવ.....૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩.
ખાજીરાવ ૧ લો ...૧૭૨૦ „ ૧૭૪૦.	માધવરાવનારાયણ. ૧૭૭૪, „ ૧૭૯૫.
ખાલાજી ખાજીરાવ. ૧૭૪૦ „ ૧૭૬૧.	ખાજીરાવ ૨ નો...૧૭૯૫ „ ૧૮૧૮.
માધવરાવ..... ૧૭૬૧ „ ૧૭૭૨.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

ખાલાજી વિશ્વનાથ. ૧ લો પેશ્વા (૧૭૧૪-૨૦)—એ ડાહ્યા અને હોંશીઆર બ્રાહ્મણ હતો. એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં મુગલોની સત્તા સૈયદોના હાથમાં હતી. એ સૈયદોની સહાયતાથી પેશ્વાએ શાહુ રાજને માટે આખા દક્ષિણની ચોથ અને સંદરામુખી, અને પૂના અને સતારાની આસપાસના ભાગની સ્વરાજ અથવા પૂર્ણ સત્તા મેળવી, ૧૭૧૮. એ સને ૧૭૨૦ માં મરાઠા પામ્યો.

* શિવાજીના વંશનું આ રાજ્ય હજી રહ્યું છે.

ખાત્રરાવ ૧ લો, ૨ જો પેરવા (૧૭૨૦-૪૦).— એને નાના કરીને કહેતા. એની પેશ્વના દરબ્યાનમાં ચાર મુખ્ય મરેઠા સરદારો— મન્દહારરાવ હોલકર, હંદોરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, ચોણોળ સિંધિયા, ગ્વાલિયરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, પિલાળ ગાયકવાડ, વડોદરાના રાજ્યનો સ્થાપનાર, અને પર્સાળ ભોંસ્લે, વરાડના રાજ્યનો સ્થાપનાર—ધાત્રા નીચ કુળમાંથી ઉદય પામ્યા. આ પેશ્વાએ દિલ્હી દરબાર પાસે સૌથી પહેલી ગુજરાત અને માળવાની ચોથ એને સંદરામુખી મેજનીને નર્મદાની પેટી મેર મરેઠાના હોકા ચલાવ્યા. આ વખતે હિંદુસ્તાનનો કોઈ પણ રાજા એની માગણીનો અટકાવ કરવાને સમર્થ નહોતો. નિજામ-ઉલ-મુલ્ક રાજ્યાતમાં તો સામે થયો, પણ આખરે તાલે થવાની એને જરૂર પડી.

સને ૧૭૩૯ માં પેશ્વાના ભાઈ શિમનાળ આપાએ એકદમ હલ્લો કરી ફિરંગી લોકો પાસેથી વસઈ લીધું. ખાત્રરાવ ૧૭૪૦ માં મરાઠા પામ્યા. આપા મરેઠા વંશમાં શિવાળ સિંચાએ એ સૌથી મોટો કહેવાય છે.

ખાલાળ ખાત્રરાવ, ૩ જો પેરવા (૧૭૪૦-૬૧).— ખાત્રરાવ ૧ લો એ છોકરા થૂકી મરાઠા પામ્યો હતો. તેઓનાં નામ ખાલાળ ખાત્રરાવ અને રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાધોખા; તેમાં પહેલો (ખાલાળ ખાત્રરાવ) ત્રીજો પેશ્વા થયો. આ વખતે પૂના પેશ્વાએની રાજધાની થઈ.

સને ૧૭૫૧-૫૨ માં પેશ્વાને નિજામ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતીઆઓએ હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં પેશ્વાએ અહમદનગર કબજે કર્યું. સલામત-નંગ અને નિજામઅંતી એની સામા લડના ગયા, પણ ઉદ્દગીર આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ હારી ગયા.

સને ૧૭૪૮ માં અફઘાનોના રાજા અહમદશાહ અબદલલીએ પંજાબ અને ગુલતાન કબજે કરી પોતાના છોકરાને ત્યાંનો સ્થાને બનાવ્યો હતો. બપોરે એને ખબર થઈ કે મરેઠાઓએ લાહોર લઈ લીધુંછે ત્યારે એ એક મોટું લશ્કર એકઠું કરી એકદમ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, અને સદાશિવરાવ ભાઉ અને પેશ્વાના વડા પુત્ર વિરવાસરાવની સરદારી

૧ એ શહેર ફિરંગીઓને સને ૧૫૩૪ માં મળેલું. ૨ નિજામના રાજ્યમાં બીરની ઉતરે.

હેજના મરેદાઓને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મેદાનમાં તદન હરાવી દીધા. આ બે સરદાર મહાદૂરીથી લડતાં રાણમાં પડ્યા. આ હારથી મરેદો સત્તાને માટો ઘોડો પહોંચ્યો. પેશવાના અંતઃક્રાંતિને આ હારનો ધા અંટસો તો કાસી લાગ્યો કે તેમાંથી તે સારો થયો નહિ. એ એજ વરસમાં મરાઠા પામ્યો.

માધવરાવ, ૪ થો પેરવા (૧૭૬૧-૭૨).— મહુમ પેશવાનો બીજો પુત્ર માધવરાવ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. તેની ઉંમર માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી, તેથી તેના કાકા રાધાજીને તેનો વાલી નીમ્યો. સને ૧૭૬૫ માં માધવરાવે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી અને હૈદરઅલી ઉપર ચડાઈ કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા કલકાવ્યા.

. સને ૧૭૬૬ માં મલહારરાવ હોલકર મરાઠા પામ્યો. તેના પછી આહલ્યાજીઈ ગાદીએ બેઠો. એ રાણીમાં ઘણા જીવ ગુણો હતા, અને એના નેત્રી રાણી કોઈ ભાગ્યેજ થઈ હોય. એ પરમભક્તિવાળી, દયાળુ, અને ઉદ્યોગી હતી. એ સને ૧૭૮૫ માં મરાઠા પામી. એણે તુલુજી હોલકરને દત્તક લીધો.

સને ૧૭૭૦ માં મહેશ્વર પુરેષુરં તાબે કરવાને માધવરાવ મોટું લશ્કર લઈ ચાલ્યો, પણ મંદવાડને લીધે પાછા ફરવું પડ્યું, તેથી એણે લશ્કરની સરદારી ત્રિજકરાવ મામાને આપી. એણે ૧૭૭૨ માં ચેરકુલીના યુદ્ધમાં હૈદરઅલીની હરાવી તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ તેની પાસેથી કલકાવી પોતાના કબજામાં લીધો. એજ વર્ષમાં મરેદાઓએ દિલ્હીના નામના બાદશાહ ખીજત શાહઆલમને પોતાની સત્તામાં લીધો. માધવરાવ સને ૧૭૭૨ ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખે મરાઠા પામ્યો. એને કોઈ કોઈકે છેવું નહોતું. એ ડહાપણવાળો, ઉદાર મનનો, અને શરવીર હતો.

નારાયણરાવ, ૫ મો પેરવા (ડીસે ૧૭૭૨-આગષ્ટ ૧૭૭૩).— માધવરાવ પછી એનો નાનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. એનો કાકો રાધાજી એનો રાજ્યરક્ષક થયો. સાખારામજીપુ મુખ્ય પ્રધાન હતો,

અને નાના કુટુંબવિસ્તર રાજ્યમાં એક ઘણો હોંશીઆર અમલદાર હતો. નારાયણરાવે આઠ માસ પેશ્વ ઢાંગવી. એને રાધોબાની કુબ્જ સ્ત્રી ઝાનંદીબાઈએ દગો કરી મારી નાંખાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ, ૬ દો પેશ્વા (૧૭૭૪-૮૫).— નારાયણરાવના ખૂન પછી રાધોબાઈએ પોતે પેશ્વા નામ ધારણ કર્યું. પણ નારાયણરાવ મરાઠા પાખ્યો ત્યારપછી એની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને સને ૧૭૭૪ ના અપ્રેલ માસમાં માધવરાવ નારાયણ કરીને પુત્ર થયો. તેથી રાધોબાના લાભને મોટી હાની પહોંચી. એ પુત્રને આપણે રાધોબાનો હક એક ડોરે રાખી ૬ દો પેશ્વા કહેવો જોઈએ. રાખારામ બાપુ, નાના કુટુંબવિસ્તર, અને હરિપંથ કુડકે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવતા હતા.

પંડેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨).— કારણ—રાધોબાની મરજી પેશ્વ પાછી મેળવવા તરફ હતી, પણ પૂનામાં પોતાના પ્રતિપક્ષિએને વધારે જોર ઉપર જોઈને તે સિંધિયા અને હોલ્કર પાસે મદદ માગી ગયા, પણ તેમાં કંઈજ ફાવ્યો નહિ, તેથી તે સુરત પહોંચ્યો અને ત્યાં એણે મુંબઈ સરકાર સાથે કરાર કર્યો.

સુરતના કરાર, ૧૭૭૫.—(રાધોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે).—આ કરારથી રાધોબાએ અંગ્રેજોને સાબી ૧ અને મુંબઈ પાસેના નાના ખેડા અને વસઈ વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને વચ્ચે પાછી અપાવવાના મદદ કરવી.

આ કરારથી લડાઈનું ખીજ રોપાયું.

જાણવાજોગ હકીકત.— મુંબઈ સરકારે કર્નાલ કીટીંગને ૧૫૦૦ માણસનું લશ્કર આપીને રાધોબાને પૂને તેડી જઈને તેને પેશ્વાની ગાદીએ બેસાડવાને સુરત મોકલ્યો. પણ મહી નદી આગળ આઠ્યો એટલે એનો રસ્તો અટકાવવાને મરેઠાએનું સૈન્ય ઝારાસર આગળ ઉભેલું એણે જોયું. અહીં એક યુદ્ધ થયું તેમાં સામા પક્ષની હાર થઈ, ૧૭૭૫. આ જીત રાધોબાને લાભકર્તા હતી, પણ રાધોબાની સાથે સુરતના કરાર

મુંબઈ સરકારે કલકત્તા સરકારને પૂછ્યા વિના કચ્છા હતા. આ વખતે “રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” ની રૂચ્છે હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા સરકાર સર્વોપરી હતી ; અને વોરન હેસ્ટિંગ્સ ને આ વખતે અર્બનર-જનરલ હતો તેણે તે કરાર “રાજ્યનીતિથી ઉલટા, બચબરેલા, જોખમકારક તથા વગર સત્તાના” છે એવું ઠેરવી પૂનાના રાજ્યમંડળ સાથે પુરંવર? આગળ ખીજા કરાર કર્યા.

પુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬. (એક તરફ સખારામ બાપુ, નાના ફઠનવિસ વગેરે અને બીજી તરફ બંગાળા સરકાર) — આથી એવું કે સુરતના કરાર ગેરવાજબી ગણવા અને રામોબાનો પક્ષ ઊઠી રેવો, પશ્ચ સાજી બેઠ એંગ્રેજોએ રહેવા રેવો.

એટલું છતાં મુંબઈ સરકાર રામોબાના પક્ષને વળગી રહી. આખરે પૂના રાજ્યમંડળ ફ્રેચ લોકો સાથે મસલત કરેછે એમ સાંભળી હેસ્ટિંગ્સને રામોબાનો પક્ષ કરવામાં મુંબઈ સરકાર સાથે એક મત થવાની જરૂર પડી, ૧૭૭૭. તેથી તેણે રામોબાને પૂને લઈ જવાને લેસ્ટલીની સરદારી હેઠળ કલકત્તેથી એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજ સરદાર મરાણ પામ્યો, અને એની પછી યોડકે આવ્યો. એ સને ૧૭૭૯ ની શરૂઆતમાં સુરત જઈ પહોંચ્યો. એ દરમ્યાનમાં મુંબઈ સરકારે ઈંગ્લેન્ડની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. એ સરદારે શત્રુઓનું લશ્કર ધાડું બારી જોઈને પાછું ફરવું શરૂ કર્યું, પણ શત્રુઓ એની પાછળ લાગ્યા અને એને વાર્ગામર આગળ રામ લગાડે એવા કરારનો ખરડો કરવાની જરૂર પાડી. આ કરારથી અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં ને સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં રહે એવું ઠરાવવાનો વિચાર હતો, સને ૧૭૭૯, પણ એ કરાર મિં હોર્નબીએ તેમજ મિં હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કરીધા. એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે નિજામ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એક સંપ કરીધા છે, તેથી અંગ્રેજ લોકોને સને ૧૭૮૨ માં સાલખાઈડ આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૧ (નાના ફઠનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે). — આથી (૧) બાબક માધવરાવ નારાયણને વજ્રા કબૂલ કરવો ; (૨) રામોબાને દરમાંસે રૂબીઆ

૧ પૂના પાસે. ૨ પૂનાની ઉત્તરમાં. ૩ ગ્વાલિયરની પાસે.

રૂપ૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે ; (૩) પુરંપરના કરાર પહેલાં ન સુલક નના તાબામાં રાખ તે તેમ રહે ; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીઓ સિવાય બીજા સધળા પુરાણી લોકોને મરદી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહિ ; (૫) દેદરે (જ્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરજી પામ્યો) અંગ્રેજોના અને કહ્નૈલકમાં આઈલના નવાબના ને ને પ્રાંતો મેળવ્યા રાખ તે બધા ઉપરથી હાથ ઉઠાવવાની તેને જરૂર પાડવી ; (૬) વાર્ગામના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વર્ત્યો હતા તેથી તેને જરૂર આવી શીકું.

પહેલાં મરદી વિગત પૂરા થયો ત્યારપછી મહાદાજી સિંધિયા મરદા રાજ્યોમાં સૌથી જળરો યર્ધ પડ્યો અને પેશ્વાથી છેક સ્વતંત્ર થયો. એ સને ૧૭૯૪ માં મરાઠા પામ્યો. એના પછી એનો બત્રીજો દોહત-રાવ સિંધિયા ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૮૫ માં સધળા મરદા સરદારો (દોહતરાવ સિંધિયા, તુકાજી હોલ્કર, રધુજી ભોરલે વગેરે) એ જિજ્ઞાસુ-અશ્લીને કુર્દલાના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સધળા મરદા સરદારો પેશ્વાને પોતાનો ઉપરી ગણી તેની ધજા નીચે આવ્યા તે આ છેલ્લીજ વાર.

આ સધળો વખત નાના ફૂડનવિસ રાજ્યનો કારભાર ચલાવતો હતો અને બાળક પેશ્વાને ખરેખરો કેદી તરીકે રાખતો હતો. ન્યારે તે પુત્ર ઉમરનો થયો ત્યારે તે પોતાની આવી અવસ્થા જોઈ બહુ અકળાયો અને અકળામણમાં મહેલની અગાસી ઉપરથી અંપલાવ્યું. તેને પડવાથી ઘણું વાગ્યું અને બે દિવસમાં મરાઠા પામ્યો, ૧૭૯૫.

ખાજુરાવ રજો, ૭ મે પેરવા (૧૭૮૫-૧૮૧૮).—એ રાષ્ટ્રોબાનો વડો છેકરો હતો. નાનો ને એનો દુશ્મન હતો તેને એણે કેદમાં નાખ્યો અને શિઝીરાવ દાટગેને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. પણ પેશ્વા પોતાના નવા પ્રધાનના દુરાચરણથી કંટાળી ગયો અને નાનો પાછો પ્રધાન થયો, પણ સને ૧૮૦૦ માં મરાઠા પામ્યો. એ ગયો તેની સાથે મરદી રાજ્યનું બહુ હાણણ અને વિવેક પણ ગયાં.

ઈંદોરમાં તુકાજી હોલ્કર સને ૧૭૯૫ માં મરાઠા પામ્યો. એની પછી એનો છેકરો જસવંતરાવ હોલ્કર ગાદીએ બેઠો. એણે સને

૧૯૦૧ માં ઉચ્છ્વના આગળ સિંધિયાને હરાવ્યો, પણ સિંધિયા અને પેશવાના લશ્કરે એને પાછો હઠાવી કહાડ્યો. પછી એ ધણી હેંશીઆરીથી અચ-ખુચ પૂના નજદીક આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાજુરાવને તદ્દન હરાવ્યો. બાજુરાવ સિંહધર નાડો અને આખરે રખડતો રખડતો વસઈ આંખ્યો. અહીં એણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરાર કર્યો (તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૮૦૨). એ કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો સ્વર્ગ અસ્ત પામ્યો.*

વસઈના કરાર, ૧૮૦૨—(બાજુરાવ રાજા અને અંગ્રેજ વચ્ચે). આથી પેશવાએ એત્રી શરતો કબૂલ રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં મદદને મારે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખર્ચને સાદુ દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની કુશલ એત્રી કાંઈ પણ યુદ્ધાવી ગ્રામને દાખલ કરવી નહિ; (૩) સુરત ઉપરના મારા ખર્ચા હરો ઉપરથી મારે ત્રણ ઉઠાવવો, અને નિજામ અને ગાયકવાડ સાથે મારે કેટલાંય પડે તે તેના ચુકાદા અંગ્રેજ આપે; (૪) એંગ્લાડના નિષ્કપટ મિત્ર રહેવું. અંગ્રેજ લાડોએ એવું અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

ખીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩).—ઝરણ-દોલતરાવ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંરસે એ બન્ને જણ વસઈના કરારની સામે હતા અને તેઓ લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. જેનરલ વેન્સલેએ સિંધિયાને માળખે જવાનું અને રઘુજીને વરાડ જવાનું કહ્યું. તેમ કરવાની તેઓએ ના પાડી, તેથી લડાઈ રાત્ર યથા.

૧ ઈંદારની ઉત્તરે. ૨ પુનાની પાસે.

* **મરેઠી રાજ્યની પડતીનાં ઝરાણાં.**—(૧) સિંધિયા પોતાની સત્તા વધારતો ગયો તે એટલે સુધી કે તે પેશવાથી કેવળ સ્વતંત્ર થયો; (૨) નારા-ચણરાવના ખૂતને લીધે જે કજીયો કંકાસ થયો તેથી મરેઠા સરદારોમાં જે એક સંપ હતો તે તદ્દન તૂટી ગયો; (૩) રાધાબા, નાના ફડનવિસ, બાજુ-રાવ રાજા, જસવંતરાવ હોલ્કર અને દોલતરાવ સિંધિયા વચ્ચે એક ખીજાથી મહડીઆતા થવાને કજીઆ અને હરીશાઈ; (૪) પેશ્વા અને એના સલાહ-કાર બ્રાહ્મણ હતા, અને સિંધિયા, હોલ્કર, અને રઘુજી ભોંરસે શૂદ્ર હતા; (૫) વસઈના કરારથી મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો નાશ; (૬) અંગ્રેજોની દિલ્હી આગળ ફતેહ થઈ તેથી સને ૧૮૦૩ માં ખીજો શાહઆલમ અને એનું કુટુંબ તેઓના કબજામાં આંખું.

જાણવાજોગ હકીકત. — રાષ્ટ્રઆતમાં જનરલ વેલ્ફેરેન્સ અહમદ-
નગરનો મન્જૂત કિલ્લો જેમાં સિંધિયાનું તોપખાનું રહેતું હતું તે કબજે
કાઢું (તા. ૨૧મી આગષ્ટ, ૧૮૦૩). સૌથી પહેલું યુદ્ધ જે જે. વેલ્ફેરેન્સ
૧૮૦૩ માં કાઢું તે અસાધ્ય આગળ, તેમાં મિત્રો સિંધિયા અને રઘુજી
ભોંસ્લે બન્નેને હરાવ્યા. આથી અંગ્રેજોના હાથમાં બાહાનપુર, આશીર-
ધડ અને પાવાધડનાં કિલ્લા, અને બહુ અને ચાંપાનેર આવ્યાં.
સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે જનરલ લેજકે સિંધિયાના લશ્કરને દિલ્હી
આગળ હરાવ્યું અને શાહઆલમ ૨ અને પોતાના કબજામાં લીધો.
અક્ટોબરની દસમી તારીખે મિત્રો સિંધિયાને આગાના યુદ્ધમાં પાછો
હરાવ્યો. ત્યારપછી ધણું બારે યુદ્ધ લાસ્વારી^૧ આગળ નવેમ્બરની
પહેલી તારીખે થયું, તેમાં લેજકે પાછું સિંધિયાના લશ્કરને હરાવ્યું. આને
મુકાબલે કટકમાં દુશ્મનોનું જોર ધણું નબળું હતું. મિત્રો સપ્ટેમ્બરની
બારમી તારીખે મુઘીમાં કર્નલ હાર્કુટે લઈ લીધું. મિત્રો દરમ્યાનમાં દક્ષિણ
અને વરાડમાં ગડબડ ચાલ્યાજ કરતી હતી. આખરે આગામી આગળ
મિત્રો યુદ્ધ થયું, તેમાં જનરલ વેલ્ફેરેન્સ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લે
મિત્રો બન્નેને હરાવ્યા. ગવિલધડનો^૨ મોટો પહાડી કિલ્લો અંગ્રેજોને હાથ
આવ્યો. આ પ્રમાણે તદ્દન નાસીપાસ થઈને રઘુજી ભોંસ્લે મિત્રો
સાથે કરાર કર્યો.

દેવગામકના કરાર (૧૮૦૩)—(રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે). આથી
રઘુજી ભોંસ્લે અંગ્રેજોને (૧) કટક અને બાલાસોર આપ્યાં; (૨) વધેા નદીની પશ્ચિમના
સમગ્ર પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો; (૩) પોતાની, નિજામની અને પેશવાની વચ્ચે
જે વાંધા ઉઠે તે અંગ્રેજો પતાવે એવી કબૂલાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજોના
જે પરેશીઓ શત્રુ હોય તેમને દાખલ નહિ કરવા એવું વચન આપ્યું.

સને ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરની ૩૦ મી તારીખે દોલતરાવ સિંધિયાએ
પાણ કંટાળીને સર્જ અંગેગામી આગળ કરાર કર્યો.

૧ ઓરંગાબાદની ઇશાને. ૨ તાપી નદી ઉપર. ૩ બાહાનપુર પાસે. ૪ મુનરાતમાં.

૫ આગ્રા પાસે. ૬ વરાડપ્રાંતમાં. ૭ ઇલીઝાબેથની પશ્ચિમે.

સર્વ અંગેગામના કરાર, ૧૮૦૩—(રાલતરાવ સિંધિયા અને અંગેજો વચ્ચે)—

આથી સિંધિયાએ અંગેજોનાને (૧) જમના અને ગંગા નદી વચ્ચેના સમગ્ર પ્રદેશ ; (૨) નંપુર, નાપુર, અને ગોહદ જેના સમગ્ર ઉત્તર ભાગ ; (૩) અહમદનગર અને ભરૂચના કિલ્લા અને તેને લગતા જિલ્લા ; અને (૪) અનંતપ્રાદર અને ગોદાવરી વચ્ચેના બધા પ્રદેશ આપી દીધા.

ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫).— ડારણ-જસવંતરાવ હોલકર, જે ઘણો જખરો થઈ પડ્યો હતો તે અજમેર ભટ્ટવા ગયો અને અંગેજોના રક્ષાણ તજેના રજપૂતોને ધમકી આપી. વળી એણે દોઆબમાંના સર્વ ફજદુપ ખાર જીલ્લાઓ મારા પાપદાદાની માલીકીના છે એમ કહી પાછા માગ્યા. થોડાં વેચ્સેએ એની ધમકીને પત કરી નહિ ને લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૦૪.

જાણવાળોગ હકીકત.— આ વિગ્રહમાં અંગેજોએ કેટલાક કિલ્લા લીધા. પહેલું મોટું ધુફ ડીગડ આગળ થયું (૧૮૦૪), તેમાં જેનરલ ફ્રેઝર અને કર્નલ મોન્સન જતા. જેનરલ લેઈકે હોલકરને ફરકાખાદ આગળ હરાવી ડીગડે ઘેરા ધાવ્યો ને તે છાપો મારી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની રાષ્ટ્રઆતમાં થોડાં લેઈકે બરતપૂરને ઘેરા ધાવ્યો. તેના ઉપર હુલ્લો કીધો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ અને અંગેજોનો ઘાણ વળ્યો. પણ ભરતપૂરના રાજાએ જોયું કે હોલકર નકામાં ફાંફાં મારે છે, તેથી તેણે સલાહ કરી અંગેજોને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને હોલકરની મિત્રતા છોડી દીધી. થોડાં સમયે હોલકરને જલસાડ્યો. તે પંજાબ ગયો અને ત્યાં તેણે સીખ લોકો પાસેથી મદદ મેળવવાની કોશિશ કીધી, પણ ફાળ્યો નહિ, તેથી તેણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫.

ચોથો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)— ડારણ—જાજીરાવ ૨ જો અંગેજો સાથે પોતાની સલાહ છે એમ જાહેરથી બતાવતો હતો, પણ તેને અંદરખાનેથી તેઓના ઉપર ઘણોજ તિરસ્કાર હતો, અને સિંધિયા, હોલકર, અને રધુજી ભોંસ્લે સાથે ખુશી રીતે કાગળ પત્રો વ્યવહાર

રાખવા લાગ્યો. આ વખતે ગાયકવાડ તરફથી ગંગાધર શાસ્ત્રી પેશ્વાનું કેટલુંક ઘેરું જે ગાયકવાડ પાસે નીકળતું હતું તે બાબતનો લાંબા વખતના વાંધાનો નીકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી પૂને ગયો. આ શાસ્ત્રીને પેશ્વાના માનીતા ત્રિજકુળ કુળેએ બાજીરાવની સમ્મતિથી સને ૧૮૧૫ ના જુલાઈ માસમાં પંઢરપુરના પવિત્ર મંદિરમાં માડી નંખાવ્યો. મિ. એન્ડ્રીન્સ્ટન જે પૂનામાં અંગ્રેજનો રૈસિડન્ટ હતો તેણે ત્રિજકુળને પોતાના હવાલામાં સોંપી દેવાને પેશ્વાને ફરજ પાડી અને તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કીધો. એમ છતાં એ કિલ્લામાંથી એ થોડા વખતમાં નીકળી. આ વખતે ત્રિજકુળને પેશ્વા છુત્તી છુત્તી પૈસાની મદદ કરતો અને તેથી ત્રિજકુળે અંગ્રેજને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવાને લક્ષ્મર ઉમું કરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી મોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૧૭.

જાણવાનોગ હકીકત.— પહેલું યુદ્ધ ખડકીર આગળ થયું, તેમાં એન્ડ્રીન્સ્ટને પેશ્વાને હરાવ્યો (૧૮૧૭). હવે જનરલ સ્મિથ પૂને ગયો. બાજીરાવ તેને દેખીને નીકળી. અંગ્રેજ સરદાર પૂના શહેર ફળજ કીધું. આખરે કોરગામર આગળ યુદ્ધ થયું (તા. ૧લી જાનવારી, ૧૮૧૮), તેમાં કેપ્ટન સ્ટ્રોન્ટને પેશ્વાને હરાવ્યો. સને ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે અંગ્રેજેએ સતારા કીધું, અને એક ઢેરો કહાડ્યો, તેમાં એવું જાહેર કીધું કે “બાજીરાવ અને એના કુટુંબને રાજ્યના સઘળા હકમાંથી બાતલ કીધા છે, એ રાજ્ય ગવર્નર-જનરલ પોને કીધું છે અને સતારાની આસપાસનો થોડો ભાગ ત્યાંના રાજાના ગુજરાનને સારૂ રાખવામાં આવ્યો છે.” એક મોટું યુદ્ધ જેમાં બાજીરાવનો મુખ્ય પ્રધાન બાપુ બોખલે મરાઠા પાખ્યો તે સને ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે આઘટીડ આગળ થયું. આ પ્રમાણે જાલાણ વિશ્વનાથના વંશની આખર આવી. બાજીરાવને ૮ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. એને કોઈ પુત્ર નહોતો તેથી એણે ધોડુ પંથ ઉર્ફે નાના સાહેબને દત્તક લીધો. એ નાના સાહેબે સને ૧૮૫૭ માં સિપાઈએનો મોટો બળવો જગાવ્યો.

એ અરસામાં નાગપુરના રાજા આપા સાહેબને અંગ્રેજોએ સીના-
જાહદી અને નાગપુર આગળ હરાવ્યો (૧૮૧૭). આ હારે થયા
પછી એને પરહેજ કીધો અને અલાહાબાદ મોકલી દીધો. ત્યાં આગળથી
એ નોંઠો અને આખરે જોધપુરમાં મરાઠા પામ્યો. હવે પીંઢરા જેઓ
મરેઠાના બાઝતી સિપાઈઓ હતા તેઓએ પોતાની કેટલીક ટૂકડી પાંધી.
તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ.
તેમાં ચીતુ હેઠ્ઠર સાથે મળી ગયો, પણ સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર
આગળ હારી ગયો અને જહાસી જવા જતો હતો તે દરમ્યાનમાં એને વાઘે
ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. કરીમખાં અંગ્રેજોને શરણ આપ્યો. વસીલ મહમ્મદ
ઝેર ખાઈ મરાઠા પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો માહારાષ્ટ્ર દેશ અંગ્રેજોને
તાબે થયો અને તેમાં શાંતિ થઈ રહી. આ સઘળાની મુખતેસર હકીકત
હવે પછીથી આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૬ ટું.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન યૂરોપી લોકોનાં થાણાં.

ફિરંગી લોકો.— પંદરમા સૈકાની આખરે ખાર્યોલો મ્યુ ડાયાઝ
નામના ફિરંગીએ કેઈપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન જવાનો દરી-
આઈ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. ત્યારપછી થોડેક વર્ષે એનો જાતભાઈ વાસ્કો
ડી ગામા હિંદુસ્તાનમાં મલબાર કિનારે કલિકટ આગળ ઉતર્યો (૧૪૮૮).
ફ્રાન્સની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં આવવાને ફિરંગી લોકોનો ખીન્નો
જહાજનો કાફલો સને ૧૫૦૦માં નીકળ્યો. વળી ત્રીજો કાફલો સને ૧૫૦૪માં
આવ્યો. તેનો ઉપરી આલ્બુર્કર્ક કરીને હતો. કલિકટના રાજા ઝામોરીન
ફિરંગીઓની સત્તા વધતી જતી જોઈને તેઓની સામે થયો, પણ હારી
ગયો. સને ૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આલમેડાને હિંદુસ્તાનનો

પહેલા ફિરંગી સ્થાપના નીચે. સને ૧૫૦૮માં એની જગ્યાએ આલખુ-
ર્ક આવ્યો. તેણે ૧૫૧૦માં ગોઆ જીતી લીધું. ધીમે ધીમે ફિરંગી
લોકો કેટલાંક અગત્યનાં શહેરોના ધણી થયા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓના
તાબામાં હાલ ગોઆ, દમ્માણ અને દીવ છે.

વલંદા લોકો.—ફિરંગી લોકો અત્યારસુધી હિંદુસ્તાનનો કેટલોક
ઠેપાર પોતાને હાથ રાખી રહ્યા હતા. તે લઈ લેવાને સને ૧૫૯૪માં
વલંદાઓએ ઠરાવ કર્યો. તેઓએ ફિરંગીઓને એમ્બાયના* ૧માંથી
સને ૧૬૦૫માં, મલાકામાંથી સને ૧૬૪૦માં, અને લંકા મેટમાંથી
સને ૧૬૫૬માં કહાડી મૂક્યા. સને ૧૬૧૦માં તેઓએ જવાના કિનારા
ઉપર જાહેલીઆ સંસ્થાન વસાવ્યું. બંગાળામાં ચિંસુરા શહેર છે તે
તેઓની રાજધાની હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેઓનાં સઘળાં યાણાં ધીમે
ધીમે અંગ્રેજોએ લઈ લીધાં.

ડેન (ડેનમાર્કના) લોકો.—ડેનમાર્કના રાજા પાસે હિંદુસ્તાનમાં
બેજ યાણાં હતાં—એક ટૂંકવેળાસરમાં; તે ૧૬૧૬માં તંજાવરના રાજા
પાસેથી ખરીદ કરેલું હતું; બીજું હૂમલી નદી ઉપર સીરામ્પુરમાં. આ
બન્ને યાણાં સને ૧૮૪૫માં અંગ્રેજોને વેચાતાં મળ્યાં.

અંગ્રેજ લોકો.—હિંદુસ્તાન સાથે જળ માર્ગે ઠેપાર કરવાને કેટલાક
અંગ્રેજ ઠેપારીઓએ ઈંગ્લંડમાં સને ૧૬૦૦માં એક “જિન્ટિશ ઈસ્ટ
ઈન્ડિઆ”† નામની કંપની સ્થાપી. તે વખતે ઈંગ્લંડમાં એલિઝાબેથ

૧ મસાલા કીયામાં. ૨ કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર.

* આહિ વલંદાઓએ ૧૨ અંગ્રેજોને મારી નાખ્યા, કેમકે તેઓ ઉપર
એત્રો શક આવ્યો કે તેઓ એ કિલ્લો લેવાને કાવતરું કરેછે, ૧૬૨૩.

† બીજી કંપની ૧૬૯૮માં થઈ અને એ બન્નેને ત્રીજા ઉવિદ્યમ રાજાએ
સને ૧૭૦૮માં જોડી દીધી.

એ કંપની ૧૪૪ વર્ષ સુધી ખરેખરી ઠેપારી કંપની તરીકેજ રહી. સને
૧૭૪૪થી લશ્કરી કામકાજમાં પણ તે ભાગ લેવા લાગી અને જ્યારથી સને
૧૭૬૫માં મુગલ પાદશાહ શાહઆલમ બીજાએ બંગાળા, બહાર, અને
ઓરિસ્સાની દિવાની કંપની તરફથી કમાઈવને આપી, ત્યારથી તે કંપનીને

રાણી રાજ્ય કરતી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં અકબર રાજ્ય કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજ લોકોનાં બહાણે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં ત્યારે ફિરંગી અને વલંદા લોકો તેઓની સાથે ઉઠ્યા. એમ છતાં તે કમ્પનીની પહેલી કોઠી, સને ૧૬૧૩ માં સુરતમાં સ્થપાઈ. ત્યાર પછી ૧૬૧૫ માં સર ટામરે શે નામનો અંગ્રેજ એલચી જહાંગીર બાદશાહ પાસે આવ્યો એ ખીના ધણી જાણવાનોગ છે. સને ૧૬૧૬માં અંગ્રેજોની કોઠીએ સુરત ક્ષતિકટ અને મહુલીપટ્ટણમાં હતી. સને ૧૬૩૮ માં જાઉટન કંપની એક અંગ્રેજ વૈદ્ય, શાહજહાંની છોકરી જે માંદી હતી તેને આરામ કરવામાં ફોર્મંદ થયો, તેથી બાદશાહ તેનો એટલો આભારી થયો કે તેણે અંગ્રેજ લોકોના બહેપારને ઉત્તેજન મળે એવા કેટલાક અગત્યના હોકા આપ્યા. બારબાદ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં સધળે કોઠાણે બહેપાર કરવાની રજા આપવામાં આવી. સને ૧૬૩૯ માં મિ. ક્રાન્સીસ ડેવિસે કોર્ટ સેન્ટ જોહ્ન અથવા મદ્રાસ સ્થાપ્યું. સને ૧૬૪૨ માં જાલાસોરમાં એક કોઠી સ્થપાઈ; અને ખીજી સને ૧૬૫૦ માં હૂગલી શહેરમાં. સને ૧૬૬૨ માં ઈંગ્લંડનો ખીજો આર્ક્સ પોર્ટુગલના રાજાની છોકરી કેથરિન સાથે પરણ્યો તેની પહેરામણીમાં તેને મુંબઈ* ખેટ આપવામાં આવ્યો હતો તે ખેટ તેણે ૧૬૬૮ માં કમ્પનીને સ્વાધીન કાઢી, અને તેને કમ્પનીએ હિંદુસ્તાનમાં બહેપારનું મુખ્ય સ્થળ કીધું. સને ૧૬૯૬ માં અંગ્રેજોએ મુગલો પાસેથી કલકત્તા અને ગોવિંદપુર વચ્ચેનાં ભીધાં.

રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો પણ અખત્યાર મળ્યો. હિંદુસ્તાન સાથે બહેપાર કરવાને એકલી કમ્પનીનેજ જ હક હતો તે સને ૧૮૧૩ માં લઈ લેવામાં આવ્યો, પણ ચીન સાથે બહેપાર કરવાનો તો તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો. સને ૧૮૩૪ થી કમ્પની તદ્દન બહેપાર કરતી બંધ પડી, અને સને ૧૮૫૮ સુધી તેને રાજ્ય કરવાનો હક રહ્યો. એજ વરસમાં હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ રાજ્ય-કર્તાના અધિકાર નીચે મૂક્યું.

* એ ખેટ ફિરંગીઓએ થાપ્યાના સરદાર પાસેથી ૧૫૩૦ માં મેળવેલો.

ફ્રેન્ચ લોકો.— સને ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. એએએ પાણી પોતાનું થાણું અંગ્રેજની મારફત સુરતમાં કર્યું, ૧૬૬૮. સને ૧૬૭૪ માં તેએએ ખીજપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરી? વેચાણ લઈ તેમાં કોટ કિલ્લા બાંધ્યા. વળી તેએએ સને ૧૬૮૮માં ચંદ્રનગરમાં અને સને ૧૭૨૫ માં માહીડમાં, અને પછીથી કેરીકલમાં કોઠીઓ સ્થાપી.

સને ૧૭૩૧ માં ફ્રેન્ચોએ જોસેફ ક્લાર્ક દુષ્કેને ચંદ્રનગરનો ગવર્નર અને દસ વરસ પછી હિંદુસ્તાનના ફ્રેન્ચ મુલકનો ગવર્નર-જનરલ નીમ્યો. આ વખતે દોસ્તખાલી કર્ણાટકનો નવાબ હતો અને નિઝામ-ઉલ-મુલક દક્ષિણનો સૂબો હતો. દોસ્તખાલીનો જમાઈ ચંદાસાહેબ કર્ણાટકમાં ઘણાજ મળવાન પુરુષ હતો, અને ખરા દીલથી તે ફ્રેન્ચ પક્ષને વળગી રહ્યો હતો. એ સને ૧૭૩૬ માં દગાથી ત્રિચિનોપલી ખેંચી યથો. સને ૧૭૪૦ માં રધુજી ભોંસ્લે અને મોરારીરાવની સરદારી તળે મરેઠાએ કર્ણાટકમાં મોટું લશ્કર લઈને પેદા. દોસ્તખાલી સાથે તેએને આંખરૂદ આગળ યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં તે હારી ગયો અને કપાઈ ગયો. મરેઠાએએ હવે દોસ્તખાલીના છોકરા સફદરખાલી સાથે કરાર કર્યા. તેની રાતો એ હતી કે સફદરખાલીને આર્કટનો નવાબ કબૂલ રાખવો; તે મરેઠાએને માઠી ખંડણી આપે અને ચંદાસાહેબને ત્રિચિનોપલીમાંથી ફરારવાને તેમને મદદ કરે. પછી મરેઠાએએ તે જીહેરને ષેરો બાંધ્યો. ચંદાસાહેબને કેદ પકડી તેને સતારે લઈ ગયા, ૧૭૪૧. સને ૧૭૪૨ માં સફદરખાલીને મારી નાખ્યો અને એની પછી એનો છોકરો મહુમ્મદખાં ગાદીએ બેઠો. ખીજે વરસે એને પણ મારી નાખ્યો, અને અલ્વડૂદીન કરીને નિજામનો એક અમલદાર હતો તેને કર્ણાટકનો નવાબ નીમ્યો.

૧ કેરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર. ૨- કલકત્તાની પાસે. ૩ કલિકટની ઉતરે. ૪ ટાંકવેબારની પાસે. એ તેમને તંબવરના રાજા શાહુ પાસેથી મળેલું, ૧૭૩૭. ૫ કાવેરી નદી ઉપર. ૬ ઉતર આંધ્રમાં.

કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રાહ:— સને ૧૭૪૦ માં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે યુરોપમાં વિગ્રાહ સળગ્યો, અને તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના મવર્નર લાખોર્ડનેઈએ મદ્રાસને ધેરા ધાડ્યો અને તે લઈ લીધું, ૧૭૪૬. આ વાત બન્યાને થોડો વખત થયો એટલે અન્વરહીને એવી માગણી કીધી કે મને મદ્રાસ આપી દેવું જોઈએ, પણ ડૂપ્લેએ તે વાત કબૂલ રાખી નહિ. ત્યારે એની સામે પોતાના છેાકરા મહમ્મદઅલીને એક મોટું લશ્કર આપીને મોકલ્યો, પણ તેમાં તેવું કંઈ વળ્યું નહિ. હવે અંગ્રેજોની મદદે એક મોટો દરીઆઈ કાફલો આવી પહોંચ્યો, અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસમાંથી કહાડી મૂક્યા એટલુંજ નહિ પણ તેઓને પોંડીચરીમાં ધેરી લીધા. પછી સને ૧૭૪૮ માં ટુંક મુદતની સલાહ થઈ, અને તેથી લડાઈ પહેલાં જે જે મુલક જેના તાબામાં હતા તે તે કાયમ રહ્યા.

સને ૧૭૪૮ માં નિજામ-ઉલ-મુલક ૧૦૪ થરસની વયે મરાઠા પામ્યો. હવે હૈદરાબાદની ગાદી માટે એના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગ અને એના ખીજા છેાકરા નાસીરજંગ વચ્ચે વાંધો હત્યો. નાસીરજંગે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું અને પોતે સૂચ્યો થયો. મુજફ્ફરજંગ મરેદાની મદદ મેળવવાને સતારે ગયો. એણે ચંદાસાહેબ સાથે મળી જઈ ડૂપ્લેને મદદ સાડી અરજ કરી. ડૂપ્લેએ મરેદાને ૭ લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડ્યો. હવે ફ્રેન્ચોએ ખૂસીની સરદારી હેઠળ અંજૂર આગળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અહીં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં અન્વરહીન અને તેનો મોટો છેાકરો હારી ગયા અને માઝા ગયા, ૧૭૫૦. હવે મુજફ્ફરજંગ દક્ષિણને સૂચ્યો અને ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો. પણ તેઓની ફતેહ ગ્રામી વાર રહી નહિ. અન્વરહીનનો નાનો છેાકરો મહમ્મદઅલી જે જહાસીને ત્રિચિનોપલીમાં ભરાઈ થોડો હતો તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ બંધાયા—એક પક્ષમાં ફ્રેન્ચ, મુજફ્ફરજંગ, અને ચંદાસાહેબ; અને ખીજામાં અંગ્રેજ, નાસીરજંગ, અને મહમ્મદઅલી. થોડા દિવસ પછી મુજફ્ફરજંગ અને નાસીરજંગ માર્યા ગયા, અને નિજા-

મતો ત્રીજો છેકરો સાહ્યાજીતજંગ દક્ષિણનો સ્થળદાર થયો. આ સમયે ડૂષ્ણે અને તેનો બાહદૂર સરદાર જૂસી દક્ષિણમાં સંધીપત્રી હતા. ડૂષ્ણે અને ત્યાં નાસીરજંગ કપાઈ થયો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઉભો કીધો, અને ત્યાં એક શેરેર વસાવ્યું, તેનું નામ ડૂષ્ણે-ફતોહ-આબાદ પાડ્યું.

સને ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબે ત્રિચિતોપત્રી જેમાં મહમ્મદઅલી બરાઈ ખેડો હતો તેને ઘેરો ધાલ્યો. આથી અંગ્રેજોએ એની મદદ રેજીન્ટ કલાઈવને મોકલ્યો. એંગ્રે છાતી ચલાવી એવો વિચાર આપ્યો કે ચંદા સાહેબનું લશ્કર ત્રિચિતોપત્રીને ઘેરો ધાલવાને ગયલું છે ત્યારે આપણે આર્કટનેર ઘેરો ધાલવો. મદ્રાસના ગવર્નર મિ. સોન્ડર્સે એ વિચારને પોતાની કમ્યુલાત આપી, અને કલાઈવ લાગણીજ આર્કટ ગયો અને તે શેરેર કમજ કીધું. કલાઈવના આ કૃત્યથી ચંદાસાહેબનું ધ્યાન એકદમ ખેંચાયું. તેણે પોતાના છેકરા રાજત સાહેબને ત્રિચિતોપત્રી આગળના લશ્કરનો થોડો ભાગ આપી આર્કટનેર ઘેરો ધાલવા મોકલ્યો. ગુકસાન ધણું થયું તેથી આખરે રાજ સાહેબે ઘેરો ઉઠાવ્યો; એ અને એના ફ્રેન્ચ મળતીઆમ્મી સને ૧૭૫૧ માં આર્લી? આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં કોલેપાકર આગળ હારી ગયા. હવે કલાઈવે ડૂષ્ણના જયસ્તંભનો નાશ કરી એમ જતાવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાને નાશ કરીધી, માર્ચ, ૧૭૫૨.

હવે કલાઈવ અને લોરેન્સ, ત્રિચિતોપત્રી કે જેમાં મહમ્મદઅલી બેરાઈ ગયો હતો, તેનો ઘેરો ઉઠાવવાને ગયા. ધણી લડાઈ થયા પછી ચંદાસાહેબ માર્યો ગયો, અને ફ્રેન્ચ લશ્કર શ્રીરંજમર આગળ અંગ્રેજોને તામે થયું, ૧૭૫૨. ચંદાસાહેબનું મરાઠા થયું છતાં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો નહિ. એજ વર્ષમાં બાહૂર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં લોરેન્સે ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને કલાઈવે કોવેલોંગ અને ચિંગલપટલ લઈ લીધાં. સને ૧૭૫૪ માં ડૂષ્ણની જગાએ ગ્રાહ્યુ આવ્યો. થોડીક

મૂલત સુધી તેો દુસ્મનાઈ ખંધ રહી અને આખરે કરાર થયા, જેથી સૌ સૌના લીધેલા રૂલક સૌ સૌને પાછા આપી દીધા અને અંગ્રેજના મળતીઆ મહમ્મદઅલીને કુર્ણાટકનો નવાબ કબૂલ કીધો. પણ આ સલાહ ઝાઝી વાર ટકી નહિ. અને હરીફ કમ્પની વચ્ચે છેલ્લો ઝઘડો સને ૧૭૫૭ માં શરૂ થયો. કલાઈવ મદ્રાસનો ગવર્નર નીમાયો હતો, પણ ખંગાળામાં કેટલીક હકીકત બની, તેથી તેને ત્યાં ખોલાવી ઘેવામાં આવ્યો.

હવે ફ્રેન્ચ સરકારે કુર્ણાટકમાં અંગ્રેજો સાથે લડવાને કાઉન્ટ ડી લાલીને મોકલ્યો. તેણે મદ્રાસને ઘેરા લાલ્યો (૧૭૫૮), પણ એને પાંદુ પોંડીચરી જવું પડ્યું, ૧૭૫૯. કર્નાટ આચર કૂટ આ વખતે અંગ્રેજ લશ્કરનો હુપરી હતો. લાલી અને ખૂસીએ વાન્ડીવારા શહેર હુપર હુમલો કીધો. કૂટ તાકીદથી તેનો ઘેરા હલાવવા ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. ફ્રેન્ચોના તાબામાં જે જે શહેરો હતાં તે લગભગ બધાંજ એક પછી એક કૂટે હાથ આવ્યાં, અને સને ૧૭૬૧ માં પોંડીચરી પણ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. એમણેતાં સને ૧૭૬૩ માં તે પાંદુ આપી દીધું. લાલીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો, અને પછી સને ૧૭૬૬ માં પારિસમાં ગર્દન માર્યો. સને ૧૭૬૯ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિઆ કમ્પનીનો અંત આવ્યો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રાન્સને તાબે પાંચ શહેરો છે—પોંડીચરી, ચેનોનર, કેરીકલા, માહી, અને ચંદ્રનાગર.

ખંગાળામાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના.

ખ્લાક હોલ (ક્રાગૃહ).—ખંગાળા, ખહાર, અને ઝોરિસસાનો નવાબ અલિવદીખાં સને ૧૭૫૬ માં મરાઠા પાખ્યો, અને તેની પછી તેનો પૌત્ર સુરાજ-ઉદ-દૌલા ગાદીએ બેઠો. એ નિર્દય અને વિધવી હતો. એ એની હિંદુ પ્રજા સાથે બહુ નિર્દયપણે વર્તેતો હતો અને અંગ્રેજો

તરફ એને ધાણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે ઢાકાના ગવર્નર રાજવલ્લભનું ખંડુ કબજા છીનવી લેવાનો મનસુખો કીધો; અને ન્યારે કૃષ્ણદાસ પોતાના ખાપનું ધાણુંક દ્રવ્ય લઈને કલકત્તે હાસી ગયો, ત્યારે એ નવાબે અંગ્રેજોને એવો હુકમ કીધો કે તે કૃષ્ણદાસને મારે સ્વાધીન કરે અને કલકત્તાનો નવો ખાંધેલો કોઠ તોડી પાડો. અંગ્રેજના ગવર્નર મિ. ડુરેકે આ વાત ઉપર લેવાનું આપ્યું નહિ. આથી નવાબને એટલી તો ઝાંઝ ચઢી કે તેણે સુસમખબર આગળની અંગ્રેજની કોઠી ઉપર હુમલો કરી તે લીધી અને તેમાં ભૂટ ચલાવી, સફળા અંગ્રેજ અમલદારોને કેદ કીધા, અને પોતાના લશ્કરને હુકમ કીધો કે એકદમ તમે કલકત્તે જાઓ. આ શહેરમાં એવો ખંદાબસ્ત નહોતો કે તે આવા નબળા હુમલા આગળ ટકી શકે. અંગ્રેજોએ પોતાનાં પૈસાં છોડકરાંને બહાણુ ઉપર ચઢાવી દીધાં. સવારે મિ. ડુરેક પાણુ તેમની પાછળ ગયો. પછી નવાબ કલકત્તામાં દાખલ થયો અને ધાણુને કેદ પકડયા, ૧૭૫૬. ન્યારે રાત પડી ત્યારે ૧૮૬ કેદીઓને ૨૦ ચારસ શીટની અંધારી કોઠડી જેમાં ધણીજ જીજી હવા આવતી હતી તેમાં ગોંધ્યા. એ કોઠડીનું પછીથી જલાક હાલ (ઝીરાગૃહ) એનું નામ પડ્યું. એ કેદીઓએ જે દુઃખો ભોગવ્યાં તે ખડું ત્રાસદાયક હતાં. ખીજી દિવસે સવારે ન્યારે ખારણાં બોલ્યાં ત્યારે માત્ર ૨૩ સખસો જીવતા નીકળ્યા. આ ત્રાસદાયક સામઠાં ખૂનો કરવામાં નવાબ સામેલ નહોતો એમ કહેવાય છે, પણ એ વાત ન્યારે તેણે જાણી ત્યારે તે વિષે તેણે કાંઈ દલગીરી બતાવી નહિ. પછી એ પોતાની દુર્ગુણી માનશાખ ભોગવવા સૂચીદાખાદ ગયો.

આ આફતોના માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા કે તરતજ અંગ્રેજોએ હલાઈવાને એક લશ્કર આપીને અને વોટસનને બહાણુનો એક કાફલો આપીને કલકત્તે મોકલ્યા. તેઓએ કલકત્તા પાંછું લીધું, અને હુંગલી શહેર ઉપર એકાએક હુમલો કરી તે લઈ લીધું, ૧૭૫૭. ન્યારે નવાબને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે સલાહ કરી. પણ એની પ્રભ

એનાથી કંટાળી ગઈ હતી, અને તેથી એને પદભ્રષ્ટ કરી એના સરદાર
 મીર જાફરને ખાદીએ બેસાડવાને એક કાવતરું રચવામાં આવ્યું. એ
 કાવતરામાં ત્રણ પુરેષો અંગ્રેસર હતા—એનો અબજનચી રાયફુલ્ડાભા,
 એનો સરદાર મીર જાફર, અને જંગનુશંક કરીને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી
 મોટો સરાઈ હતો તે. બ્યારે અંગ્રેજોને આ કાવતરાની ખબર પડી ત્યારે
 તેઓ આતુરતાથી એમાં સામિલ થયા. માહોમાંહે એવો ઠરાવ થયો કે
 મીર જાફરને નવાખ બનાવવો, અને તોણે અંગ્રેજોને જે જે ગુફસાન
 યયાં હોય તેને સાફ અને તેઓ તેને મદદ કરે તે સાફ મન માનતી રીતે
 બદલો વાળી આપવો. છેક આખરની જગતે અંગ્રેજ અને નવાખની
 વચ્ચે વહીવટ ચલાવનાર આડતીઓ અમીચંદ હતા તેણે એવી ધમકી
 આપી કે જો તમે મને ૩૦ લાખ રૂપિયા અને બીજાં જે નાણાં હિસ્સા
 તરીકે જેલે લેવાય તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા દલાસી આપવાની કબૂલાત
 નહિ આપો તો આ બધું કાવતરું સુરાજ-ઉદ્-દૌલા આગળ ટોડી દર્શા.
 આવી માગણી સાંભળીને ક્લાઈવે એને છોતરવાની ચુકિત કરી. બે
 દસ્તાવેજો તૈયાર કીધા—એક સફેદ કાગળ ઉપર, તે ખરે હતો; અને
 બીજો રાતા ઉપર, તેમાં અમીચંદના હક વિષે કંઈજ કહેલું નહોતું. ઘોરસને
 આ બોટા દસ્તાવેજ ઉપર પોતાની સહી કરવાની ના કહી તેથી એના
 નામની સહી ક્લાઈવે કીધી! આમ કરીને બધું પાકાને તૈયાર થયું કે
 ક્લાઈવે લડાઈ જાહેર કરી. પછી સુરાજ-ઉદ્-દૌલા મોટું લશ્કર લઈને
 પલાસીની આગળ આવ્યો. અહીં મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં ક્લાઈવે નવાખને
 સજ્જડ હાર ખવડાવી, તા. ૨૩ મી જૂન, ૧૭૫૭. મીર જાફર હવે
 ખુશી રીતે ક્લાઈવ સાથે મળી ગયો અને ક્લાઈવે તેને ખંગાળા,
 જહાર અને ઝોરિસસાનો નવાખ કીધા. સુરાજ-ઉદ્-દૌલા પલાસી
 ગયો, પણ મીર જાફરના છોકરા મીરાને તેને પકડીને મારી નાખ્યો. હવે
 નવા નવાએ કમ્પનીને મોટી રકમ આપી. અમીચંદ પણ ધારતો હતો
 કે મને ૩૦ લાખનો લખખો મળશે, પણ તેને કોઈએ એક પઈ પણ

મતાવી નહિ. આ વખતે કલકત્તાની આસપાસનો ફેરબાક બાગ જો હાલ ૨૪ પરગણાંને નામે ઓળખાય છે તેની ઉપજ સવાનો અધિકાર કંપનીને મળ્યો.

ખ્લાસીના ચુલ્ધરી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખાયો. એનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સારું એક સભા સ્થાપી, અને કલાર્કવને ગવર્નર બનાવ્યો. થોડીક મુદત પછી શાહઆલમ ૨ જો અયોધ્યા અને અલાહાબાદના નવાબને લઈને મીર જફરને પદભ્રષ્ટ કરવા આવ્યો. પટનાના આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં કર્નલ કાલિયંદે બમેન લશ્કરને હરાવ્યું, ૧૭૬૦. હવે મીર જફરને પોતાના અંગ્રેજ મળતીઆની સત્તા જોઈ કંઈ ઓછી અદેખાઈ આવી નહિ. એણે પોતાની મદદે બાલંદાએને ખોલાવ્યા; ચિન્સુરાર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં કર્નલ ક્રોઈ તેમને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે ક્લાર્કવ ઈંગ્લંડ ગયો અને વાન્સીટાર્ટ ગવર્નર થયો. એણે જાણ્યું કે નવાબના રાજ્યથી કોઈ ખુશી નથી, તેથી એણે મીર જફરને પદભ્રષ્ટ કર્યા અને તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ નવાબે અંગ્રેજોને ખર્ચવાનર, મિદનાપુર અને ચિતાગોંગઝ પરગણાં આપ્યાં. શાહઆલમ ૨ જો, અયોધ્યાના નવાબ શૂન-ઉદ્-દોલાની મદદ લઈ મીર કાસમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી શકવાને એક ખીજ વાર આવ્યો, પણ કર્નલ કાર્નાકે એને પટના આગળ પાછો હરાવ્યો (૧૭૬૧), તેથી એણે મીર કાસમને ખંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાબ કબૂલ કર્યા.

પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.—હવે નવાબ અને કલકત્તાના રાજ્યમંડળ વચ્ચે માલની જકાત વિષે વાંધો ઉઠ્યાથી નવાબે સને ૧૭૬૩માં ૧૪૮ અંગ્રેજોને પટનાના કિલ્લામાં મારી નાખ્યા. અંગ્રેજોનું લશ્કર ત્રણ વર્ષ ગયું અને તે શહેર લઈ લીધું. મીર કાસમને અંગ્રેજોએ ઘેરીઆપ આગળ હરાવ્યો (૧૭૬૩). ત્યારપછી એ શૂન-ઉદ્-દોલાની

૧ બહાર પ્રાંતમાં. ૨ દુર્ગની પાસે. ૩ કલકત્તાની પશ્ચિમે. ૪ ખંગાળાના ઉપસાગરના ઈશાન કોણના કિનારા ઉપર. ૫ પટનાની પાસે.

મદદ માગવાને અપોદ્યા નાહો. એની સાથે શાહઆલમ ૨ ને પણ સામલ થયો. આ ત્રણે જણ અંગ્રેજ સાથે લડવાને નીકળ્યા. જાન્યુઆરી ૧૭૬૪. એક યુદ્ધ થયું; તેમાં મેજર મેજોરે તેઓને તબ્દન હરાવી દીધા, ૧૭૬૪. થોડા માસ પછી યુગ્મ-ઉદ્-દૈલાએ પાછી ખાંધ ભીડી; મહારાણ હોલ્કરની મદદ લીધી; પણ કાલ્પીર આગળ અંગ્રેજના સરદાર ક્લર્કને એને હરાવ્યો (૧૭૬૪). સને ૧૭૬૫ માં કલાઈબ પાછો હિંદુસ્તાન આવ્યો. આ વખતે શાહઆલમ નરમ માખણ જેવા થઈ ગયો હતો. એણે અલાહાબાદ આગળ અંગ્રેજની સાથે કરાર કરીધા.

અલાહાબાદના કરાર, ૧૭૬૫—(કલાઈબ અને શાહઆલમ ૨ ની વચ્ચે)—આથી શાહઆલમ ૨ ને અંગ્રેજોને ખંડાળા, જહાર, અને ઓરિસ્સાની દીવાની* આપી, અને તેઓએ એને ૬૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કમ્પૂલ કીધું.

મીર જફર મરી ગયો હતો તેથી એના છોકરાને પેન્શન ખાંધી આપ્યું. હવે લોર્ડ કલાઈબે લશ્કરમાં તેમજ અમલદારોમાં ધણી ગેરવર્તણૂક ચાલતી હતી તે સુધારવા પાછું લક્ષ લગાડ્યું. એણે સરકારી નોકરોને ખાનગી વહેપારમાં ગૂંથાતાં અટકાવવાને સખત ઉપાયો લીધા અને જેવડા બચ્ચા† નો રિવાજ ફાડી નાખ્યો. એ સને ૧૭૬૭ માં હિંદુસ્તાન છોડીને ગયો તે પાછો આવ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહેસૂરનો ઇતિહાસ.

સને ૧૭૬૦ ને સ્થાપિત હિંદુસ્તાનમાં મહેસૂરનું રાજ્ય હૈદરઅલી નામના એક ખહાદૂર અને સાહસિક પુરુષની સત્તા નીચે ઉદય પામતું હતું. આ માણસ પંજાબના ફકીરનો પૌત્ર હતો અને એક ખહાદૂર ખારમિરનો

* મહેસૂલ ઉધરાવવાનો હક. ૧ પટનાની પાસે. ૨ જમના નદી ઉપર સીકંદ્રાની પાસે.

† ભરકરી સિપાઈઓ જ્યારે લડાઈ ઉપર જાય ત્યારે તેઓના પગાર ઉપરાંત જે જવાજમ તેઓને મળતું હતું તે.

પુત્ર હતો. એ ૩૦ વર્ષની વયે મૈસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો અને એને ડીડીગલર જીલ્લામાં લશ્કરનો ઉપરી બનાવ્યો. ત્યાં એણે લટકાટ દગો, અને લુચ્ચાઈદિંગાઈથી ઘણો પૈસો અને મોટું લશ્કર ભેગું કર્યું. સને ૧૭૬૧ માં એણે મૈસૂરના ખરા હુકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને કહાડી ચૂક્યા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે બેંગલોર ઉપર ચઢાઈ કરી તે લટી લીધું. અહીં એને અયાગ દ્રવ્ય મળ્યું, તે વડે એનો ઉદય થવામાં તે ઘણું સાધનભૂત થઈ પડ્યું. આ વગર હકે ગાદી પચાવી પડનાર હૈદરની સત્તા વૃદ્ધિ પામતી જોઈ માધવરાવ પેલાને અદેખાઈ આવી. તેથી તે મોટું લશ્કર લઈ એની સામે લડવા ગયો અને એને હરાવી એની પાસે ૩૨ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા, ૧૭૬૫. બીજી વરસે હૈદર મલખાર ઉપર હુમલો કરી કલિકટ ખંદર લીધું, અને ત્યાંનો રાજા ગભરાયો કે મને કેદ કરશે, તેથી તે પોતાના મહેલમાં બંધી રૂઝ્યા.

પાણેલો મૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૬૬-૬૯).—કારણ—હૈદરનું બળ વધતું જોઈને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓ ગભરાયા. તેને નરમ પાડવાને મરેદા અને નિજામ એકસંપ કીધા. એ સંપમાં કર્નાટકે મદ્રાસ સરકારને નિજામ સાથેના પોતાના કરારની રૂએ સામિલ થવું પડ્યું.

જાણવાજોગ હકીકત.—માધવરાવ પેરવાએ પોતાના મજ-તિયાઓની રાહ જોઈ નહિ અને કૃષ્ણા નદી એાળંગી લટકાટ કરવા લાગ્યો, પણ હૈદરે તેને લાંચ આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેણે નિજામને પણ લાંચ આપી, એથી રારને કે તે સંપમાં લાખલ ન થવું એટલુંજ નહિ પણ અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કરવામાં પોતાની સાથે સામિલ થવું. એ યુદ્ધે થયાં—ચંગામૂઝ અને ત્રિજોખાલીઃ આગળ—એ બન્નેમાં કર્નાલ સિમથે હૈદર અને નિજામનો પૂરેપૂરો પરાજય કીધો, ૧૭૬૭.

હૈદરનો હોકરો ટીપુ જે આ વખતે ૧૭ વર્ષની વયનો હતો તે લટકાટ કરતો કરતો છેક મદ્રાસ સુધી આવી પહોંચ્યો. સને ૧૭૬૮ માં કર્નાલ

પીચની સરદારી નીચેના લોકરે નિજમના રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો, તેથી તેને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવી પડી. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ મંગલૂર? અને હોનાવાડર સીધાં, પણ હૈદરે તેમને નહસાડ્યા. કાણાટકમાં કર્નલ સ્મિથે એવી તો હાંશીઆરીથી અને ક્તેહથી લડાઈ ચલાવી કે હૈદરે સલાહની માગણી કીધી; પણ મદ્રાસ સરકારે ત્રીજાઈથી ના પાડી. આથી ચક્ર પાછું ફેરવાયું. કર્નલ સ્મિથની બદલી થઈ; અને હૈદરે જોઈને મુલક ખોલે હતો તે સધળો તેણે છુ અડવાડિયામાં પાછો મેળવ્યો. હવે એવો વખત આવ્યો કે મદ્રાસ સરકાર તરફથી સલાહની માગણી થઈ. કર્નલ સ્મિથને પાછી લશ્કરની સરદારી આપી, પણ હૈદર ધણીજ ઝડપથી છેક મદ્રાસની નજીકમાં આવી પહોંચ્યો, તેથી તેની મરજી મુજબ અંગ્રેજોને સલાહ કરવી પડી.

મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૮.—(૧૬૨ અને અંગ્રેજ નચ્ચે). આથી થરક પડે એક કબૂલ કીધું કે લડાઈના દરમ્યાનમાં જેણે એકબીજાના ને ને મુલક સીધા રોય તે થરકે પાછા આવી રેવા અને બેમાથી ડાઘની ઉપર ડાઘ ચઢી આવે તો તેવી વખતે એક બીજાને મદદ આપવી.

હવે હૈદરે તિજક મામાની સરદારી હેઠળના મરદાઓને પાછા હંકાવવાનો ઇરાવ કીધો, પણ પોતેજ સને ૧૭૭૨ માં ચેરકુલી? આગળ હારી ગયો અને શ્રીરંગપટ્ટણમાં પેરાઈ ગયો. આ વખતે એણે શરત મુજબ અંગ્રેજો પાસે મદદ માગી, પણ તેઓએ એની દાદ સાંભળી નહિ. તેથી એણે મરદાઓને ૩૬ લાખ રૂપિયા આપ્યા, ૧૪ લાખની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું, અને પોતાના ઉત્તર તરફના ધણાખરા પ્રાંતો આપી તેઓને વિદાય કીધા. અંગ્રેજ સોડોની આ બેરકારીનો કીનો હૈદર મનમાં રાખી રહ્યો હતો.

સને ૧૭૭૨ માં માધવરાવના મરણ પછી મરદી રાજ્યમાં અંધિર ચાલતું હતું, તેથી હૈદરને પોતાના ગયલા મુલક પાછા મેળવવાની તક મળી. તેણે કુર્ગ? ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના સોડોમાં ફેર વરતાવ્યો, અને જે

૧ મલખારના કિનારા ઉપર. ૨ ઉત્તર કનેરામાં. ૩ શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે. ૪ મહેસૂરની પશ્ચિમે

સખસ કુર્ગવાસીનું માથું કાપી લાવે તેને માથા દીઠ પાંચ રૂાઆ આપવા કહ્યા. આથી ૭૦૦ ડોકાંતો ઢગલો હૈદર આગળ વધ્યો!!! સને ૧૭૭૬ ની આખર પહેલાં એણે પોતાનો બધો ગયલો મુલક પાછો મળવ્યો.

ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪).—કારાણ—સને ૧૭૭૨ માં ન્યારે મરઝાઓએ હૈદર ઉપર ચડાઈ કીધી ત્યારે એણે મદ્રાસના કરારની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોની સહાય માગી, પણ તેઓએ આપી નહિ. ખીજું સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણતળેનું માહીરખાંદર લીધું. આ અપમાનોથી હૈદરને ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણુવાળોગ હકીકત.—ગાયકવાડ સિવાય બધા મરઝા સરદારોએ હૈદર અને નિજામ મળી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવાને એક સંપ કીધા. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કાર્ણાટક ઉપર મહાડાઈ કરી અને અંગ્રેજના ઘણા કિલ્લા લીધા. પોલિલોર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં કુર્નલ બેલીને હૈદરે હરાવી કેદ પકડ્યો. સર હેક્ટર મન્નૉ ને બેલીની સાથે સામલ થવાનો હતો તે હવે મદ્રાસ તરફ પાછો ફર્યો અને હેસ્ટિંગ્સે લાગલોજ સર આચર કૂટને દરીઆને રસ્તે મદ્રાસ મોકલ્યો. તેણે આવીને પોર્ટોનોવોડ, પોલિલોર, અને શોલિંધદ્વ આગળ સને ૧૭૮૧ માં હૈદરને હરાવ્યો. ખીજે વરસે હૈદરના છોકરા ટીપુએ કોલેરુનપ નદીના કિનારા ઉપર કુર્નલ ખાથવેઈટને હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદર ૮૨ વરસની હમરે મરાણ પામ્યો, તેથી એનો છોકરો ટીપુ મુલતાન થયો. એણે મદ્રાસ સરકાર સામે એક વરસ કરતાં વધારે લડાઈ ચલાવી, પણ કુર્નલ કુલાર્ટને એક લશ્કર લઈને એક મહેસૂરમાં પેઠો, તેથી એને મંગલૂર આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

મંગલૂરના કરાર, ૧૭૮૪.—(અંગ્રેજ અને ટીપુ વચ્ચે).—આ ઉપરથી અંગ્રેજના હવેના જીવતા રક્ષા હતા તે બધાને ડોકી મૂક્યા અને દરેક પક્ષે ન ન મુલકો જીતી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

૧ કલિકટની પાસે.

૨ બેલોરની પાસે.

૩ કોરૌમાંડલના કિનારા ઉપર.

૪ આર્કટની ઉત્તરે.

૫ કાવેરીની સાથા.

ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૯૨)—કારણ—સને ૧૭૮૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં ટીપુએ ત્રાવણકોરનો રાજા જે અંગ્રેજોના મજબિયા હોવા તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ધણું ગુસ્સાન વેડી તેને પાછું નહાસી આવવું પડ્યું. આથી ગુસ્સે થઈ અંગ્રેજો ત્રણ માસ સુધી જળથી તૈયારી કીધી. ત્યારે લોર્ડ કોર્નવાલિસે આ વાત જાણી ત્યારે તેને વચમાં પડવું પડ્યું.

જાણવાજોગ હકીકત.— હૈદરાબાદના નિજામ અને નાના ફઝલપુરે અંગ્રેજોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. સને ૧૭૯૦માં લોર્ડ કોર્નવાલિસ લડાઈ ચલાવવાને જાતે મદ્રાસ ગયો. ત્યાંથી તે મૈસૂર ગયો અને જંગલરે મીકું, ૧૭૯૧. હવે ટીપુને પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા જવું પડ્યું અને શ્રીરંગપટ્ટણથી થોડેક દૂર એરીકેરા આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ટીપુ તદ્દન હારી ગયો (૧૭૯૧). શ્રીરંગપટ્ટણ તરતજ અંગ્રેજોના હાથમાં આવત, પણ અંગ્રેજોના અને નિજામના લશ્કરને ઝોરાકીની તાણ પડી. તેથી લોર્ડ કોર્નવાલિસને મદ્રાસ તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. હવે હરી-પંથની સરદારી હેઠળ મરેઠાએ આવી પહોંચ્યા. લોર્ડ કોર્નવાલિસે પાછા આવી કેટલાક કિલ્લા લીધા અને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો. એ મહેસૂર શરણવાળી તૈયારીમાં હતું, એટલામાં ટીપુએ સજાહની માગણી કીધી, ૧૭૯૨.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨.— (ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી ટીપુએ અંગ્રેજોને પોતાનું અડધું રાજપાદ અને તથા કરોડ રૂપિયા આપવા કબૂલ કીધા ; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેઠાઓને ; તે રૂપિયા બરાબ ત્યાંસુધી પહોંતાને લોકોને માનમાં મૂકવા ; હુર્ગ તેના રાજાને પાછું આપી દીધું.

ચોથો (અને છેલ્લો) મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯).— કારણ—ટીપુએ નિજામ, મરેઠા, અને અફઘાન સરદાર જમાનશાહની સાથે મેઠોટા સંપ કરી નેપોલીઅન જોનાપાર્ટને મદદને સાર કાગળ લખ્યો. તે આપવા તેણે વચન આપ્યું. આ સંઘનાએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવાનો નિશ્ચય કીધો. આ વાતની ખબર મળ્યાને જોરે લોર્ડ વેલેસલેને પડી કે તેણે તુરત લડાઈ જાહેર કીધી.

ગાણુવાગ્નેય હકીકત.— લોર્ડ વેલ્સલેએ તાકીદથી નિજમ સાથે ફમકના કરાર કીધા એટલે તેણે મદદ આપવાને કબૂલ કીધું. પછી એકદમ અંગ્રેજ લશ્કર મૈસૂરમાં ગયું. સદાશીર? આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં જનરલ સ્ટુઅર્ટ ટીપુને હરાવ્યો. હેરીસ ખીજું લશ્કર લઈને માલવેલી? ગયો. અહીં પણ યુદ્ધ થયું તેમાં ટીપુનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે બન્ને અંગ્રેજ લશ્કર એકઠાં થઈ શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ આવી પહોંચ્યાં, અને તેને એકદમ જબરો ઘેરો ધાવ્યો. આ જોઈ ટીપુના હાથ-પગ ધ્રોંચ પડ્યા. મેની ૧૯મી તારીખે ટીપુની રાજધાનીના કોટમાં ગપાઈ પાડયું અને એ જોરે અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. સુલતાનનું રાજ્ય કપાયલા માણસોના ઢગલામાંથી માલમ પડયું. ખીજે દિવસે તેને લશ્કરી દબદબાથી ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યું. લોર્ડ વેલ્સલેએ ટીપુના રાજ્યનો થોડોક ભાગ નિજમને આપ્યો અને કનેરા, કોર્ટમખાટૂરર, અને વાઈનાદરનાં પરગણાં અંગ્રેજોને સારૂ રાખ્યાં. મૈસૂરના અસલના રાજના કુટુંબના કૃષ્ણરાજ નામના પાંચ વર્ષના નાના છોકરાને પાકી રહેલા રાજ્યનો મહારાજ કીધો.

આ નવો રાજ સગીર હોવાથી પૂર્ણીયા નામનો પ્રધાન રાજ્ય-કારભાર ચલાવતો હતો. એ દરમ્યાન સને ૧૮૦૫ સુધી જે. વેલ્સલેએ મૈસૂરના કમિશનર તરીકે કામ બજાવ્યું, અને એની કારકાંદીથી લોકોમાં સુખશાંતિ થઈ. સને ૧૮૧૨ માં પૂર્ણીયાને પેન્શન આપવામાં આવ્યું અને તેની જગ્યાએ લિંગરાજ દીવાન થયો. હવે રાજ્યએ તમામ ત્રિજેરી ખાત્રી કીધી અને રૈયત ઉપર બેસમાર જૂલમ વરસાવવા લાગ્યો. સને ૧૮૩૨ માં અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે પડી અને રાજને ધણી સમજીતી આપી, પણ તે સુધર્યો નહિ, તેથી ગવર્નર-જનરલે તમામ રાજકારભાર છીનવી લીધો, રાજને એક મોટું પેન્શન બાંધી આપ્યું અને રાજ્યમાં સુધારો કીધો. એ રાજ સને ૧૮૬૮ માં મરણ પામ્યો. એણે આમરાજેન્દ્ર કરી પોતાના એક સગાને દત્તક લીધો હતો તેને અંગ્રેજ સરકારે કબૂલ રાખ્યો અને તેને રીતસર રાજ્યાભિષેક કીધો (૧૮૮૧).

પ્રકરણ ૮ મું.
બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જેનરલો,
સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૧૧ સુધી.

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪-૧૭૮૫).

૧. ખંગાળાના ગવર્નર; ખંગાળામાં બેવડી સત્તાને લીધે અંબેર અને તે દૂર કરવાની યોજના; વોરન હેસ્ટિંગ્સ ખંગાળાનો ગવર્નર. ૨. શહિદા વિગ્રહ, ૧૭૭૪. ૩. રંગુ-સેટિંગ આક્રમ, ૧૭૭૪. ૪. વોરન હેસ્ટિંગ્સ, પહેલો ગવર્નર-જેનરલ; પહેલા ડોમિસલર; નંદકુમાર. ૫. પહેલો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨). ૬. ખીન્ને મહેમૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪)-પાલિસોર (૧), પાર્દોનાવો, પાલિસોર (૨) અને શોલિંધનાં યુદ્ધો. ૭. ખનારસમાં ખાખેડો અને ચેતનિગની દાર, ૧૭૮૦. ૮. અગાધવાની બેગમો ઉપર જૂલમ. ૯. હેસ્ટિંગ્સનું ઇંગ્લંડ જવું, ૧૭૮૫. ૧૦. રૂડાસનો કાયદો (૧૭૮૩). ૧૧. પિલ્લેના કાયદો (૧૭૮૪).

૧. કલાધવ સ્વદેશ ગયો ત્યારપછી વેરેલ્સ્ટ (૧૭૬૭-૬૯) અને ક્વર્ટીઅર (૧૭૬૯-૭૨) અનુક્રમે ખંગાળાના ગવર્નર હતા. આ બંધી વખત ખંગાળામાં બેનો અમલ ચાલતો હતો-થોડાંધણો નવાખના દેશી અમલદારોનો અને થોડાંધણો કમ્પની સરકારનો. આવા કારભારથી ધણુંજ અંધેર ચાલતું અને અન્યાય થતો. આનો અટકાવ કરવાને કમ્પનીએ વોરન હેસ્ટિંગ્સને આખું રાજ્ય પોતાના હસ્તકમાં લેવાને હુકમ આપી ખંગાળાનો ગવર્નર નીમ્યો, ૧૭૭૨. હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યનું સ્થળ મૂર્શીદાબાદ હતું તે બદલી કલકત્તા કીધું. એણે ખંગાળાના ગવર્નર તરીકે સને ૧૭૭૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું.

૨. શહિદા વિગ્રહ, ૧૭૭૪.—શહિદા સોડો અફઘાન જાતના હતા. તેઓ કાબૂલ અને કંદહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. તેઓએ મુઝસાની સારી નોકરી બજાવી હતી તેના બદલામાં તેઓને રામગંગા નદીનો ક્ષત્રુપ પ્રદેશ નેને શહિદાખંડ? કરીને કહેણે તે મળ્યો હતો. સને ૧૭૭૩માં મરેઠા સોડો શહિદાખંડને લઈ આવ્યા ગયા. હવે અયો-

ધ્યાના નવાખ શૂન-ઉદ્-દોહાએ શહિલા પાસે ૪૦ લાખ રૂપિયા માગ્યા, અને કારણ એવું બતાવ્યું કે મરેઠાઓથી તમારું રક્ષણ કરવાને તમે મને એ રકમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ રૂપિયા આપવાની તેઓએ ના કહી. પણ નવાખ એકસો તેમને જીતી શકે એવા નહોતો, તેથી તેણે વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. વોરન હેસ્ટિંગ્સે ૪૦ લાખ રૂપિયા લઈ તેને મદદ આપી, શહિલાને હરાવ્યા, અને તેમને બુલક લઈ લીધા.

૩. રંગુલેટિંગ આકુટ, ૧૭૬૪—અંધેર, ભાંચ રૂશવત વગેરેને દૂર કરવાને ઈંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરીધો તેને રંગુલેટિંગ આકુટ (રાજ્ય ચલાવવાનો કાયદો) કહેછે. એ કાયદામાં એવું લખ્યું હતું કે

(૧) હિંદુસ્તાનના બીજા ઇલાકાને બંગાળા ઇલાકાના તાબામાં ગણવા.

(૨) એ ઇલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જનરલ એવું નામ આપવું.

(૩) તેને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે.

(૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને બીજા બધા ન્યાયાધીશોની એક વરિષ્ઠ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જનરલની કચી સત્તા રહે નહિ.

૪. આ કાયદાની રૂએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલા ગવર્નર-જનરલ થયો અને કર્નલ મોન્સન, જેનરલ કલેવર્ટીંગ, મિ. ક્રાન્સિસ, અને મિ. બાર્વેલ પહેલા કૌન્સિલરો હતા. આમાંના પહેલા ત્રણને હેસ્ટિંગ્સ સાથે બનતું નહોતું અને તેઓમાંના દરેકને મત આપવાનો સરખો હક હતો, તેથી તેઓ દરેક બાબતમાં હેસ્ટિંગ્સનું ચાલવા દેતા નહિ. દેખીતી રીતે હેસ્ટિંગ્સની સત્તા જતીજ રહી હતી અને તેથી એની ઉપર ધણાં તહોમતો ચૂકવામાં આવ્યાં, તેમાં નંદકુમારે જે તહોમત ચૂક્યું તે ધણુંજ ભારી હતું. એણે એવું તહોમત ચૂક્યું કે હેસ્ટિંગ્સે મીર જફરની વિધવા બેગમ પાસે ૩૦ લાખની લાંચ લીધી છે. જ્યારે આ કામ ચાલતું હતું ત્યારે નંદકુમાર ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ ચૂકી તેને પરહેજ કરીધો. એની તપાસ સર એલિજા ઈમ્પેએ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ચલાવી. આ ન્યાયાધીશ હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર હતો. તેણે એને ગુનેગાર ઠરાવી ફાંસીની શિક્ષા કરીધી.

૫. મરેઠા લોકોની રાજ્યનીતિ સાથે હેસ્ટિંગ્સનો જે સંબંધ છે તે પાંચમા પ્રકરણમાંથી (પહેલો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૭૭૫ થી સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૨ સુધી) વિધાર્થીએ શીખી લેવા.

૬. હવે હૈદરે કર્ણાટકમાં લડાઈ મચાવી (૧૭૮૦). ન્યારે બેત્રી પોલિલોર આગળ હારી ગયો અને કેદ પકડાયો ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સર આયર કૂટને એક લશ્કર આપી મોકલ્યો. પોર્ટોનોવો, પોલિલોર, અને શોલિંચ્છનનાં યુદ્ધ (૧૭૮૧) અને અંગ્રેજોનો જય વગેરે સાતમા પ્રકરણમાંથી (ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪) પાને પર મે) શીખી લેવું.

૭. ખનનારસમાં ખખેડો (૧૭૮૦).—જે વખતે અંગ્રેજ લોકો મરેઠા અને હૈદર જોડે લડાઈમાં ગુંથાયલા હતા તે વખતે તેઓ પૈસાની ધણી ભીડમાં હતા. હેસ્ટિંગ્સે ખનનારસના રાજ ચૈતસિંગ પાસે ધારા ઉપરાંત ખંડણી માગી. આ માગણી રાજ્યે કબૂલ ન કરી તેથી જોર જૂલમથી તે કહડાવને હેસ્ટિંગ્સ ખનનારસ ગયો. આ ઉપરથી ચૈતસિંગે લોકોને ઉશ્કેર્યા અને હેસ્ટિંગ્સ મરતો મરતો ખચ્યો. એને યુનાર નહાસી જવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં લશ્કર એકઠું થયું. ચૈતસિંગ હારી ગયો, તેથી તેને નહાસી જવાની જરૂર પડી. તે પાછો ખનનારસ આનંદોજ નહિ. એના ભત્રીજાને ગાદીએ બેસાડી ખનનારસની વાર્ષિક ખંડણી સાડી બાવીસ લાખ હતી તે વધારીને ૪૦ લાખની કીધી.

૮. અયોધ્યાની બેગમે.—સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાનો નવાબ શૂન-ઉદ્-દૌલા મરાણ પામ્યો. ત્યાર પછી રાજ્યનો અખૂટ ખજાનો બેગમીના હાથમાં આબે. સગીર ઉમરના નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલાને પોતાના લશ્કરને આપવાને ભારે કરજ કરવું પડ્યું. સને ૧૭૮૧ માં અયોધ્યા એમ કહ્યું કે એ કરજ મારાથી અપાઈ શકાશે નહિ. તે ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સે બેગમી પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપિયા જોર જૂલમથી કહડાવવા દીધા.

૯. આ બંને કામો કોઈ ઑવ્ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કીધાં, તેથી હેસ્ટિંગ્સે રાજીનામું આપ્યું અને સને ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઈંગ્લંડ ગયો. ત્યાં એ સને ૧૮૧૮ માં મરાણ પામ્યો. એ ધણો કાબેલ, પ્લેચેસો, હિંમતવાન, અને ખટપટી રાજદારી પુરૂષ હતો.

હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો, ત્યાર પહેલાં એ દેશના રાજ્યમાં નીચે મુજબ અગત્યના ફેરફાર થયા.

૧૦. ફ્રાંકસનો કાયદો, ૧૭૮૩— તેની નેમ એ હતી કે

(૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય યુદ્ધ ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી રહ્યું.

(૨) પાર્લમેન્ટે નીમેલા સાત કમિશનરોએ રાજ્ય ચલાવવું તથા નવ મદદનીશ ડિરેક્ટરોએ વહેપારનું કામ ચલાવવું.

એ કાયદો આમની સભાએ પસાર કીધો, પણ ઉમરાવાની સભાએ નામંજૂર કીધો.

૧૧. પિટનો કાયદો, ૧૭૮૪— એમાં એવું હતું કે

(૧) ઇંગ્લંડના રાજ્યનો નીમેલો પ્રધાન અને “જોડે ઑવ્ કંટ્રોલ” નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની બધી સત્તા રહે.

(૨) તે ગવર્નર-જનરલને નીમે.

(૩) ગવર્નર-જનરલથી સ્વરક્ષણના બખત સિવાય લડાઈ બચવા સલાહ થાય નહિ.

(૪) ગવર્નર-જનરલની સભાના સભાસદો ચારના લઘુ કરવા; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના ભરકરનો સેનાપિપતિ બેઠાએ.

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૧૭૯૩).

૧. સર જોન મેકફર્સન. ૨. લીન્કોન હેસ્ટર વિગ્રવ (૧૭૯૦-૯૨). ૩. જમાબંદીની શીતો. ૪. કાયાદારી કોર્ટમાં ફરિયાદો સુધારા.

૧. એ સને ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ફલકતે આવી પહોંચ્યો. એ અરસામાં કોન્સિલના બડા સભાસદ સર જોન મેકફર્સને ગવર્નર-જનરલ તરીકે કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પહેલું તો એ કામ કીધું કે એણે લાંચ રક્ષત અને અન્યાય દૂર કરવાને કમ્પનીના નોકરોના પગારમાં વધારો કરી આપ્યો.

૨. આ વખતે અંગ્રેજ લોકો સને ૧૭૯૦-૯૨ સ્વધી લીજન મહેસૂર વિગ્રહમાં રાકાયલા હતા. એ વિગ્રહનું પરીગ્રામ તેમ્પાને ખીલફલ લાભકારક હતું (જૂમ્પા પાને ૫૩ મે).

૩. જમાખંદીની રીતો.—હિંદુસ્તાનમાં જમીનની મહેસુલ ઉધરાવવાની ત્રણ રીતો ચાલે છે :—

(૧) જમીનદારી રીત.—એમાં જમીનની મહેસુલ હમેશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મોટા જમીનદાર કહેવાય છે તેની પાસેથી ઉધરાવાય છે. એ રીત સને ૧૭૯૩ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે દાખલ કરી.

(૨) રૈયતવારી રીત.—એમાં દરેક ખેડુતે કેલ્લી રકમ ભરવી તેના ખંદા-ખસ્ત કરેલા હોય છે.

(૩) ગામવારી રીત.—એથી દરેક જાદા જાદા ગામડાના લોકો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મહેસુલ ભરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી ખંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતમાં ચાલે છે, બીજી મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકામાં ચાલે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, ખંગાળાના વાયવ્ય પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાલે છે.

૪. કુચદાની કોર્ટમાં કરેલા સુધારા.—લોર્ડ કોર્નવોલિસે કાયદાની કોર્ટમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. અત્યારસ્વધી તો મહેસુલ ખાખતનો ઉપરી કલેક્ટર હતો અને તે ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેનો ઉપરી હતો. આ ગવર્નર-જનરલે એકને બદલે બે કોર્ટો સ્થાપી અને ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેના અમલદારો જૂદા નીમ્યા. દરેક જિલ્લામાં અને મુખ્ય શહેરોમાં દીવાની અદાલતો સ્થાપી.

૩. સર જોન શોર જેઈ લોર્ડ ટેઇનમથ (૧૭૯૩-૯૮).

૧. એની દેશી રાજ્યોના કુજીયામાં વચ્ચે ન પડવાની રાજનીતિ ; અધોધવાની ગાદી માટે તકરાર ; સાદતઅલી નવાબ થયો.

૧. એની કારકીદીમાં કોઈ અગત્યની ખીના બની નથી. એની રાજનીતિ એવી હતી કે દેશી રાજ્યોમાં માંહેમાંહેના કુજીયા યાવ તેમાં વચ્ચે પડવું નહિ. એકજ ખાખતમાં એને વચ્ચે પડવું પડ્યું. ક્લાઈવના

વખત પછી અયોધ્યાનો નવાબ મરેહ દુશ્મનોથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને અંગ્રેજો ઉપરજ આધાર રાખતો હતો. એક અંગ્રેજી લશ્કર જોનો અર્થ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથીજ મળતો હતો તે કસેહધરી આગળ રાખવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૭૬૭ માં અયોધ્યાનો નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલા મરાણ પામ્યો ત્યારે તેની ગાદી માટે બજારઅલી અને સાદતઅલી એ બે જાણે દાવો કાઢ્યો. એનો ખંદાવ્યત કરવાને સર જોન શેર લખતોર ગયો. એણે સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો અને બજારઅલીને કેદી તરીકે બનારસ ખાકડી દીધો. બજારઅલીએ પાછળથી ખંડ કરવાની કોશિશ કાઢી, પણ કાંઈ કામ્યો નહિ.

સર જોન શેર સને ૧૭૮૮ ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૪. લોર્ડ વેલ્સલે ઉદ્દે મોર્નિંગ્ટન (૧૭૯૮-૧૮૦૫).

૧. કુમક આપવાની પદ્ધતિ. ૨. ચોથા મેજેસ્ટર વિગ્રહ-સદાશીર અને માલવેલીનાં બુદ્ધ અને મેજેસ્ટરની જીત, ૧૭૯૯. ૩. અયોધ્યાના કારબાર; કર્ણાટક અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે જાડી થીપું, ૧૮૦૧. ૪. બીજા મરેહી વિગ્રહ, ૧૮૦૩-અસાધ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા અને આગામનાં બુદ્ધ; રવગામ અને સર્વ અન્નગામના કરાર. ૫. બીજા મરેહી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૧૮૦૫)-શીમ અને ફરજાનાદના બુદ્ધ, ૧૮૦૪; ભરતપુરનો ઘેરો; હૈદર સાથે સલાહ. ૬. લોર્ડ વેલ્સલેનું ઇંગ્લંડ જવું; એના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર.

એ હિંદુસ્તાનમાં આપતાં વારને દેશી રાજાઓનાં કામોમાં વચ્ચે પડ્યો.

૧. કુમક આપવાની પદ્ધતિ.—જે દેશી રાજાઓએ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કામૂલ કાઢું તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણ્યા; જેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઈ સાથે લંકાઈ કે સલાહ થાય નહિ; અને તેઓના રાજ્યમાં જે અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો ખરચ તેઓ આપે. લોર્ડ વેલ્સલેએ કેટલાક દેશી રાજાઓ સાથે આવા કરાર કર્યા. આથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ, પણ પેતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી. આ પદ્ધતિ વારન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાની બાબતમાં પહેલ પહેલાં લખાવ કરી હતી અને લોર્ડ વેલ્સલેએ એને પાકી રીતે અમલમાં આણી.

૨. સને ૧૭૯૯ માં ટીપુએ મરેઠા, નિજમ, અફઘાન સરદાર જમા-
નશાહ, અને ફ્રેન્ચ એ સોડોની મદદ માગીને હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોનું
રાજ્ય કહાડી નાખવાને પ્રયત્ન કીધું. આ ઉપરથી સોડ વેસ્લેએ લડાઈ
જાહેર કીધી (એથો મહેસૂરે વિગ્રહ, જૂઓ પાને ૫૩-૫૪ મે). આ
વિગ્રહમાં સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ થયાં. એ બન્નેમાં ડીપ હારી
ગયો. આખરે અંગ્રેજોએ ત્રિરંગપટ્ટણને ખેરા ધાવ્યો. ડીપ ધણીજ
બહાદૂરીથી લડ્યો, પણ રાણમાં પડ્યો. ત્રિરંગપટ્ટણ અંગ્રેજોને હાથ આવ-
વાથી તેઓની સત્તા કન્યાકુમારી જૂરિરથી છેક કૃષ્ણા નદી સુધી સ્થપાઈ.

૩. અથોદયા અને કુર્ણાટકના ધરભાર (૧૮૦૧) — અથોદયાને
નવાબ સાદતઅલી અને તેનો વજીર બરાબર રીતે રાજ્ય ચલાવતા
નહોતા, અને સોડો ઉપર જીલમ કરતા હતા, તેઓ કુમકની પદ્ધતિની શરત
મુજબ અંગ્રેજના લશ્કરને ખરચ બરાબર પૂરો પાડતા નહોતા. તેથી સોડ
વેસ્લેએ નવાબ પાસે લશ્કરના ખરચને પેટે કેટલાક પ્રાંતો (હાલ જે
બાયબ પ્રાંતો કહેવાય છે તેમાંનો ધણો ભાગ) લીધા. કુર્ણાટકનો ધરડો
નવાબ મહમ્મદઅલી સને ૧૭૯૫ માં મરાણ પામ્યો. એની પછી એને
છોકરો ગાદીએ બેઠો. એણે સને ૧૮૦૧ માં મોટું પેશ્વાન લઈ પોતાનું
રાજ્ય અંગ્રેજને સોંપી દીધું.

૪. સને ૧૮૦૩ માં ખીજો મરેઠી વિગ્રહ જાગ્યો. જસવંતરાવ
હોશ્કરે બાજીરાવની રાજધાની પૂના લઈ લીધું અને ખાજીરાવ જાને
નહાસી ગયો અને ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર (વસઈના કરાર, જૂઓ પાને
૩૫ મે) કીધા. એ કરારથી તે તાબાનો રાજ થયો. આથી સિંદિયા
અને ભોંસ્લે બન્ને ગુસ્સે થયા અને અંગ્રેજો સાથે લડાઈ ચાલી.
(ખીજો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૮૦૩, જૂઓ પાનાં ૩૫-૩૭.) એમાં પાંચ
યુદ્ધો થયાં—અસાઈ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા, અને આર્ગામ.
એ સઘળાંમાં અંગ્રેજોનો જય થયો. દેવગામ અને સર્જ અંગ્રેજોના
કસર (જૂઓ પાને ૩૬-૩૭ મે) થી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના
ધણી થયા.

૫. ખીન્ને મરેહી વિગ્રહ પૂરે થયો કે તરતજ ત્રીજો થયો (જૂઓ પાને ૩૭મી). ખીજ મરેહી વિગ્રહમાં હોલકરે કંઈજ બાગ લીધો નહોતો. તેથી હવે તે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવા નીકળ્યો. બે યુદ્ધો થયાં—ડીંગ અને કૃષ્કાખાદ આગળ—અને બન્નેમાં હોલકર હારી ગયો (૧૮૦૪). અંગ્રેજ સરદાર લેલકે ભરતપુરને ઘેરા લાલ્યો, કારણકે ત્યાંનો રાજા હોલકરની સાથે મળી ગયો હતો. પણ તેમાં તે ફત્તેહ પામ્યો નહિ. આખરે હોલકર મદદની આશાએ પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કંઈ ફાળ્યો નહિ, તેથી તેણે સલાહ કરી (૧૮૦૫).

૬. લોર્ડ વેલ્સલે ક્રિતિંથી અને ફત્તેહમંદીથી રાજ્ય કરીને સને ૧૮૦૫ના આગસ્ટમાં કલકત્તેથી વિલાયત ગયો. એણે ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનો મુત્તક વધારીને અગાઉ કરતાં બમણો ક્રીધા અને તેના મોટા રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર ષૂક્યું.

૫. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (ખીજવાર) અને સર જ્યોર્જ બાર્લે (૧૮૦૫-૧૮૦૭).

૧. લોર્ડ કેર્નવોલિસ ; એવું મરણ ; સર જ્યોર્જ બાર્લે ; વેલ્સરમાં ખંડ, ૧૮૦૬, ફર્નલ ગિલેસ્પીએ સમાવ્યું.

૧. લોર્ડ કેર્નવોલિસ ખીજ વાર ગવર્નર-જનરલ નીમાયો, પણ એને આબ્યાને થોડા માસ થયા એટલે મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ સર જ્યોર્જ બાર્લે આવ્યો. એના વખતમાં વેલ્સરમાં દેશી સિપાઈઓએ તેઓના માથાના પહેરવેશમાં ફેર કરવાથી તથા આપણને ખ્રિસ્તી કરવાના છે એમ સમજવાથી ખંડ કર્યું. સને ૧૮૦૬ના જુલાઈની દસમી તારીખે તેઓ ત્યાંની ગોરી પલટણ સામે ઉઠ્યા, અને તેમનામાંના ૧૧૩ જણને કતલ કીધા. ફર્નલ ગિલેસ્પી જે આર્કટમાં હતો તેણે એકદમ ત્યાં જઈને ખંડખોરોને વિખેરી નાખ્યા.

હવે સર જ્યોર્જ બાર્લેને ગવર્નર-જનરલની પદવી ઉપરથી નીચી પાયરીએ આણી મદ્રાસનો ગવર્નર બનાવ્યો.

૬. અર્લ ઑવ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૮૧૩).

૧. અમીરખાને ન્દસાડધા. ૨. ત્રાવણકોરનો કારભાર. ૩. મોરિશસ, બુર્મા, શ્રીલંકાની જીત (૧૮૦૬-૧૦); જાવા અને એમ્બોયનાની જીત, ૧૮૧૨. ૪. રક્ષજીતિગા માથે કરાર; ત્રિપ, કામૂલ અને ઇરાન નાડે કરાર. ૫. કમ્પનીને નવો પટો કમી આપ્યો, ૧૮૧૩.

૧. એ દેશી રાજાઓના કામમાં વચ્ચે પડ્યું નહિ એવો પાટો નિશ્ચય કરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પાણ એને પોતાની મરજીથી હલકા ચાલવું પડ્યું. અમીરખાં જે લૂટારાઓનો સરદાર હતો તેણે વરાડના રાજાના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી; અંગ્રેજોનું એક લશ્કર એની સામે મોકલ્યું, તેથી નાડો.

૨. ત્રાવણકોરનો કારભાર.— થાંડોક વખત થયાં ત્રાવણકોરનું રાજ્ય છેક હાલહવાલ થઈ ગયું હતું. રેસિડન્ટ વચ્ચે પડ્યો, તેથી દીવાન ગુસ્સે થયો. તેણે કેટલીક અંગ્રેજોની રૈયતને કતલ કીધી અને કવીલનમાં રેસિડન્ટના ખંગલા ઉપર હુલો કીધો. આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ એ દેશને પોતાના કબજામાં લીધો, ૧૮૦૮. એ તેઓના હાથમાં સને ૧૮૧૩ સુધી રહ્યો.

૩. બુર્મા વગેરેની જીત— ફ્રેન્ચ ચાંચીઆઓ મોરિશસ, બુર્મા અને શ્રીલંકા જેટલાં બેટામાંથી નીકળી આવી અંગ્રેજોનાં બહેપારનાં વહાણો લૂટી લેતા. સને ૧૮૦૮ અને ૧૮૧૦માં તેઓની સામે બે કાફલા મોકલવામાં આવ્યા, અને આ બેટાને લઈ લીધા. બુર્મા સને ૧૮૧૪ માં ફ્રાન્સને પાછો આવ્યો. સને ૧૮૧૨ માં જતલા અને એમ્બોયના વલંદા લોકો પાસેથી જીતી લીધા.

૪. લાહોરનો રાજા રણજીતસિંઘ પતીઆગાઝ અને જહાંદમાંદ પગપેસારે કચ્છા કરતો હતો, તેથી સને ૧૮૦૬ માં તે બે પ્રાંતના સરદાર રાજ્યે પોતાના રક્ષાણને માટે લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. મિન્ટો એટલાં

૧ ત્રાવણકોરના કિનારા ઉપર. ૨ હિંદી મહાસાગરમાં મેડાગાસ્કરની પૂર્વે. ૩ લુધીઆનાની દક્ષિણે. ૪ પાણીપત પાસે.

રાણજીતસિંગ પાસે એલચી તરીકે માફ્યો, અને એવા કરાર થયા કે રાણજીતસિંગ સતલજ નદીની દક્ષિણ તરફના પ્રાંતો ઉપર કશી તરેહનો પોતાનો હક બળવે નહિ અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી રાખે. ફ્રેન્ચ અને રૂશ્યાનાં કાવતરાંનો અટકાવ કરવાની અને હિંદુસ્તાનમાં સલાહ સંપ રાખવાની મતલબથી સિંધ, કાજૂલ, અને દરિયા જોડે પણ કરાર કરવામાં આવ્યા.

૫. સને ૧૮૧૩ માં કમ્પનીને બીજાં ૨૦ વર્ષનો પટો કરી આપ્યો, તેની રૂબરૂ હિંદુસ્તાન સાથે જોપાર કરવાને જે તેઓનો એકલાનોજ હક હતો તે સર્ખ લેવામાં આવ્યો, પણ એના સાથે જોપાર કરવાનો તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો.

સોડ મિન્ટો સને ૧૮૧૩ માં ઈંગ્લંડ ગયો.

૭. માર્કવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ ઉર્ફે અર્લ ઑવ્ મોયરા (૧૮૧૪-૧૮૨૩).

૧. માર્કવિસ ઑવ્ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬)—આલ્મોરા અને મકવાન-પુરનાં યુદ્ધો, ૧૮૧૬. ૩. ચોથો મરઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮). ૪. નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭)—મીતામાલી અને નાગપુરનાં યુદ્ધો. ૫. પૌંદારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)—માહિદપુરનું યુદ્ધ, ૧૮૧૭; મંરથરના કરાર, ૧૮૧૮.

૧. એ એક પ્રખ્યાત યોદ્ધો, ચતુર રાજ્યદારી પુરુષ, અને સારી રીત-ભાત અને ચાલનો માણસ હતો. એ સને ૧૮૧૪ ના અકટોબરમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૨. નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—ક્રાણુ—ગુર્ખા લોકો જોણે થોડાંક વર્ષ ઉપર નેપાળ જીતી લીધું હતું તેના રાજાએ અંગ્રેજોના રક્ષણ તથેના ભૂટવાલાના જમીંદારને કેદ કરી તેનું રાજ્ય સર્ખ લીધું, અને અંગ્રેજોના ૧૮ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા.

જાણવાજોગ હકીકત.—સોડ હેસ્ટિંગ્સે જનરલ ગિલેસ્પી અને એક્ટરલોનીને માફ્યા. પણ ગિલેસ્પી હરદ્વાર પાસેનો કલંગનો

કિલ્લો લેતાં કપાઇ મૂલ્યો અને એના લશ્કરની ટેકલીફ હાર થઇ. જનરલ એમ્પરલોનીએ મહા દુશ્મીને રામદાદની ટેકરીનો કબજો લીધો અને વિલારાપુરના રાજાને નેપાળના રાજાના પક્ષમાંથી છૂટો પાડ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોને એ લાભ થયો કે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત પોતાના હાથમાં આવ્યો. સને ૧૮૧૬ માં જનરલ એમ્પરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમ્બારસિંગને આલ્મોરાસ અને મકવાનાપુરનાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો. એજ વરસમાં સલાહ થઇ.

૩. હેસ્ટિંગ્સના રાજ્યનો મરદાઓનો ઇતિહાસ પાંચમા પ્રકરણમાં પાને ૩૭-૩૮ મે) મુખતેસર આપેલો છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય ખીના સમાયલી છે.—(૧) બાજુરાવ રાજાનાં કાવતરાં, તેની મહત્તી, અને એથી મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮); (૨) પીંદારા સાથે વિગ્રહ; અને (૩) ગાગપુર વિગ્રહ. છેલ્લી બે મુખતેસર હકાકત નીચે આપી છે.

૪. ગાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—કારાણ—સને ૧૮૧૬ ના માર્ચમાં વરાડનો રાજા રદુજી ભોંસ્લે મરાઠા પામ્યો. એની પછી પર્સીજી ગાદીએ બેઠો; પણ એ હેલદીલ હોવાથી રાજ્યનો કારભાર એના કાકાના છોકરા આગા સાહેબને હાથ આવ્યો. એ ચોથા મરેઠી વિગ્રહમાં પણ સામેલ હતો. એણે પર્સીજીને મારી નાખ્યો અને પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એણે સીતાબાદદી આગળ રેસિડન્ટના ખંગલા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ ખીલફૂજ હારી ગયો, ૧૮૧૭.

ગાગવાળોગ હુકીકત.—જનરલ ડોવેટના મોટું લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો. આપા સાહેબ તબે ચેમાં, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહિ; ગાગપુર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં તે તદ્દન હારી ગયું, ૧૮૧૭. એમ છતાં આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી; પણ લાગસીજ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને મિ. જોન્સને પકડી અલાહાબાદ કેદ માકલ્યો; પણ રસ્તેથી તે સટકી ગયો, પીંદારાના સરદાર ચીતુ સાથે મળી ગયો, અને આમ તેમ છાત્રો રઝળી રખડીને સીંખ સાકના

૧ સિમ્લાની પાસે. ૨ હુમાયું પ્રાંતમાં. ૩ ખંડુની પાસે.

આશ્રય તળે ગયો. આખરે તે જોધપુર ગયો. અહીં તે જીવ્યો ત્યાંસુધી રહ્યો અને એનું કાંઈ નામ નિશાન રહ્યું નહિ.

૫. પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).— પીંઢારા ઘોડો એ મરેઠાઓના બાકુલી સિપાઈઓ હતા. જ્યારે મરેઠા સરદારો લડાઈ કરતાં ખંધ પડ્યા ત્યારે આ ઘોડો લડકાટ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓના ત્રણ સરદારો હતા— ચીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ. આ લૂઠારાઓને છેક નરમ પાડવાનો હેસ્ટિંગ્સે નિશ્ચય કીધો. કરીમખાં તો તાબે થયો; પણ ચીતુએ હોદ્દરના લશ્કરમાં આશ્રય લીધો. એ હોદ્દરે તુલસીજાઈ જે પોતાના છોકરા તરફથી ગભીર ચલાવતી હતી તેને નારી નાંખી હતી, કારણ કે એ સ્ત્રી ઉપર એવા બેઠેમ હતો કે એ અંગ્રેજના પક્ષની છે. હોદ્દર અને ચીતુએ હવે અંગ્રેજોની સામા થવાનો દરાવ કીધો. સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર આગળ એક માટું યુદ્ધ થયું, તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર હિસ્લોપ અને માલકમે તેઓને હરાવ્યા. સને ૧૮૧૮ માં સગીર ઉમ્મરના મલહારરાવ હોલકરે મંદેશ્વર આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો.

મંદેશ્વરના કરાર, ૧૮૧૮.— આથી મલહારરાવ હોલકર રજપૂતો ઉપર એટલે જ સત્તા હતી તે ઉપરથી હાથ ધરાવ્યા અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તળે રહ્યો.

૬. ચીતુએ આમ તેમ નાસભાગ કર્યા કીધું અને આખરે એને વાંધે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઈ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ તાબે થયો અને તેમાં પાકો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

માર્ફિસ આર્મ્ હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૮૨૩ માં હિંગ્લડ ગયો.

૮. લોઈ આમહસ્ટ્ર (૧૮૨૩-૧૮૨૮).

૧. પહેલાં પ્રહ્લી વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬).— પગામનું યુદ્ધ અને ધનંદાનુના કરાર, ૧૮૨૬, ૨. નરાકપુરનું ખંડ, ૧૮૨૬. ૩. જરતપુર જીતાઈ, ૧૮૨૬. ૪. મિઠ નદરબર્મ જેઠી.

૧. પહેલો ખજીરો વિગ્રહ (૧૮૧૩-૨૬)-કારણ-ખજીરો સોડોએ આરાકાન, મણીપુર ૧ અને આસામ કબજે કરીને સને ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજો કને એવી માગણી કરી કે ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ અને ઢાકા અમને સ્વાધીન કરો, કારણ કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. અલબત્ત અંગ્રેજોએ આ માગણીનો તિરસ્કાર કર્યો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજો રાયતના રક્ષાણને માટે ત્રેસિપાર્થિયા શાહપુરી મેટમાં આવી રહ્યા. તેઓએ ખજીરો સોડોની ટોળીએ કહાડી મૂક્યા અને ક્રમશઃ ઉપર ચઢાઈ કરી.

જાણવાજોગ હકીકત—અંગ્રેજોએ ખજીરોના રાજ્યના રાજાને મદદ કરવાને સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પબેલને મોકલ્યો. તેણે જઈને રંગૂન સર કર્યું. ખજીરો સોડોનો સૌથી પ્રખ્યાત સરદાર મહા જંદૂલાને અંગ્રેજોએ દોનાખ્યું ૩ લેતાં મારી નાખ્યો, ૧૮૨૫. બીજી વરને પગામ્ ૪ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ખજીરો હારી ગયા. આખરે ચેન્દાખુ આગળ સલાહ થઈ.

ચેન્દાખુના કરાર, ૧૮૨૬.—આખી આવના રાજ્યને કબજે કરી પહેલો આસામ, કામરૂ, અને જન્ત્યા પ ઉપરના મારા હડો ઉપરથી મારે હાય ઉઠાવવો; આરાકાન અને બીજા કલસક પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના ખર્ચને પેટ એક કરોડ રૂપિયા આપવા.

૨. બરાકપુરનું ખંડ, ૧૮૨૬.—પહેલો ખજીરો વિગ્રહ થઈ રહ્યો ત્યાર પછી ૪૭ મી પલઠાણના સિપાઈઓ બરાકપુરમાં ૧ ખંડ કરી ઉઠ્યા. કેમકે તેઓ તરફ ઘણો જૂલમ વાપરવામાં આવ્યો હતો; પણ પેંગેટ ત્યાં જઈને ખંડ સમાવી દીધું.

૩. બરતપુર ઉપર હુકમો, ૧૮૨૬.—બરતપુરનો રાજા સને ૧૮૨૬ માં મરાણ પામ્યો. તેની ગાદીનો દાવો તેનો બાઈ જનદેવસિંગ અને બત્રીજો દુર્જનસાહ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી બાઈ-

૧ આસામની પૂર્વ. ૨ મણીપુરની પશ્ચિમે. ૩ બરાવતીના કુખ પાસે. ૪ બરાવતી નદી ઉપર આવા પાસે. ૫ આસામમાં બીરાપુલ પાસે, ૬ કલકત્તા આગળ.

ત્રેલસિંગને ગાદી આપી. પણ તે એક મહિનામાં મરણ પામ્યો. હવે દુર્મનસાને બગદવસિંગના કુંવરને કેદ કરી રાજ્ય કબજે કાઢ્યું અને અંગ્રેજોની સાથે યવાને કોશિશ કરી. લોર્ડ કોમ્પ્ઝમીઅરે બરતપુરનો કિલ્લો ને ધાગોજ મળખૂત ગણાતો હતો તેને ધેરા ધાલી લઈ લીધો. આથી સને ૧૮૦૫ માં લેઈકે અંગ્રેજોના માભાને ડાઘ લગાડ્યો હતો તે પાંચા જળવાયો, અને અરા હકદારને ગાદી મળી.

૪. લોર્ડ આમહુસ્ટ સને ૧૮૨૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાન છોડી ગયા. મિ. જાટરવર્થ બેન્કીએ લોર્ડ ઉવિલ્કમ બેન્ટિંક આબંધો ત્યાંસુધી ગવર્નર-જનરલનું કામ ચલાવ્યું.

૯. લોર્ડ ઉવિલ્કમ બેન્ટિંક (૧૮૨૮-૩૬).

૧. મહેસૂરની વ્યવસ્થા; કુર્ગે અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે બેન્કી વીધું, ૧૮૩૪. ૨. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે આગબોટો ચાલવા લાગી; કમ્પનીનો વેપાર કરવાનો તદ્દન દડ જતો રહ્યો, ૧૮૩૪. ૩. સુધારા. ૪. સર આલ્ફ્રેડ મેલકાફ અને જરૂર ધાપાની છૂટ.

૧. મહેસૂર અને કુર્ગની વ્યવસ્થા.— મહેસૂરમાં અંધેર રાજ્ય ચાલતું હતું, માટે એ પ્રાંત સને ૧૮૩૨ માં અંગ્રેજ અમલદારની સત્તા તળે સૂકવામાં આવ્યો. (એ સને ૧૮૮૧ માં સગીર મહારાજને પાંછા આપ્યો.) કુર્ગનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર અને સહાયકારી હતો. એના મરણ પછી એનો ભત્રીજો ગાદીએ બેઠો. બાદશાહી કુટુંબના કોઈ પણ પુરુષને એણે જીવતો રહેવા દીધો નહિ, અને લોકો તરફ ઘણું જ ધાતકી-પણું ચલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા, એને પદબેઠ કરીધો અને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. એનું રાજ્ય કમ્પનીના અધિકાર નીચે સોંપ્યું, ૧૮૩૪.

૨. આ વખતે હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે આગબોટો ચાલવા લાગી. કમ્પનીને બેપાર કરવાનો ને હક હતો તે સને ૧૮૩૪ માં લઈ લેવામાં આવ્યો અને હવે પછી રાજ્યકારભાર કરવાનોજ હક તેઓના હાથમાં રહ્યો.

૩. કરેકસરવાળા અને લોકોના કાયદા સારૂ કરેલા સુધારા.—
 લોર્ડ બ્રિસ્ટન બેન્ટિનકે લશ્કરી સિપાઈઓને બેવડું ભથ્થું (બૂઝી પાને
 ૪૯મી) મળતું હતું તે કાઢી નાખ્યું. પછી એણે સત્તી યવાનો રિવાજ
 કાઢી નાખ્યો, અને દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું.
 સને ૧૮૨૬ માં ઠગ લોકો અથવા લૂઠારાનાં ટોળાં જે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં
 શરફાટ કરતાં હતાં તેનું જડચૂળ કાઢાયું.

૪. લોર્ડ બ્રિસ્ટન બેન્ટિનકના રાજ્યમાં કોઈ મોટાં લડાઈનાં કામો
 થયાં નથી, પણ દેશના શાંતિવાળા સુધારા વધારા થયા છે. એ સને
 ૧૮૩૫ ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો. એની પછી સર આલ્ફ્રેડ
 મેટકાફે ગવર્નર-જનરલ તરીકે થોડા માસ કામ ચલાવ્યું. એના વખતમાં
 જાહેર છાપાને છૂટ મળી.

૧૦. લોર્ડ ઓક્લેન્ડ (૧૮૩૬-૧૮૪૨).

૧. અધ્યાધ્યાની ગાદી માટે તકરાર; સતારાનો રાજ. ૨. અફઘાનીસ્તાનની હકીકત.
 ૩. પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨), પંજાબનું યુદ્ધ, ૧૮૩૯; શાહ શુજાને ગાદી
 મળી; અફઘાનમાં; અંગ્રેજોને પાછા ફરતા ગોળીથી ઠાર કીધા; શાહ શુજાને મારી નાખ્યા.
 ૪. ચીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨); નાનકીનના કરાર, અંગ્રેજોને હેંગઝોંગ બેટ મળ્યા,
 ૧૮૪૨.

૧. એ સને ૧૮૩૬ના માર્ચ માસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. એજ વરસમાં
 અધ્યાધ્યામાં રાજગાદીને સારૂ વાંધો ઉઠવાથી ત્યાં એક ખંડ થયું, પણ
 તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું. બે વરસ પછી સતારાના રાજાને
 સર જર્જમ્સ કાર્નાકે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ત્રણ્યો અને એને બદલે એના
 ભાઈને બેસાડ્યો.

૨. અફઘાનીસ્તાનની હકીકત.— સને ૧૮૬૧ માં પાણીપતનું
 મોટું યુદ્ધ થયું ત્યારપછી અહમદશાહ અબદલી બહુ જખરે બાદશાહ થઈ
 પડ્યો હતો. ન્યારે માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન કાબૂલ ગયો ત્યારે શાહ
 ફૈઝુલ કરીને અબદલીનો પૌત્ર ત્યાં રાજ કરતો હતો. આ માણસને

એના બાઈ મહમૂદે ફતેહખાં નામના ધણા લુચ્ચા વજીરની મદદ લઈને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂક્યો. આ પદ્મવટ યયલા રાજાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. પણ મહમૂદને પોતાના વજીર ઉપર અદેખાઈ આવી તેથી તેણે તેની આંખો ફેડી નાંખી. આ નિર્દય કામથી એની જાતના સોકો (ખરાકઝાઈ) બહુ ગુસ્સે થયા. તેઓએ મહમૂદને પદ્મવટ કરીને તેનું રાજ્ય જેલથી લીધું. મહમૂદ પાસે હેરાતજી રહ્યું. એ વજીરની જાતના સોકોમાં સહથી બળવાન સરદાર હોસ્ત મહમૂદ કરીને હતો. તેણે કાબૂલ અને ગીજની સર કચ્ચાં. રાણજીતસિંગ જે પંજાબનો રાજા હતો તે કાશ્મીર અને પેશાવર સહિત સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફનાં પરગણાં પચ્ચાની પડ્યો. સને ૧૮૩૪ માં શાહ શજાએ પોતાનું રાજ્ય પાંધુ મેળવવાને મહડાઈ કરી, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, તેથી અંગ્રેજના પેન્નાર તરીકે લૂંટીઆનેડ રહ્યો.

૩. પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨).— ધરાણુ-આ બખ્તે રજ્યાના સોકો હોસ્ત મહમૂદની સાથે એક સંપ કરતા હતા અને તેઓનો હૂમલો અટકાવવાની મતલબથી અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન સાથે મિત્રતા રાખવી એ જરૂરનું લાગ્યું. હોસ્ત મહમૂદ જે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો તે અંગ્રેજોની સાથે સંપ કરવાને ખુશી નહોતો. તે ઉપરથી સોડ આફલગે શાહ શજાનો પક્ષ લેવાનો નિશ્ચય કીધો.

જાણવાજોગ હકીકત.— સને ૧૮૩૮ માં રાણજીતસિંગ, શાહ શજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે એકસંપ થયો અને સર જોન કીનની સરદારી હેઠળ અંગ્રેજનું લશ્કર અફઘાનીસ્તાન ઉપર મહડાઈ કરવાને સિંધુનદ તરફ આધ્યું. તેઓ પહેલાં તો કંદહાર ગયા અને ત્યાં શાહ શૂજને વિધિ-પૂર્વક ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી તેઓ ગીજની ગયા અને ત્યાંનો કિલ્લો એકદમ હલ્લો કરીને બંધ લીધો. પછી તેઓએ કાબૂલમાં પગ ચૂક્યો. હોસ્ત મહમૂદ પર્વાનાઝ આગળ હાર ખાઈ નહાસી ગયો (૧૮૩૯) અને

૧ અફઘાનીસ્તાનની વાચબે. ૨ કાબૂલ નદીના ઝુળ પાસે. ૩ સતલજ નદી પાસે. ૪ કાબૂલની ઉત્તર તરફ.

શાહ શુભ ગાદી ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મોટો ભાગ હવે હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો અને થોડુંક શાહ શુભ પાસે દેશમાં ખંદોબસ્તને માટે રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૮૪૦ માં દોસ્ત મહમદ અંગ્રેજને શરણ આપ્યો, તોપણ અંગ્રેજો છોકરો અકબરખાં તાબે થયો નહિ. તેણે ખંડ મચાવ્યું. અંગ્રેજો દરમ્યાનમાં કાબૂલના અફઘાનો અંગ્રેજો શાહ શુભનો અમલ માન્યો નહિ. તેઓ સામે થયા અને તે શહેરમાંના દરેક ગોરાને મારી નાખ્યો. અંગ્રેજો પોતે ખડું સંકટમાં છે એમ ધારી અફઘાનીસ્તાનમાંથી ખીલકલ પાછા ફરવાને અકબરખાંએ તેમને વચન આપ્યું કે હું તમને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને તમે જશો ત્યારે હું સામે યઠરા નહિ. પણ અંગ્રેજો સાર ઉવિલ્લખ મેકનાટન નામના અંગ્રેજ અલિયીને મસલત કરવાની જગ્યાએ ખેલાવી ગોળીથી દાર ફર્યો. અંગ્રેજો કરવામાં આવ્યો તે છતાં પણ નેજને રસ્તે યઠને કાબૂલમાંથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાને અંગ્રેજોએ નિશ્ચય કીધો. થોડીક સ્ત્રીઓ અને અમલદારો જોઈને અલિયીમાં આવવામાં આવ્યાં હતાં તે સિવાય બધાં રસ્તામાં મરણ પામ્યાં. માત્ર ૩૦ જાણડના કરીને કાબૂલ મોકલેલા લશ્કરમાંનો અકબર અંગ્રેજ જીતે જાલાલાબાદ પાછો આવવા પામ્યો. કાબૂલમાં શાહ શુભને મારી નાખ્યો અને અંગ્રેજો મુઝદને ખાડીમાં ફેંકી દીધું.

૪. ચીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨).— અંગ્રેજો કારણ એ હતું કે અંગ્રેજો હેપારીઓ ચીનમાં અરીણ દાણ આપ્યા વિના છુનામાના સર્ધ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં હાથો અને રૈયતો ઉપર જીલમ ગુજરતી હતી. સાર ધું ગફે કેટલીક લડાઈ કરી નાનકીનાર આગળ કરાર કર્યા.

નાનકીનારા કરાર, ૧૮૪૨ (ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).— એ કરારથી અંગ્રેજોને હાંગકોંગર બેટ આપી દેવામાં આવ્યો અને ચીનના કિનારા ઉપરનાં ચાર ખંડો— એમોય, કુચુ, નિંગ્પા, અને શંખાઇમાં અંગ્રેજોનાં વહાણોને આવવા દેવાની રજા મળી.

૧૧. લોર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૧૮૪૪).

૧. અંગ્રેજના લશ્કરનું કાબૂલ જવું, તે લઈ લેવું અને પછી પાછું ફરવું. ૨. સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩)—મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધ; ગિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે ભેટ લેવું. ૩. ગ્વાલિયર વિગ્રહ, ૧૮૪૩—મહારાજપુર અને પનીઆરનાં યુદ્ધ.

૧. લશ્કરનું કાબૂલ જવું — અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું બહુ લશ્કર નારા પામ્યું ત્યારપછી તેઓની પાસે એજ કિલ્લા રહ્યા હતા—દક્ષિણમાં કંદહારનો; ત્યાં જનરલ નોટ સરદાર હતો; અને બીજો જલાલાબાદનો, ત્યાં સેર્જન્ટલ સરદાર હતો. એ બન્ને કિલ્લાને શિયાળો અને વસંત ઋતુમાં અકબારખાંએ ઘેરો ઘાટ્યો, પણ તેનું કાંઈ બચ્યું નહિ. એમ છતાં ઉલ્લાગામાં હિંદુસ્તાનમાંથી લશ્કર આવ્યું, તેથી બન્ને કિલ્લા બચ્યા અને એ બીજી લશ્કરી ટૂંકડીઓ જે પલટાણો તેઓએ ખચાવ કીધી હતો તેમને સાથે લઈને કાબૂલ ગઈ. જનરલ પોલોક જલાલાબાદના લશ્કરનો સરદાર હતો અને જનરલ નોટ કંદહારના લશ્કરનો સરદાર હતો; ડ્રાબૂલ લઈ લેવામાં આવ્યું; સોમનાથના હોરાનાં ખારણાં જે મહમૂદ ગીજની લઈ ગયો હતો તે લાવીને આગ્રામાં રાખવામાં આવ્યાં અને પછી અંગ્રેજ સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણે અફઘાનીસ્તાન સાથે કાંઈજ કામ નથી, તેથી પોતાનું લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું ખેલાવી લીધું.

૨. સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—દારાણ—અફઘાનીસ્તાનમાં લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સિંધના અમીરો સાથે જે કરારો કીધા હતા તે તેઓ તાબેદારીથી અને નિમકહલાલીથી પાળ્યા કરતા હતા. ગયા અફઘાન વિગ્રહ વખતે તેઓએ અંગ્રેજોને ખોરાક અને ગાડીઓની મદદ કીધી હતી, અને તેઓનીજ મદદ વડે જનરલ નોટથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યા હતાં. પણ અમીરોમાં સંપ નહોતો. તેઓએ રેસિડન્ટના ખંડાસા ઉપર હુમલો કીધો. મેજર ઝૌટામ જે સિંધમાં અંગ્રેજનો રેસિડન્ટ હતો તેણે આ ખાખતની ગવર્નર-જનરલને ખબર કીધી. તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાનોગ હુકી કત.—લોર્ડ એલેનબરોએ સાર ચાલસે નેખી-અરને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ યુદ્ધો થયાં—મીઆની અને હૈદ-

રાખાદ આગળ (૧૮૪૩)—એ બંનેમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે અમીરને હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંધાનું દીકું અને અમીરને રાજ કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધા.

૩. ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—ઝરાણુ—દોલતરાબ સિંધિયા સને ૧૮૨૭ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની રાણી જંદોજીને દત્તક લઈને તેની પત્ની રાજ કરતી હતી. જંદોજીએ સને ૧૮૩૩ માં રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, પણ રાજ્યરક્ષક કોણ થાય તેને માટે રાણી અને જંદોજીના કાકા મામા સાહેબ વચ્ચે તકરાર હતી. સોડ એલેનબરોએ જાણ્યું કે આથી શહેરમાં લડાઈ સળગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો.

ગાણવાનોગ હકીકત.—સર હ્યુ ગફને ગ્વાલિયર મોકલ્યો અને મહારાજપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મરેદાઓ હાર્યા. એજ દિવસે મેજર નેનરલ ગ્રેએ પર્નાચારર આગળ ખીજો જય મેળવ્યો. પછી રાખને અંગ્રેજના રક્ષણ તળે શ્રદ્ધામાં આવ્યો.

સોડ એલેનબરો સને ૧૮૪૪ ના આગળમાં વિલાયત ગયો.

૧૨. સર હેન્રી હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૧૮૪૭).

૧. પુલીપત્તિંગ, પંજાબનો રાજ. પહેલા સીખ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬)—મુઢકી અને કિશનશાહનાં પુત્ર, ૧૮૪૫; અલિવાલ અને સ્ત્રાવનના પુત્ર, ૧૮૪૬. ભારોરના કરાર. ૨. ભયંકર યુદ્ધ ખંબ પાડ્યા.

૧. પાહેલો સીખ અથવા પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬).—ઝરાણુ—રાણીજીસિંહના મરણ પછી પંજાબમાં જૂદી જૂદી ટોળીઓ રાજ્યને સારે લડ્યા કરતી હતી, તેથી ત્યાં ઘણુંજ અંધાર ચાલ્યું. આખરે રાણીજીની માનીતી સ્ત્રી ચંદાકુંવરને પેટે જન્મેલા દુલ્લાપસિંહ હતા તેને મહારાજ કાઢ્યા. સીખ લોકો અંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર રાખતા હતા, અને તેઓ પોતાને “ખાલસા” અથવા પવિત્ર કહેતા. તેઓ લાલસિંઝ અને તેજસિંઝની સરદારી નીચે સતલજ નદી આંખંગી આવ્યા અને કિશોરપુરમાં અંગ્રેજોનું લશ્કર હતું તેને ખાસ્તી પમડી. સર હેન્રી

હાર્ડિંગે સને ૧૮૪૫ ના ડીસેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. એ વિગ્રહ બરોબર એ માસ ચાલ્યા.

જાણવા જોગ હકીકત.— પહેલાં તો લોર્ડ ગફ સીપ થોકોના સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મૂકી? આગળ હરાવી નહસાડી મૂક્યું. ૧૮૪૫. એજ વરસમાં લોર્ડ ગફ અને લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહ? આગળ હરાવ્યો. વળી સર હેરી સ્મિથે ઝાલિવાલર આગળ સીપ સરદાર ગુલામસિંગને હરાવ્યો, ૧૮૪૬. છેલ્લી વારે લોર્ડ હાર્ડિંગે સોબાઉન? આગળ સીપ સરદાર નેલસિંગ અને રથામસિંગને હરાવ્યા (૧૮૪૬). આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).— (સીપ અને અંગ્રેજા વચ્ચે) આ કરારજી પરીપતિંગને પંજાબનો રાજ કબૂલ કરી; ખીઆસ અને સતલજ નદીની વચ્ચેના રાખાખને અંગ્રેજ મુક સાથે નાડી થી; અને આ વિના કારચના કરેલા વિગ્રહ માટે સીપ ભેડાએ ખરખ આપ્યા.

૨. સતી થવાનો ચાલ, પાળહવા, માનવબોગ, અને ઠંગ થોકોના બંધકર ગુનહામ્મને બંધ પાડવામાં આવ્યા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ સને ૧૮૪૭માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૩. લોર્ડ ડલહૌસી* (૧૮૪૮-૧૮૫૬).

૧. લાલા મૂળરાજ, મૂલતાનનો ગવર્નર. ખીઆ સીપ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯)-ફિરો અને મહસામનાં મુક, ૧૮૪૮; મૂલતાનનો ફત્તો; રામનગર (૧૮૪૮) અને બિલિથન વાલા (૧૮૪૯) નાં મુક; શુન્નરાત આગલ ભેડે ગફની પૂરેપૂરી ફત્તેહ, ૧૮૪૯; પંજાબને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોગ થી, ૧૮૪૯. ૨. ખીઆ બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩)- રંગુન, ખસીન અને પ્રાંત જીતાયાં. પેશુપ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે નાડી થી, ૧૮૫૨-૫૩. સતારા (૧૮૪૮), તાગપુર, ઝાંસી અને વગડ (૧૮૫૩), અયોધ્યા (૧૮૫૬) એ પ્રાંતો અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોગ થી. ૪. આગગાડી અને વિનળીક તાર શરૂ થયાં.

૫. ખીઆ સીપ અથવા પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯).— કરાર—સને ૧૮૪૮ માં લાલા મૂળરાજ મૂલતાનનો ગવર્નર હતો. હવે અથવા ઠરાવ થયો કે એની જગ્યાએ સરદાર ખાનારિંગને બેસાડવો.

૧ ફિરોજપુરની પાસે. ૨ લુધીઆનાની પાસે.

* સને ૧૮૫૩ માં ઈંગ્લેંડની પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરીયો તેની રૂએ બંગાળના ગવર્નર તરફિના કામકાજથી ગવર્નર-જેનરલને મુક્ત કરવામાં

એ સરદાર ખાનસિંગ મેં વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને લઈને મૂલતાન ગયો. આ એ માણસને ગિરિયાપણે મારી નાખ્યા. એજ વખતે એક એવું કાવતરું રચવામાં આવ્યું કે પંજાબમાંના અંગ્રેજના પદા અમલદારોને કાપી નાખવા અને લાહોરમાં રાજ્યનો છેક ફેરફાર કરી નાખવો.

ગાણવાન્ગે હંકીકત.— લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ અને લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈની તૈયારી કરતા હતા. કિનેરી અને સદુસામી આગળ લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસનો લાલા મૂળરાજ ઉપર જય (૧૮૪૮); મૂલતાનનો હથેલી; રામનગરરે (૧૮૪૮) અને અલિયનવાલા (૧૮૪૮) આગળ લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈ સીપ સરદાર શેરસિંગ, અતરસિંગ વગેરેને હંકાવવું; અને લોર્ડ ગ્રેલ્ડાઈ ગુજરાતરે આગળ શેરસિંગ અને અતરસિંગ ઉપર પૂરેપૂરી ફતેહ (૧૮૪૮) થી પંજાબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધું. વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનનાં ખૂનને માટે મૂળરાજ ઉપર કામ ચાલ્યું. એ ગુહેગાર દયો, પણ એની શિક્ષામાં ઘટાડો કરી ફક્ત જનમ કેદની કરી. મહારાજા ધુલીપસિંગને ૫૦,૦૦૦ પાઈડગું વર્ષાશન ખાંધી આપ્યું. અંગ્રેજોને ખીજી લ્હો મળી તેમાં દુનિયામાં સૌથી મોટો હીરો કોહીનૂર ઈંગ્લંડ મોકલી દીધો.

૨. ખીજો ખાલી વિચરું (૧૮૫૨—૫૩).— આવાનો રાજા અને તેના અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જુલમ ગુજારતા હતા તેથી એ વિચરું થયો. દરીઆ ઉપર કોમોડર લામ્બર્ટ અને જમીન ઉપર જનરલ ગોડવિને લડાઈ કરીને પ્રહારો લોકોને તાબે કાઢ્યા, અને રંગૂના, માટાખાના, ખાસીનારા, અને જોમપ એ શહેરો લીધાં. પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ ના જૂનની ૩૦મી તારીખે એ વિચરુંનો અંત આવ્યો.

આગ્યો. તેજ કાયદાની રૂએ બંગાળના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં રાજ્ય ચલાવવાને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને નીચે અને અંગ્રેજોનાં આખા હિંદના ગવર્નર-જનરલની પહેલી પદવી લોર્ડ ડલહૌસીને મળી.

૧ મૂલતાન પાસે. ૨ ચીનાબ નદી આગળ. ૩ જહેલમ નદી ઉપર. ૪ ઈરાવતી નદીનાં મુખ આગળ. ૫ ઈરાવતી નદી ઉપર.

૩. રાજ્યસંયોજન કરવાની રાજ્યનીતિ.—સને ૧૮૪૮ માં સત્તારાનો રાજ શાહુજી અને સને ૧૮૫૩માં નાગપુરનો રાજ રઘુજી ભોંસ્લે અને જાંસીનો રાજ વાંઝાધરરાવ એ ત્રણેય અપુત્ર મરાઠા પામ્યા. તેઓને દત્તક ન સેવા દેતાં લોડ ડલહૌસીએ તેઓનાં રાજ્ય ખ્રિદિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધાં. સને ૧૮૫૩ માં ગવર્નર-જનરલે વરાડ પ્રાંત નિજમ પાસે દેવાને પેટે લીધા. અયોધ્યામાં ભયંકર અંધર ચાલતું હતું તેથી તે પ્રાંત પાણી સને ૧૮૫૬ માં ખ્રિદિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. આ પ્રમાણે લોડ ડલહૌસીની કારકાદીમાં અંગ્રેજોને ૧૧ પ્રાંતો—સત્તારા, પંજાબ, રંગૂન, માર્ટાગાન, જસીન, પ્રોમ, પેચુ, નાગપુર, જાંસી, અયોધ્યા અને વરાડ મળ્યા.

૪. આ ગવર્નર-જનરલના અમલના વખતમાં આગાહાડી અને વિજળીક તાર શરૂ થયાં. એ સને ૧૮૫૬ માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૪.—લોડ કેનિંગ, ૧ લો વાઇસરોય (૧૮૫૬-૧૮૬૧).

સિપાઇઓના બળવો (૧૮૫૭)—નદ્રામપુર, મીરત, દિલ્હી આગળ બળવા ; નાના સાહેબ અને તાત્યા ટોપી, બળવાઓના સરદાર ; કાનપુરમાં અંગ્રેજોની કતલ ; લખનૌનો ઘેરા, નાના સાહેબનું નાશી જવું. કમ્પની સરકારના રાજ્યનો અંત ; બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાના અધિકાર નીચે ચૂકાયું, ૧૮૫૮.

સિપાઇઓના બળવો.—કારાગ-દેશી સિપાઇઓને જિરજૂલમથી ખ્રિસ્તિ કરવાની અને તેઓને ગ્લાન અને રિવાજો સંબંધી અડચણો થાય એવા ફેરફારો કરવાની ધાસ્તી, અને અયોધ્યા પ્રાંત (જ્યાંથી સિપાઇઓની મોટી સંખ્યા આવી હતી) કે જે બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો—આ અને બીજાં ઘણાં કારણોને લીધે આ મોટો બળવો જાગ્યો. સને ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં નવી પંદૂકો હિંદુસ્તાનના લશ્કરી માણસોને વ્યાપવામાં આવી. એવી જૂમ ચોલી કે સિપાઇઓને વટલાવવાના ઈરાદાથી કારગુસોને ગાય અને ફુફરની ચરબી લગાડી છે.

જાગુવાળોગ હુકીકત—બળવો પહેલવહેલાં, સને ૧૮૫૭ ના માર્ચમાં ખાહામપુર આગળ જાગ્યો. તેને સમાવી દેવામાં આંચો.

૧ બ્રિટિશમાં, જેટલા નદી ઉપર. ૨ મૂર્શીદાબાદ પાસે.

મે માસની દસમી તારીખે મીરના આગળ મોકલેલું ખંડ થયું. એજ માસની અગીઆરમી તારીખે એવાંજ કમકમાટ ભરેલાં કામો દિલ્હી આગળ થયાં. એ બળવાજોરના સરદારે નાના સ્લાઉજ, તાત્ત્યા ટ્રાપી વગેરે હતા. તેઓએ દિલ્હી કબજે કર્યું. ત્યાં એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, અને ઘણા માણસની ખુઆરી થયા પછી દિલ્હી પાછું લેવામાં આવ્યું. ડાનપુરમાર ને ખીના બની તે ઘણીજ ત્રાસદાયક હતી. નાના સ્લાઉજે ખાટકાએને બોલવ્યા અને તેઓએ સઘળાં અંગ્રેજોનાં મૈરાં છોકરાંને કાપી નાખ્યાં. બળવાજોરોએ પછી લખનૌરને મેરાં ધાવ્યો. સર હુસૈન લોરેન્સે છેક મેરાઈ ગયો. હેવલોક અને આટામ ઘણીવાર નિષ્ફળ થયા, પણ પછી તેઓએ એ શહેરને છાપો મારીને લઈ લીધું. ખંડજોરના માણસોનો ઘણા નીકળ્યો. તેમાંના કેટલાકો નાના સાથે જહાસી ગયા. નાનાને ત્રિષે એવી વાત આલે છે કે તે નેપાળના જંગલમાં મરી ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે કેદ પકડ્યો અને તેના બે છોકરાને તથા તેના પૌત્રને ગાળીથી માર કર્યા. અંગ્રેજ સરકારને ને દેશી રાજ્યોએ અને સરદારોએ મદદ કરી હતી અને આવી વખતે નિમકહલાલ રથી હતા તે ગ્વાનિયરના મહારાજ સિંધિયા, જેપુર અને પાતીઆળાના મહારાજ, હૈદરાબાદનો નિઝામ, વડોદરાનો ગાયકવાડ વગેરે હતા.

આ બળવાનું પરીણામ એ થયું કે કમ્પનની સરકારના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ હંજલંડના રાજ્ય-કર્તાના અધિકાર નીચે ચૂકવામાં આવ્યું. એ ની મતલબનો હેતુ દરેક દેશી ભાષામાં તરજુમો કરીને સને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં વાંચવામાં આવ્યો.

૧૫. લોડે એલ્જન (૧૮૬૨-૬૩).—એની કારકારીના દરમ્યાનમાં પંજાબના વાયવ્ય કોણમાંના વાહુલી જાતના ધર્મોધ લોકોએ ખંડ કર્યું, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯).—એની ગેરહાજરીમાં મદ્રાસના ગવર્નર સર ઉવ૦ ડેનિસને વાર્ષિક રીતે કામ ચલાવ્યું. સને ૧૮૬૪ ના જાનેવારી માસમાં સર જોન લોરેન્સે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. એના વખતની મુખ્ય ખીના :— ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫), ઓરિસ્સામાં બયંકર દુકાળ (૧૮૬૬), અને આર્જિનિનિયાના સોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—એના વખતની જાણવાજોગ ખીના :—અંબાલા આગળ અકુદ્યાન બાદશાહ શેરઅલી સાથે મુલાકાત; ડચ્ક ઓર્વ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો. લોર્ડ મેયોને સને ૧૮૭૨ માં એક મારામ્મ પોર્ટ પ્લેર આગળ મારી નાખ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રુક (૧૮૭૨-૭૬).—એના વખતમાં બડોદરાના રાજા મલહારરાવ ગાયકવાડને પોતાના રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું. તેથી સને ૧૮૭૫ માં પદ્મશ્રી કીધો; પ્રિન્સ ઓર્વ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો (૧૮૭૫-૭૬).

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—એના રાજ્યમાં વિક્ટોરીઆ રાણીને સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે દિલ્હી આગળ મળેલા દરબારમાં હિંદુસ્તાનની “કચેગર-ઈ-હિંદ મહારાણી” એવા કિતાબ મળ્યો. શરમતી સાથે જો મિત્રતા હતી તે તોડવામાં આવી, કારણ કે એણે કાબૂલમાં રજાના એલચીનો આદરસત્કાર કીધો અને અંગ્રેજના એલચીને આવવા દેવા ના પાડી. તેથી તેની સામા લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી. (જી.એ. અકુદ્યાન વિગ્રહ ૧૮૭૮.) શરમતીને રજાના મુલકમાં નહાસી જવું પડ્યું. ત્યાં તે મરાઠા પાખ્યો. ચાકુજખાંને એના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો, અને કાબૂલમાં એક અંગ્રેજ રસિડંટને રાખવામાં આવ્યો. સર લુઈ કેવેન્બરી જો રસિડંટ હતો તેને અને ખીજા હાથા યૂરોપી સોકોને કાપી નાખ્યા. પછી ત્રીજો અકુદ્યાન વિગ્રહ થયો ૧૮૮૦. સર ફ્રેડરિક રોબર્ટ્સે કાબૂલ કબજે કીધું. ચાકુજખાં હિંદુસ્તાનમાં કેદી તરીકે મોકલ્યો. એજ વરસમાં ઈંગ્લંડમાં

નવું પ્રધાનમંડળ થયું અને અફઘાનીસ્તાનને છોડી દેવું એવા દરાવ થયો. અંગ્રેજોએ અજફુલ રહેમાનને કાબૂલનો અમીર પસંદ કરીધો. તોપણ અફઘાનીસ્તાન છોડવા પહેલાં અંગ્રેજોએ માઠી હાર ખાધી. અફઘાનીસ્તાનની ગાદીનો ઘવો કરનાર અયુજખાંએ મેઈવાન્ડ આગળ અંગ્રેજના લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘાણ્ખાઈ નાશ કર્યું. પછી એણે કંદહારને ઘેરા લીધો. પણ સાર ફેડરિક રોજર્ટસે એને મજા આગળ હરાવ્યો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).— એનું રાજ્ય સુખશાંતિને માટે પ્રખ્યાત છે. દેશી છારખાને લગતો કાયદો કહાડી નાખવામાં આવ્યો; સ્થાનિક સ્વરાજ્યની યોજનાથી હિંદુસ્તાનના દેશીએને રાજ્યદારી ખાતમાં માથું ધાબવાનો એક નવો જમાનો આવ્યો; ખીઠા ઉપરનો કર હતો તેમાં થોડાક ઘટાડો કરીધો; ઈંગ્લંડથી જે સુતરાઉ કપડા આવતું હતું તે ઉપરની જકાત કાઢી નાખવામાં આવી; અને લોકોનું બલું થાય એવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. એના પછી લોર્ડ ડફરિન આવ્યો.

૨૧. લોર્ડ ડફરિન (૧૮૮૪-૮૮).— અંગ્રેજોએ જાલ દેશના રાજા થીજો સાથે લડાઈ કરી એ દેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી લીધો, ૧૮૮૬. પહેલી નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) મુંબઈમાં (૧૮૮૫); ખીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી મદ્રાસમાં (૧૮૮૭) મળી. ખીઠા ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લોકો ઉપર અપ્રિય દર્નકમ ટેક્સ નવાજ રૂપમાં પાછો મૂકવામાં આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદની તકરારનો છેવટે નિકાલ થયો.

૨૨. લોર્ડ સેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).— એણે સને ૧૮૮૮ ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની ભગત પોતાને હાથ લીધી. ચોથી નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહાબાદમાં મળી (૧૮૮૮); સુરતમાં બંધકર આગ, ૧૮૮૯. પાંચમી નેશનલ કોંગ્રેસ મુંબઈમાં (૧૮૮૯) અને છઠ્ઠી કલકત્તામાં (૧૮૯૦) મળી. રૂઆના રાજાનો પાટવી કુંવરે હિંદુસ્તાનની મુલાકાત લીધી (૧૮૯૧).

**ભરતખંડના ગવર્નર - જનરલો,
સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૧૧ સુધી.**

ક્રેટલાખા.	નામ.	ક્યાંથી	ક્યાંસુધી.	વર્ષ
૧ મો	ચોરન હેન્ડ્રિક્સ... ..	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
૨ જો	લોર્ડ કોનવોલિસ	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
૩ જો	સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઈનમથ	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
૪ થો	લોર્ડ વેલ્સલે (માર્નિંગટન)	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
૫ મો	લોર્ડ કોનવોલિસ (ખીજવાર)			
	સર જ્યોર્જ બાર્લે	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
૬ ઠો	લોર્ડ મિન્ડે	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
૭ મો	લોર્ડ હેરિટ્ગ્સ ઉર્ફે લોર્ડ મોયરા	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
૮ મો	લોર્ડ આમ્બરસ્ટ... ..	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
૯ મો	લોર્ડ ઉવિલ્થમ બેન્ટિન	૧૮૨૮	૧૮૩૬	૮
૧૦ મો	લોર્ડ આમ્બ્રોઝ	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
૧૧ મો	લોર્ડ એલેનબરો... ..	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
૧૨ મો	લોર્ડ હાર્ડિંગ	૧૮૪૪	૧૮૪૭	૩
૧૩ મો	લોર્ડ ડલહૌસી	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮
૧૪ મો	લોર્ડ કેનિંગ	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
૧૫ મો	લોર્ડ એલ્જીન	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
૧૬ મો	લોર્ડ જોન લોરેન્સ	૧૮૬૪	૧૮૬૬	૫
૧૭ મો	લોર્ડ મેયો... ..	૧૮૬૬	૧૮૭૨	૩
૧૮ મો	લોર્ડ નોર્થબ્રુક	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
૧૯ મો	લોર્ડ સિટન	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
૨૦ મો	લોર્ડ રિપન	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
૨૧ મો	લોર્ડ ડક્લિન	૧૮૮૪	૧૮૮૮	૪
૨૨ મો	લોર્ડ લેન્સડાઉન	૧૮૮૮ ના	ડીસેં	ખી

પુરવણી.

પ્રખ્યાત માણસોનું ટુંક વૃત્તાંત.

પ્રખ્યાત મુસલમાન વાદશાહો.

મહમૂદ ગીઝની.— એ સખતગીનનો છોકરો હતો. એ સને ૯૯૭ માં જન્મ્યો હતો. એણે ગીઝની વંશ સ્થાપ્યો (૯૯૬). એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ખાર સ્વારીઓ કીધી (જૂઓ પાને ૫ મે અને ૬ ફે). એની છેલ્લી સ્વારી (૧૦૨૪)માં એણે ગુજરાતમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દહેરાનો નારા કીધા, અને તેમાંથી અઘાગ દ્રવ્ય લઈ ગયો. એ સને ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ શ્રીર્ષિ ખંડન કરવાને ધણો આગ્રહ હતો તેથી એનું નામ “શ્રીર્ષિખંડનકર્તા” પડ્યું. એ ચાલાક, અગમ-ચેતીવાળો, અને ધનધામી હતો.

મહમૂદ ઘોરી.— એ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે સને ૧૧૮૯ માં લાહોર જીત્યું. સને ૧૧૯૧ માં એને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજે પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૧૯૩ માં સ્થાનેશ્વર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં એણે પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, જંગાળા અને જહાર પ્રાંત લીધા. એને સને ૧૨૦૬ માં ગક્ર નામના ઘોડે મારી નાખ્યો. એ સહિષ્ અને બહાદૂર હતો.

મહમૂદ તઘલખ.— એ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખનો છોકરો હતો. એ સને ૧૩૨૫ માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ ધણો હોશીઆર અને બાણેલો હતો, પણ જરાક તરેહવાર સ્વભાવનો હતો. એણે યુગસાને લાંચ આપી તેમને પોતાની તરફ કરી લઈને દક્ષિણ ઉપર મહાઈ કરી. એણે ઈરાન અને આંધ્ર ઉપર હુમલા કીધા, પણ એનું લશ્કર તદ્દન નારા પામ્યું. એણે એની ઘેલજામાં એક એનું કામ કીધું કે એણે પોતાની રાજધાનીનું મહેર દિલ્હી બદલી દેલતાબાદ કીધું. એણે પોતાના એક દાંત ઉપર મુંદર કપર ચણાવી ! એ સને ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

પ્રખ્યાત ૬ મુગલ વાદશાહો.

બાબર.— એ હિંદુસ્તાનનો પહેલો મુગલ વાદશાહ હતો. એ સને ૧૪૮૩ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરનો છત્રો વંશજ હતો. એણે સને ૧૫૨૬ માં ઈપ્રાહીમ શાહીને પાણીપત આગળ હરાવ્યો, તેથી એને દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસનો થોડોક ભાગ મળ્યો. ચિતોડનો રજપૂત રાજ સંગ એનો દુશ્મન હતો તેને એણે સને ૧૫૨૭ માં ફત્તેહપુર શિકીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૫૨૯ માં બાબરે જહાર અને જંગાળા જીત્યા. એ સને ૧૫૩૦ માં મરાણ પામ્યો. એ ધણો બહાદૂર હતો.

હુમાયું — એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષ સુધી નામનું રાજ્ય કીધું. પણ એને આસરે ૧૬ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનમાં સૂરવંશના અકબર રાજાએ એ રાજ્ય કીધું. ગુજરાતનો વાદશાહ જહાંગીરશાહ એનો કટ્ટો રાત્રી હતો. એણે તેને મંદેશ્વર આગળ સને ૧૫૩૪ માં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ઘણું રાજ્ય લઈ લીધું. સને ૧૫૪૦ માં શીરખાં નામના અકબરને એને કનોજ આગળ હરાવી જુસાડી મૂક્યો. ૧૬ વર્ષ પછી હુમાયુંએ એનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભાગવવાને ઝાતું જીમ્યો નહિ. એ સને ૧૫૫૬ માં મરાણ પામ્યો. એ બહાદૂર, મિલનસાર, અને બાણેશો હતો.

અકબર.— એ હુમાયુંનો છોકરો હતો અને સને ૧૫૪૨ માં અમરકોટમાં જન્મ્યો હતો. એ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો. એના સગીરપણામાં બહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આદિલ-શાહનો સરદાર હેમુ એની સામે મહડી આવ્યો, પણ તે સને ૧૫૫૬ માં પાણીપત આગળ હારી ગયો. રજપૂત લોકો સાથે ધણીવાર લડાઈ કર્યા પછી અકબરે સને ૧૫૭૨ માં માળવા અને ગુજરાત જીત્યાં. સને ૧૫૭૫ માં એણે જંગાળા, જહાર, અને ઓરિસ્સા લીધાં. પછી એણે સને ૧૫૮૬ માં કાશ્મીર, નપ્પર માં સિંધ, અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જીત્યાં.

સને ૧૫૯૯ માં અકબરે પોતાના છેાકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. તે વખતે ત્યાં ચાંદખાની રાજ કરતી હતી. તેણીએ ખુલાસીથી મુગલોને હુલ્લી કહાડ્યા, પણ ખીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેનો કિલ્લો હુલ્લી કરીને લઈ લીધો, ૧૬૦૦. અકબર સને ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ધંસાળી હતો. એ હિંદુઓને અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બંનેને જોતી પદ્ધતિ આપતો હતો. એણે જજીઆ વેશ કહાડી નાખ્યો, હિંદુઓમાં ખાળલગ્ન કરવાની મના ક્રીધી, વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી, અને સત્તા ધવાનો ચાલ નરમ પાડ્યો. સરકારી મહેસુલની બાબતમાં ધણે ચતુર માણસ રાજા ટોડરમલ એના રાજ્યમાં થઈ ગયો.

જહાંગીર અવધા સલીમ.— એ અકબરનો છેાકરો હતો. એ સને ૧૬૦૫ માં ગાદીએ બેઠો. એ તૂરજહાં સાથે પરણ્યો. સને ૧૬૧૩ માં એણે અંગ્રેજોને ગુલશારના કેટલાક હોકા આપ્યા અને તેઓને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોઠીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૪ માં એણે ઉદેપુરના રાણાને તાબે ક્રીધો. એના રાજ્યમાં એના છેાકરા શાહજહાંએ ખંડો કરી ધણી અડચણ પમાડી. સને ૧૬૨૬ માં એના સરદાર મહોબતખાંએ એને કેદ પકડ્યો. તૂરજહાંએ તેને છોડવાને કોશિશ ક્રીધી, પણ તેમાં તે પહેલાં તો ફાવી નહિ; પણ આખરે તેને છોડ્યો. જહાંગીર સને ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો. એ નબળો અને ધિક્કારવાળો હતો. એને દારૂ પીવાની લત લાગી હતી અને એના માનીતા એને નેટલું પાછી પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં.— એ જહાંગીરનો છેાકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવાળો ખીના એ બની કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં ખંડો જઈયાં. એને ચાર છેાકરા હતા—દારા, શૂજા, ઔરંગઝેબ, અને મુરાદ. આ ચારમાં ઔરંગઝેબ સૌથી ખંધો અને હોંશીઆર હતો. એણે દગાકટકાથી પોતાના બાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના બાપને પદભ્રષ્ટ ક્રીધો અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો.

૧૬૫૮. શાહજહાંએ સુંદર ઇમારતો બંધાવી તેને સાથે તે ઘણો પ્રખ્યાત છે. એણે છ કશી રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું !!! એણે આગ્રામાં તાજમહાલ બંધાવ્યો તે દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારતોમાંની એક છે. એ સને ૧૬૬૬ માં મરાણ પામ્યો. એ ડાહ્યો અને ન્યાયી વાદશાહ હતો.

ઔરંગઝેબ.—એ શાહજહાંનો સૌથી નાનો છોકરો હતો. એ પોતાના બાઈએને મારી નાખીને ગાદીએ બેઠો, ૧૬૫૮. શિવાજી એનો કટ્ટો દુશ્મન હતો તેની સાથે એને વારંવાર લડાઈ ચાલતી હતી. એણે પારકા ધર્મના લોકો ઉપર જીજ્ઞાસા વેશે નાખ્યા. રત્નપૂતોએ એની સાથે બંડ મચાવ્યું, પણ એણે તેએને તદન નરમ પાડ્યા. સને ૧૬૮૬ માં એણે ખીજપુર લીધું, અને ખીજે વરસે ગોવળકોંડા તાલે થયું. દક્ષિણમાં એ લડાઈમાં શેકાવલો હતો તેવામાં શિવાજીનો છોકરો શંભાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યા, અને તેના છોકરા શાહુને કેદ કર્યો. સને ૧૭૦૦માં એણે સતારા લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેઠાએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં તે અહમદનગર ગયો. ત્યાં તે મરાણ પામ્યો. એ ઘણો સમર્થ અને લડાઈની જૂનવાજો હતો, પણ ધર્માંધ, લુચ્ચો અને દગાખોર હતો. એના વખતમાં મુગલઈની પૂરી ચડતી હતી.

મુસલમાન તથા મુગલ બાદશાહોના વખતના પ્રખ્યાત પુરુષો.

પૃથ્વીરાજ.—એ અજમેર અને દિલ્હીનો ચાહાણ રત્નપૂત રાજા હતો. એણે સને ૧૧૯૧ માં શાહજહાંને ધોરીને ખાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. પણ એ વરસ રહી તેણે એને સ્થાનેશ્વર આગળ હરાવ્યો અને કેદ પકડી મારી નાખ્યો. એ ઘણોજ થરો અને સ્વદેશાભિમાની હતો.

મલેક કાફૂર.—એ એક ખૂબસૂરત ગુલામ હતો. એને ખંભાતમાંથી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ પકડી આણ્યો હતો. એ વાદશાહનો માનીતો

ચર્ચ પડ્યો અને તેથી જલદીથી જમી પડીશ્ચિ ચડ્યો. એણે સને ૧૩૦૩માં
 પરંગૂળ ઉપર ચડાઈ કરી. સને ૧૩૦૬ માં એણે માળવા અને
 આનંદેશ જીતી લીધા અને મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિ (દોલતાબાદ)
 લીધું. સને ૧૩૧૦-૧૨ માં એણે કર્ણાટક તથા મલખાર ઉપર ચડાઈ
 કરી છેક કન્યાકુમારી જુરિર સુધી જીત મેળવી. સને ૧૩૧૫ માં એણે
 અલાહાબાદને ઝેર દઈ મારી નાખ્યો. એને યુધ્ધારકે મારી નાખ્યો, ૧૩૧૬.

ટોડરમલ.—એ અકબરના રાજ્યમાં જમીનની મહેસુલ વગેરેના
 ધારા બાંધનાર હતા. એણે પોતાના ધારા સરવંરાના શીરખાંના કાયદા
 ઉપરથી બાંધ્યા. એણે રાજ્યના ૧૮ વિભાગ કીધા, અને તે દરેકમાં
 એકેકો સુબેદાર નીમ્યો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે
 એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઈથી માપ લીધું અને
 તેના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા, અને એની દેખરેખ નીચે બેકાયદે જે કરો
 નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

ખહેરામખાં.—એ એક ઈરાની અમીર હતા. હુમાયુએ એની
 મદદથી સને ૧૫૫૫ માં બંગાળના સિકંદર સરને હરાવ્યો. હુમાયુના
 મરાણ પછી એ અકબરની વતી રાજ ચલાવવા લાગ્યો અને એણે
 પાણીપતના યુદ્ધ (૧૫૫૬) માં આદિલશાહના સરદાર હેમુને હરાવ્યો.
 આથી રાજ્યની કુલ સત્તા એના હાથમાં આવી. હવે અકબર જ્યારે
 મોટા થયો, ત્યારે તેનાથી એ ખમાયું નહિ તેથી તેણે રાજસત્તા પોતાના
 હાથમાં લીધી. આથી ખહેરામખાંએ ખંડ કર્યું, પણ ફાળ્યો નહિ. તે
 મફત હજ કરવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં તેને ડોકાઈએ મારી નાખ્યો.

મહોબતખાં.—એ કાબૂલમાં રાજ કરતો હતો ત્યાંથી એને
 નૂરજહાંએ પોતાના છોકરા શહરયારને ગાદી અપાવવામાં મદદ કરવાને
 દિલ્હી બોલાવ્યો. જ્યારે ૧૬૨૧માં શાહજહાં ખંડ કરી ઉઠ્યો ત્યારે
 મહોબતખાંએ તેને દક્ષિણમાં નહસાડ્યો. એને પરિવ્રજ શાહજહાં જોડે
 દોસ્તી થઈ તેથી એ નૂરજહાંનો અકારો યધ પડ્યો. જ્યારે મહોબતખાંએ
 જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે તેણે જહાંગીરને

કેદ પકડયો. નૂરજહાંએ તેને છોડવા ઘણી મહેનત કીધી; મહેલાં તે શંકી નહિ, પણ પાછળથી તેને કંઈ યુક્તિથી છોડ્યો.

મલિક અંજર.—એ આબિસિનિયાનો રહેવાસી અહમદનગરમાં મોટો અમીર થઈ પડ્યો હતો. ચાંદબીખીના મરાણ પછી એ અહમદનગરના રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. એણે દક્ષિણમાં ટાડરમલની મહેસુલની પદ્ધતિ દાખલ કીધી. એ ૧૬૨૬ માં મરાણ પામ્યો ત્યાંસુધી મુગલોની સામા જહાઝૂરીથી ઠકી રહ્યો.

નાદીરશાહ.—એ ઈરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કંદહાર અને કાબૂલ જીત્યા પછી અહમદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. એ મુગલ લશ્કરને ૧૭૩૯ માં કર્ણાટ આગળ હરાવી પાદશાહ સામે દિલ્હી ગયો. ત્યાં ઈરાનીઓને મુગલોએ માર્યા, તેથી નાદીરે દિલ્હીનાં લોકોની કતલ કરાવી. એ દિલ્હી લટી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડી પાછો ઈરાન ગયો, ૧૭૩૯. એને ૧૭૪૭ માં એની પ્રજાએ મારી નાખ્યો.

અહમદશાહ અબદલી.—એ અફઘાન સરદાર હતો. એ નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો. નાદીરશાહના મરાણ પછી એ કંદહારની ગાદીએ બેઠો. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ સુરહિંદ આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વર્ષમાં એ પાછું પોતાનું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને મુગલો પાસેથી પંજાબ પ્રાંત લીધો. સને ૧૭૫૭ માં એણે પાછી હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ત્યાં મરઠા ચાલવાથી એને તરત કાબૂલ જતાં રહેવું પડ્યું. એણે પોતાના ઓકરને પંજાબનો સ્થાપી કરી ત્યાં રાખ્યો. સને ૧૭૫૮ માં મરઠા લોકોએ પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના સ્થાને કહાડી ચૂક્યો. આ વાતની ખબર અહમદશાહ અબદલીને પડી કે તે એકદમ મોટું લશ્કર એકઠું કરી હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો અને મરઠાઓના સરદાર સદાશિવરાવ ભાઉ અને વિશ્વાસરાવને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યા.

પ્રખ્યાત મુસલમાન સ્ત્રીઓ.

રજીઆ બેગમ.— એ ગુલામ વંશની રાણી હતી. એ અલ્તમશાની છોકરી હતી. એ પોતાના ભાઈ રૂકનુદ્દીનને પદભ્રષ્ટ કરી ગાદીએ બેઠી, ૧૨૩૬. એ ધણી રૂપાળી અને બાણેલી સ્ત્રી હતી, અને હોંશી-આરીથી અને ચતુરાઈથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. આમ છતાં એણે જમાલ નામના હુસી સરદાર સાથે ધણી પ્રીતિ પાંધી તેથી ઉમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે યયા અને એની સામું ખંડ ઉઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ધણી બન્ને હારી ગયાં ને માસ્યાં ગયાં, ૧૨૩૯.

ચાંદબીબી.— એ બીજાપુરના અત્રી આદિલશાહની વિધવા બેગમ હતી અને હિંદુસ્તાનની અથવા જગતની તવારીખમાં એક ધણીજ ધરવીર સ્ત્રી યથ ગણ. સને ૧૫૯૯ માં અહમદનગર એના હાથમાં હતું. અકબરનો છોકરો મુરાદ, જેણે એ શહેરને ષેરો ધાલ્યો હતો તેની સામું એણે અજબબ જેવી ચતુરાઈ અને બહાદુરીથી રક્ષણ કીધું હતું. મુગલ લશ્કરને પાંધું હારી કહાડવામાં આવ્યું. બીજી વરસે અકબર જાતે આવ્યો, પણ આ બહાદૂર બીબીને તેણીના સિપાઈએ એ મારી નાખી, ૧૬૦૦.

નૂરજહાં.— એ એક ધરાનીની છોકરી હતી અને શર અફઘાન સાથે પરણી હતી. પણ જહાંગીરે એ શર અફઘાનને મારી નખાવ્યો અને પોતે એની સાથે લગ્ન કીધું. એણે મહોબતખાંની સાથે વેર કીધું તેથી જહાંગીર કેદ પકડાયો, પણ પાછળથી એણે તેને યુક્તિથી છોડાવ્યો.

પ્રખ્યાત મરેઠા રાજા, સરદારો વગેરે.

શિવાજી.— એ શાહજીનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ હિંદુસ્તાનમાં મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે પૂનાની પાસેનો તર્નિઆનો ખાડી કિલ્લો લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારતો ગયો. સને ૧૬૫૬ માં બીજાપુર

સરકારે શિવાજીને મારી નાખવાને અફઝલખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યો; પણ આ કમનસીબ સરદારને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ પૂનામાં દક્ષિણના સ્થળા શાંતીસ્થાનમાં ઉપર મહાઘાત કરી. એ સ્થળે એનાથી મરતો ગયો. સને ૧૬૬૪ માં એણે સુરત લટકું અને રાજ નામ ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. છ વર્ષ પછી એણે પાંછું સુરત લટકું. એણે બહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે જાત્રાળુઓને બહાણમાં મફત લઈ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કરીધો. આથી ઔરંગઝેબે એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંગ અને દિલિરખાને મોકલ્યા. પણ શિવાજી શરણ થયો, અને પોતાના કિલ્લાઓમાંથી ૨૦ કિલ્લા આપી દીધા. આના બદલામાં એને બીજાપુરના રાજ્યના કેટલાક ભાગની સ્થાય અને સુદેશપુખીનો હક મળ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે રાયચદ આગળ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. જે વરસ પછી એણે કાઝાટક ઉપર મહાઘાત કરી અને જીતી, વેલોર વગેરે લીધાં. એ સને ૧૬૮૦માં મરાણ પામ્યો. એ બહાદૂર યોદ્ધો, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઈઓની ઘણી પ્રીતિ હતી.

રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાઘોબા.—એ બીજા પેશ્વા બાજીરાવનો બીજો છોકરો હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે અહમદશાહ અબદલીનો છોકરો જે પંજાબનો સ્થળો હતો તેને હરાવ્યો અને પોતે લાહોરમાં પેદા. અહમદશાહ અબદલીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે હિંદુસ્તાન ઉપર મહડી આવ્યો અને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં મરેશાઓને હરાવ્યા. પાંચમો પેશ્વા નારાયણરાવ સગીર હોવાથી રાઘોબા રાજ્યરક્ષક થયો. એની દુબેટ સ્ત્રી આનંદીબાઈએ દગો કરીને નારાયણરાવને મારી નાખાવ્યો. પછી રાઘોબાએ પેશ્વા નામ ધારણ કરી, પણ નારાયણરાવની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને માધવરાવ નારાયણ કરીને એક પુત્ર થયો તેને પેશ્વાની ગાદી મળી. તેથી રાઘોબાએ પેશ્વઈ મેળવવાને અંગ્રેજ સાથે સુરત આગળ કરાર કર્યો, ૧૭૭૫. એ કરાર હેરિટગેસે

ઝેરવાળી ગણ્યા અને નાના ફૂડનવિસ વગેરે સાથે પુરંધર આગળ કરાર કીધા, ૧૭૭૬. પણ નાના ફૂડનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરેલાં એમ જાણી હેસ્ટિંગ્સને રાષોખાનો પક્ષ લેવા પડ્યો. એટલામાં સાલ્વજાર્દ આગળ મરેઠાઓ સાથે કરાર થયા, ૧૭૮૨. રાષોખાને પેન્શન ખાંધી આપ્યું.

નાના ફૂડનવિસ.—એ મોટો રાજ્યદારી પુરૂષ હતો. જ્યારે નારાયણરાવને મારી નાખ્યો ત્યારે એણે તેની વિધવા અને બાળકનો પક્ષ લીધો, અને ખંગાલા સરકાર સાથે સને ૧૭૭૬ માં પુરંધર આગળ કરાર કીધો (જૂઓ પાને ૩૩ મે). ત્યાર પછી ફ્રેન્ચ લોકો સાથે એ કાવતરાં કરે છે, એમ માલમ પડ્યાથી હેસ્ટિંગ્સને રાષોખાનો પક્ષ લેવાની જરૂર પડી. એણે સને ૧૭૮૨ માં બાળક પેશા તરફથી સાલ્વજાર્દના કરાર કીધો (જૂઓ પાને ૩૩-૩૪ મે). જ્યારે રાષોખાનો સૌથી મોટો પુત્ર બાજીરાવ ૨ જો પેશા થયો ત્યારે એને કેદમાં નાખ્યો, પણ તરતજ એને છૂટા કીધો અને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો. પણ એ ગ્રાંડ જીન્ટીલ નહિ. એ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એની સાથે મરેઠી રાજ્યનું બધું હડાપણ અને વિવેક પણ ગયાં. એ મહાન સ્વદેશાભિમાની હતો. પૂનામાં અંગ્રેજોની કમકમી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને એણે ચોખી ના પાડી.

મહાદાજી સિંધિયા.—એ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. એ નાના ફૂડનવિસનો હરીફ હતો. એણે રાષોખા અને અંગ્રેજ તરફથી ૧૭૭૬ માં નાના ફૂડનવિસ સાથે વ્યર્જામના કરાર કર્યા. તે અંગ્રેજોએ પાળ્યા નહિ. તેથી જ્યારે અંગ્રેજોએ હિંદોષ્ટ અને અમદાવાદ લીધાં ત્યારે સિંધિયા તેઓના સામી થયો, અને પેશવાના વકીલ તરફકે અંગ્રેજ સાથે ૧૭૮૨ માં સાલ્વજાર્દના કરાર કીધો, તેમાં એને જરૂર મળ્યું. એ કરાર એને સ્વતંત્ર મરેઠી રાજ્ય સ્થાપવાને ઘણા લાભકારક થઈ પડ્યા. એણે ગોહદના રાજા પાસે ગ્વાલિયર લીધું, અને દિલ્હીમાં મૂર્ત્તી સત્તા મેળવી પેશાની વતી વંશવંશકારનાર ચલાવવાની સનદ મેળવી. પછી એણે જિપુર, જોધપુર વગેરેના રાજાને અને ઘણા

નવાથાને તાથે કીધા. એ અંદરથી બળવાન થઈ પડ્યો કે અંદર પેશ્વે
જીનવી લીધી હોત, પણ એકાએક મરાઠા પાંચો, ૧૭૬૪.

દેલતરાવ સિંધિયા.— એ માટે મરેઠા સરદાર હોતો. એ સને
૧૭૬૪ માં ગ્વાલિયરની ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૧ માં જયપંતરાવ
હોલ્કરે એને ઉજ્જૈન આગળ હરાવ્યો. ખીજા બાજુરાવે અંગ્રેજ નેડે
સને ૧૮૦૨ માં વસઈ આગળ કરાર કીધા તેથી નારાજ થઈને અંદર
અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. અંગ્રેજોએ અહમદનગર લીધું, ૧૮૦૩.
જેનરલ વેલ્સેએ એને અને વરાડના રધુજી ભોંસ્લેને અસાઈ આગળ
હરાવ્યા, ૧૮૦૩. એજ વર્ષમાં લોર્ડ લેઈકે એને દિલ્હી, આગ્રા, અને
લાસ્વારીનાં યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેથી એને વારંવાર સંકટો ભોગવવાં
પડ્યાં. એ અને એના મળતિયા રધુજી ભોંસ્લેને જેનરલ વેલ્સેએ
એજ વરસની આખરે પાછા આગ્રામાં આગળ હરાવ્યા. આ પ્રમાણે
ખીલકુલ નાસીપાસ થઈને અંદર સર્વ અંગ્રેગામ આગળ અંગ્રેજો સાથે
કરાર કીધા (જૂમ્મા પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૨૭ માં મરાઠા પાંચો.

જયપંતરાવ હોલ્કર.— એ સને ૧૭૬૫ માં તુકાજી હોલ્કર પછી
ગાદીએ બેઠો. એ જયપૂરી લૂંટકાટ ચલાવવા લાગ્યો અને દેલતરાવ
સિંધિયાનો કટો હરીફ થઈ પડ્યો. અંદર સિંધિયાને સને ૧૮૦૧ માં
ઉજ્જૈનના યુદ્ધમાં હરાવ્યો; પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને
પાછો હઠાવી કહાડ્યો. એજ વરસમાં એ પૂને આવી પહોંચ્યો અને
ત્યાં બાજુરાવ રજને હરાવ્યો. બાજુરાવ રજે મદદને સાર અંગ્રેજો પાસે
નહાસી ગયો. હોલ્કરે પૂના લટચું અને નવો પેશ્વા કીધો. પણ લાગસોજ
બાજુરાવને અંગ્રેજોએ વસઈના કરારની શરત પ્રમાણે પેશ્વાની ગાદીએ
બેસાડ્યો. સને ૧૮૦૪ માં ફેઝર અને મેન્સને એને ડીંગ આગળ
હરાવ્યો અને પાછો લેઈકે ફરકાળાદ આગળ હરાવ્યો. એ નહાસીને
સોંપ લોકો પાસે મદદ મેળવવાને પંખખ ગયો, પણ ત્યાં કાંઈ ફાવ્યો નહિ
તેથી અંદરે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫. એ સને ૧૮૧૧ માં મરાઠા પાંચો.

રધુજી ભોંસ્લે.—એ વરાડનો રાજ હતો. સને ૧૮૦૨ માં બીજા બાજીરાવે અંગ્રેજો સાથે વસ્ત્રઈ આગળ કરાર કર્યા તે વાત એને અને દાલતરાવ સિંધિયાને પસંદ પડી નહિ, તેથી તેઓ બન્નેએ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. જનરલ વેલ્સલેએ સને ૧૮૦૩ માં એ બન્નેને ઝાંસાઈ અને આર્ગામ આગળ હરાવ્યા. તદ્દન નાસીપાસ થઈને રધુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે દેવગામ આગળ કરાર કર્યા, ૧૮૦૩ (જૂઓ પાને ૩૬૬). એ સને ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો.

પ્રખ્યાત મરેઠા સ્ત્રીઓ.

તારાબાઈ.—એ શંભાજીના સાવકા ભાઈ રાજરામની સ્ત્રી હતી. બ્યારે સને ૧૭૦૦ માં રાજરામ મરી ગયો ત્યારે એ સ્ત્રી પોતાના છોકરા બીજા શિવાજીના નામથી રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. સને ૧૭૦૭ માં શંભાજીના છોકરા શાહુને મુગલોએ છોડી મૂક્યો ત્યારે તે સતારે ગયો અને ગાદીએ બેઠો. તારાબાઈ અને એનો છોકરો શિવાજી બીજા સામે થયાં ખરાં, પણ કાંઈ ફાળું નહિ, તેથી તેઓ કોલ્હાપુર ગયાં અને ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૧૭૨૯.

આનંદીબાઈ.—એ રાધોબાઈની સ્ત્રી હતી. એણે નારાયણરાવનું ખૂન કરાવ્યું, ૧૭૭૩. એ છેલ્લા પેઢા બાજીરાવની મા થાય.

અહલયાબાઈ.—એ મહારાવ હોલ્કરના છોકરાની સ્ત્રી હતી. એ સને ૧૭૬૬ માં દેંદારની ગાદીએ બેઠી. એ રાણીમાં ધણી જિજ્ઞાસુ હતા અને એના જેવી રાણી કોઈ બાબેજ થઈ હોય. એ પરમ ભક્તિવાળી, દયાળુ અને ઉદ્યોગી હતી. એ સને ૧૭૯૫ માં મરણ પામી. એણે તુકીજી હોલ્કરને દત્તક લીધો હતો.

તુલસીબાઈ.—એ જસવંતરાવ હોલ્કરના મરણ (૧૮૧૧) પછી તેના દાસીપુત્ર મહારાવ હોલ્કરના નામથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. એને એના મરદારોએ પીઠારાના મરદાર ચીનુનો પક્ષ લેવાને જરૂર પાડી, પણ એ અંગ્રેજના પક્ષની છે એમ તેઓને બહેમ આવ્યાથી એને મારી નાખી. એ ધણી દુર્ગુણી સ્ત્રી હતી.

પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદારો.

જોસેફ ક્લોકર્ટ ડુપ્લે.— એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ બેંપારી હતો. સને ૧૭૩૧ માં એને અંદ્રનગરની કોડીનો ઉપરી નીમ્યો. સને ૧૭૪૧ માં એ પોંડીચરીનો ગવર્નર-જેનરલ નીમ્યો. એની મુખ્ય નેમ એ હતી કે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી શકવા. સને ૧૭૪૬ માં કાઝાટકના નવાબ અબ્બડહીનની મદદ લઈને એણે મદ્રાસને ઘેરા લાવ્યો અને નવાબને ખાતરી આપી કે એ શહેર લેવાશે એટલે તમને આપી દઈશ. નવાબો કોટ હોવાથી મદ્રાસ લઈ લેવામાં આવ્યું. હવે ડુપ્લેએ પોતાના દરાવ પ્રમાણે કરવાને ના પાડી. નવાબે એક લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે હારી ગયું. સને ૧૭૪૮ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરીને ઘેરા લાવ્યો, પણ ડુપ્લેએ હિંમત રાખીને તેનું એવું તો રક્ષણ કાઢ્યું કે ઘેરા લાલના-રાખીને ઘણી રાત્રીમાં ઘેરા ઉઠાવી પાછું જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૦ માં ડુપ્લેએ મુઝફ્ફરનગ સાથે સામેલ થઈને અબ્બડહીનને અંજૂર આગળ લાવ્યો. એજ વર્ષમાં નાસિરનગ ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો, અને નાસિરનગ જ્યાં હારી ગયો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ ઊભા કરાવ્યો અને ડુપ્લે-ફોર્ટ-આબાદ નામનું એક શહેર પણ બાંધ્યું. સને ૧૭૫૪ માં એને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો ખેલાવી લીધો. એ સને ૧૭૬૪ માં પારિસમાં મરણ પામ્યો.

લાઓર્ડોનેઈ.— એ ફ્રેન્ચ સરદાર ૧૭૪૬ માં ડુપ્લેની મદદે હિંદુસ્તાન આવ્યો. એને ડુપ્લેએ મદ્રાસને ઘેરા લાલવા મોકલ્યો; તે શહેર એણે લાંબું પણ લાંચ લઈ ડુપ્લેની મરજી ઉપરાંત તે અંગ્રેજોને પાછું આપી દઈ પોતાનાં બહાણ મારિશ્વસ હંકારી ગયો. એ ફ્રાન્સ ગયો ત્યારે એને ફ્રેન્ચ સરકારે કેદ કરાવ્યો. એ સને ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

બુર્સા.— એ એક બહાદૂર ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ અંજૂરના ખીખ યુદ્ધમાં ડુપ્લેના હાથ નીચે કામ કરતો હતો, ૧૭૫૦. એણે સલાબતનગને દક્ષિણનો સ્થાપી દીધો. સને ૧૭૫૩ માં એણે ઉત્તર

સરકાર લીધી અને દક્ષિણમાં માટી ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપી. એણે દક્ષિણમાં સૌથી જળ્યરે દોલતાપાદનો કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો. આ વખતે ખૂસીની સત્તા પૂર્ણ કબજામાં પહોંચી હતી. સને ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બરમાં લાલ્લી અને ખૂસીએ વાન્ડીવાશ ઉપર મુઠાઈ કરી. તેનો ષેર જીતવાને સર આચર કુટ લશ્કર લઈને ગયો. એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. એ સને ૧૭૮૩ માં મરણ પામ્યો.

લાલ્લી.— એ એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે મદ્રાસને ષેર લીધો, પણ અંગ્રેજોનો કાફલો આવી પહોંચવાથી એને પાછા જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૬ ના ડીસેમ્બરમાં એણે અને ખૂસીએ વાન્ડીવાશ શહેર ઉપર મુઠાઈ કરી. તેનું રક્ષણ કરવાને સર આચર કુટ ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. સને ૧૭૬૧ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરી કીધું, અને લાલ્લીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો. સને ૧૭૬૬ માં એને પારિસમાં ગર્દન માર્યો.

પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદારો.

રોબર્ટ ક્લાઈવ.— એ સને ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો હતો. એ સને ૧૭૪૪ માં કમ્પનીના મેજર તરીકે હિંદુસ્તાન આવ્યો, પણ તે નોકરી બરતજ છોડીને લશ્કરમાં નોકરી રહ્યો. સને ૧૭૫૧ માં અંગ્રેજના મળતિયા મહમદઅલીને ત્રિચિનોપલીમાં ચંદ સાહેબ અને એના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓએ ષેરી લીધી હતી. ક્લાઈવે તીવ્ર બુદ્ધિ ચલાવી કંઈકે ચંદ સાહેબની રાજધાની આર્કટ છે તેને ષેર લાલવાથી આપણને લાભ થશે. આમ કર્યાથી આર્કટ પાછું લેવાને દુશ્મનો ત્રિચિનોપલીમાંથી પાછા ગયા; અને ક્લાઈવે ચંદ સાહેબના છોકરા રાજા સાહેબ સાથે એવી તો બહાદુરીથી તે શહેરનું રક્ષણ કીધું કે તેને ષેર જીતવાનો પડ્યો. ક્લાઈવે રાજા સાહેબ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓને આર્ન્ટી (૧૭૫૧) અને

કોલેષાક (૧૭૫૨) આગળ હરાવ્યા, અને કોલેલોંગ અને ચિંગલપટ
ગ્રામો. સને ૧૭૫૭ માં કલાઈવે સુરોજી-ઉદ્-દૌલાને ખ્લાસીના
યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં તે ઇંગ્લંડ ગયો. તે સને ૧૭૬૫ માં
પાંચેા હિંદુસ્તાન આવ્યો. જે વાર હારી ગયા પછી યુગલ બાદશાહે
એને ખંગાળા, ખહાર અને ઝોરિસ્તાની દીવાની આપી, ૧૭૬૫.
રાજ્યમાં ધાગા અગત્યના સુધારા કરીને તે સ્વદેશ ગયો, ૧૭૬૭.

સર આચર કુટ.—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને
૧૭૬૦ માં લાલી અને ખુસીને વાન્ડીવારાના યુદ્ધમાં હરાવ્યા.
સને ૧૭૬૧ માં એણે પોંડીચરીને ઘેરા ધાવ્યો અને તે શહેર લઈ લીધું.
આ જયરી ફોર્ટથી કુટને ખંગાળામાં સેનાપતિ થયો. સને ૧૭૮૧ માં
એણે હૈદરને પોર્ટોનોવો, પોલિનોર અને શોલિઘઢ આગળ હરાવ્યો.
એ સને ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં મરાઠા પામ્યો.

લેઈડ.—એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને ૧૮૦૩ માં
સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા અને લાસવારીનાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો, શાહ
આલમ ૨ જાને છૂટો કર્યો અને આગ્રા લઈ લીધું. સને ૧૮૦૪ માં એણે
જસવંતરાય હોલ્કરને ફરકાળાદ આગળ હરાવ્યો અને ડીગને ઘેરા ધાલી
એ શહેર ઉપર હલ્લો કરી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની રાષ્ટ્રપતિમાં એણે
ત્વરતપુરને ઘેરા ધાવ્યો અને અગરબી એ શહેર લેવાયું તો નહિ, પણ
ત્યાંના રાજાએ હોલ્કરનો સંપ છોડ્યો અને ૨૦ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજોને
આપ્યા. એ સને ૧૮૦૬ માં મરાઠા પામ્યો.

સર હુ ગફ.—એ એક અંગ્રેજ સરદાર હતો. એણે પહેલા
ચીન વિગ્રહમાં કેટલીક લડાઈઓ કરી. સને ૧૮૪૩ માં એણે
ગાલિયરના મરેઠાએને મહારાજપુર આગળ હરાવ્યા. સને ૧૮૪૫ માં
એણે એકલાએ સીખ લોકોને મુડકી આગળ અને એણે અને લોડ
હાઉંગે મળીને ફિરોજશાહ આગળ હરાવ્યા. વળી એણે એજ લોકોને
રામનગર (૧૮૪૮) તથા ચિલિચાનવાલા (૧૮૪૯) આગળ ખૂબ
હારાવ્યા અને ગૂજરાતના મોટા યુદ્ધમાં તેઓને પૂરેપૂરા હાર્યા દીધા.

પ્રખ્યાત નવાબો.

ચંદા સાહેબ.— એ કાર્ગાટકનો નવાબ દોસ્તઅલીનો જમાઇ હતો. એ ફ્રેન્ચ પક્ષનો હતો. એણે દગો કરી ત્રિચિનોપલી લઈ લીધું, ૧૭૩૬. હવે મરેઠાઓએ ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાટ્યો, અને ચંદા સાહેબને કેદ કરી સતારે લઈ ગયા, ૧૭૪૧. ડૂપ્લે એ મરેઠાઓને સાત લાખ રૂપિયા આપી એને કેદમાંથી છાડવો. પછી એણે મુજફરજંગ અને ડૂપ્લે સાથે મળી જઈ અન્વરહીનને અંજૂર આગળ હરાવ્યો, ૧૭૫૦, અને પોતે કાર્ગાટકનો નવાબ થયો. સને ૧૭૫૧ માં એણે ફ્રેન્ચોની મદદથી ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ઘાટ્યો, એટલે કુલાઈવે એની રાજધાની આફ્ટને ઘેરો ઘાલી તે શહેર લીધું. કુલાઈવે અને લોરેન્સ ત્રિચિનોપલી કે જેમાં મહમ્મદઅલી ઘેરાયેલો હતો તેનો ઘેરો ઉઠાવવાને ત્યાં ગયા; ત્યાં ભારે લડાઈઓ થઈ, તેમાં ચંદા સાહેબ માર્યો ગયો, ૧૭૫૨.

મહમ્મદઅલી.— એ કાર્ગાટકનો નવાબ અન્વરહીનનો નાનો છોકરો હતો. ન્યારે અન્વરહીન અંજૂર (૧૭૫૦) આગળ હારી ગયો અને માર્યો ગયો ત્યારે એ જહાસીને ત્રિચિનોપલીમાં બરાઈ બેઠો. એ શહેરને ચંદાસાહેબે ઘેરો ઘાટ્યો. મહમ્મદઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજોએ એની મદદે રોજન્ટ કુલાઈવેને મોકલ્યો. તેણે જઈને ચંદા સાહેબની રાજધાની આફ્ટ લઈ લીધું એટલે ચંદા સાહેબના લશ્કરને આફ્ટ પાછું લેવાને ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. પછી અંગ્રેજે મહમ્મદઅલીને કાર્ગાટકનો નવાબ બનાવ્યો. એ સને ૧૭૬૫ માં મરાઠા પામ્યો.

સુરાજ-ઉદ-દૌલા.— એ જંગાળા, જહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ હતો. એને અંગ્રેજો તરફ ઘણોજ તિરસ્કાર હતો. એણે તેઓની કાસમખાનમાં કોહી હતી તેને લઈ લીધી. એણે કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો, ૧૮૧૬ અંગ્રેજોને કેદ પકડ્યા અને તેઓને એક નાની કોટડીમાં ગોંધ્યા, ૧૮૫૬. એ કોટડીનું પછીથી (જ્યાં હોલ) કરાગૃહ એવું

નામ પડયું. ખીજે દિવસે જ્યારે ખારણું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે ફક્ત ૨૪ જણ જીવતા માલમ પડ્યા. હવે એની સામા એના સરદાર ખીર જાફર અને કલાઈવે એક માટું કાપતરૂં કીધું. કલાઈવે એને ૧૭૫૭માં ખલાસીના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ત્યારપછી એને ખીર જાફરના છોકરા ખીરાને પકડી મારી નાખ્યો.

ખીર જાફર.—એ સુરાજ-ઉદ્-દૌલાના લશ્કરનો સરદાર હતો. એણે કલાઈવ પગે સાથે સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને પરજી કરવા મસલત કીધી અને તેને ૧૭૫૭માં ખલાસી આગળ હરાવી પોતે નવાબ થયો. ખીજો શાહઆલમ શૂજ-ઉદ્-દૌલા સાથે મળી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાનો વિચાર કરી લશ્કર લઈને ગયો; પણ પટના આગળ અંગ્રેજની મદદથી ખીર જાફરે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. એ અરસામાં એને અંગ્રેજથી સ્વતંત્ર થવાનું મન ગયું; તેમાં એણે વલંદાઓની મદદ લીધી, પણ ચિન્હસુરા આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં કર્નલ ક્લૅડે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે કલાઈવની જગાએ વાન્સિટાર્ટ આવ્યો. તેણે એની પાસેથી અંગ્રેજનું હથેયું માગ્યું. તે એનાથી અપાયું નહિ, તેથી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના જમાઈ ખીર ઝસમને નવાબ કીધો. પછી અંગ્રેજને ખીર ઝસમ સાથે વાંધો પડ્યો, ત્યારે એને પાછો નવાબ બનાવ્યો. એ સને ૧૭૬૫માં મરાણ પામ્યો.

ખીર ઝસમ.—એ ખીર જાફરનો જમાઈ હતો. જ્યારે ખીર જાફર અંગ્રેજની સામે થયો ત્યારે તેઓએ એને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો ૧૭૬૦. એ બદલ એણે અંગ્રેજોને ખર્ચવાનું, મિદનાપુર અને ચિતાગોંમ આપ્યાં. એને પરજી કરવા ખીજો શાહઆલમ શૂજ-ઉદ્-દૌલાની મદદ લઈ આવ્યો. પણ તેને પટના આગળ કર્નલ ક્લૅડિયડે હરાવ્યો, ૧૭૬૧. પછી એણે જેમ કંપનીના માલ ઉપર દાણની માફી કીધી હતી તેમ પોતાની રૈયતના માલ ઉપર પણ કીધું, તેથી કંપનીએ ગુસ્સે થઈ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી, એના સસરા ખીર જાફરને પાછો ગાદી આપી.

આથી મીર કાસમ અંગ્રેજના સામી થયો. પણ છેરીઆ આગળ હારી ગયા, ૧૭૬૩. ત્યારપછી એ, શૂન-ઉદ્-દૌલા, અને ખાનિ શાહઆલમ લશ્કર લઈ આવ્યા. બેકસર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં મેજર મન્નોએ એ ત્રણોને હરાવ્યા, ૧૭૬૪.

શૂન-ઉદ્-દૌલા.—એ અયોધ્યાનો નવાબ હતો. એ અને મુગલ ખાદશાહ શાહઆલમ ૨ નો મીર કાસમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી ચૂકવાને ગયા, પણ કર્નલ કાર્નાકે એ બન્નેને પટના આગળ હરાવ્યા, ૧૭૬૧. સને ૧૭૬૪ માં એ, શાહઆલમ ૨ નો, અને મીર કાસમ અંગ્રેજ સાથે લડવા નીકળ્યા, પણ મેજર મન્નોએ એ ત્રણોને બેકસર આગળ હરાવ્યા. એણે સને ૧૭૭૪ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ લઈ રોહિલાને હરાવ્યા. એ સને ૧૭૭૫ માં મરાઠા પામ્યો.

મહેસૂરના સુલતાનો.

હેદરઆલી.—એ એક ફકીરનો પોત્ર હતો. એ મહેસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો, અને લટકાટ, દગો અને લુગ્યાઈ કરીને એણે ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. સને ૧૭૬૧ માં એણે મહેસૂરના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને પદભ્રષ્ટ કીધા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે બેડોનેર ઉપર ચડાઈ કરી અને તે લઈ લીધું. સને ૧૭૬૬ માં એણે મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી અને કલિકટ લીધું. સને ૧૭૬૭ માં એની સામે માધવરાવ, નિજમ અને અંગ્રેજોએ મોટો સંપ કીધો, પણ માધવરાવ અને નિજમને એણે લાંચ આપી પોતાની તરફ કરી લીધા. બે યુદ્ધો થયા—અંગામ અને ત્રિનોમાલી આગળ—એ બન્નેમાં કર્નલ સિમથે હેદરને હરાવ્યો, ૧૭૬૭. સને ૧૭૬૯ માં મદ્રાસ આગળ કરાર થયા (જુઓ પાને ૧૧૧મો). ત્રણ વરસ પછી હેદરને ત્રિપાક મામાએ ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૦ માં એણે અંગ્રેજ સરદાર બેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો, પણ એ પોતેજ પોર્ટોનોલો, પોલિલોર અને શોલિંદાદ આગળ સર આચર કૂટથી હાર પામ્યો, ૧૭૮૧. એ સને ૧૭૮૨ માં મરાઠા પામ્યો.

ટીપુ.—એ હૈદરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૭૮૨ માં મૈસૂરની ગાદીએ બેઠો. એના વર્ષમાં એણે કર્નલ આયવેષ્ટને કોલેક્ટરના નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં એણે અંગ્રેજો સાથે મંગલૂર આગળ કરાર કર્યો (જૂનના પાને ૧૧૧ મે). મરેઠાઓ અને નિજામે એકઠા થઈને હુમલા કીધા તેના એણે કોલેક્ટરની અટકાવ કીધી; અને કોરો, કુર્ગ અને મલખાર પ્રાંતો જીતી લીધા. સને ૧૭૮૯ માં એણે અંગ્રેજોના મળતિયા ત્રાવાણકોરના રાજા ઉપર હુમલો કીધો, તેથી એને લોર્ડ કોર્નવોલિસે સને ૧૭૮૧ માં ઝંરિકેર આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૯૨ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ તે રાજા થવાની તૈયારીમાં હતુ એટલામાં ટીપુએ સલાહ કરી (જૂનના શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૧૧૧ મે). ટીપુ સને ૧૭૯૯ માં ફ્રેંચ લોકોની સાથે કાગળ પત્રોના વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો. ન્યારે લોર્ડ વેલ્સલેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સડાઈ જાહેર કરી. ટીપુને જનરલ સ્ટ્રેચર્ટ સાદરશીર આગળ અને જનરલ હૈરીસ માલ્ત્રેવેલી આગળ હરાવ્યો. આ બંને સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. એ કિશ્નાનું રક્ષણ કરતાં ટીપુ મરાણ પામ્યો, ૧૭૯૯. એ નિર્દય, મગરર, અને લોભી હતો. એને મૈસૂરનો “વાદ” કહેતા.

પંજાબનો પ્રખ્યાત રાજા.

રાણજીતસિંગ.—એ સીંઘ સરદાર સને ૧૭૮૯ માં જન્મ્યો હતો. એને અફઘાન રાજા જહાનશાહે લાહોરને ગવર્નર બનાવ્યો હતો. સને ૧૮૦૯ માં એણે પત્નીઆળા અને જહાંઘીના સરદારો ઉપર હુમલો કીધો. તેઓએ પોતાના રક્ષણને સાડે લોર્ડ મિન્ટોની મદદ માગી. લોર્ડ મિન્ટોએ રાણજીતસિંગ સાથે કરાર કીધો તેથી અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા રાખવાને તેણે કબૂલ કીધું. એણે શાહુ રાજાને અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને અંગ્રેજોને કમનસીબ પ્રયત્નમાં મદદ કીધી. એ સને ૧૮૩૯ માં મરાણ પામ્યો. એને પંજાબનો “સિંહ” કહેતા.

જૂદા જૂદા ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીમાં બનેલી મુખ્ય વીના:—

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪-૮૫).—રોહિલા વિગ્રહ (૧૭૭૪); રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ (૧૭૭૬)ની રૂઝ્મિ હેસ્ટિંગ્સ પહેલા ગવર્નર-જેનરલ; પટ્ટોનો મરેઠી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨)—સુરતના કરાર (૧૭૭૫); આરાસનું યુદ્ધ (૧૭૭૫); પુરંધર (૧૭૭૬); વાર્ગામ (૧૭૭૮) અને સલામપાઈ (૧૭૮૨)ના કરાર; ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪)—પોલિસાર (૧), ૧૭૮૦, પોર્ટોનાવો, પોલિસાર (૨), અને શાલિંધ્રનાં યુદ્ધો (૧૭૮૧), કોસેરનું યુદ્ધ (૧૭૮૨), અને મંગલરના કરાર (૧૭૮૪); કોંકસ (૧૭૮૩) અને પિટ (૧૭૮૪)ના કાયદા.

૨. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૯૩).—ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૨)—એરીકરાનું યુદ્ધ (૧૭૮૧) અને શ્રીરંગપદ્મણના કરાર (૧૭૮૨); જમાખંદીની રીતો (૧૭૮૩).

૩. સર જોન શાર (૧૭૮૩-૯૮).—અસફ-ઉદ્-દૌલાનું મરાઠા, ૧૭૯૭. સાદતઅલી અમોદ્યાનો નવાબ થયો.

૪. માર્કિવિસ ઝાંબુ વેલ્સન (૧૭૯૮-૧૮૦૫).—કુમક આપવાની પદ્ધતિ; ચોથો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯)—સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધો, શ્રીરંગપદ્મણના ધેરો, ટીપુનું મરાઠા, મહેસૂરની જીત (૧૭૯૯); કર્ણાટક અંગ્રેજી સંયોજી દીધું (૧૮૦૧); વસઈના કરાર (૧૮૦૨); ખીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૩)—અસાઈ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આમ્રા અને આગામનાં યુદ્ધો (૧૮૦૩), દેવગામ અને સર્થ અંગ્રેજામના કરાર, (૧૮૦૩); ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫)—ડીંગ અને ફરકાખાદનાં યુદ્ધો (૧૮૦૪), ભરતપુરનો ધેરો (૧૮૦૫).

૫. લોર્ડ કોર્નવોલિસ (ખીજવાર). એનું મરાઠા. સર જ્યોર્જ બાલો (૧૮૦૫-૭).—વેલોરમાં ખંડ (૧૮૦૬).

૬. આર્લ ઝાંવ મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૩).—મોરિશ્સ, ખુર્મી વગેરેની જીત (૧૮૦૯-૧૦); જાવા અને એમ્બોયના વલંદા લેકો પાસેથી લીધા (૧૮૧૨); ખુર્મી ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો (૧૮૧૪).

૭. માર્ક્વિસ ઝાંવ હેસ્ટિંગ્સ (૧૮૧૪-૨૩).—નેપાળ વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬)—અંગ્રેજે મલ્લ નીકું, આલ્મોરા અને મકવાનપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૬); યોધો મરેઠી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮)—ખાડકી (૧૮૧૭), કોરગામ અને આબ્દીનાં યુદ્ધો (૧૮૧૮), પેરવડનો અંત ; નાગપુર વિગ્રહ ૧૮૧૭—સીતાપાલદી (૧૮૧૭) અને નાગપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૭); પીઠારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—માહિદપુરનું યુદ્ધ (૧૮૧૭), મંદેધરના કરાર. (૧૮૧૮).

૮. લોર્ડ આમહર્સ્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પહેલો ખાલી વિગ્રહ (૧૮૨૩-૨૬)—કેમ્બેલે રંગનલીકું, ૧૮૨૫, પગામનું યુદ્ધ, ૧૮૨૬, ચંન્દા-ખના કરાર, ૧૮૨૬; ખરાકપુરમાં ખંડ, ૧૮૨૬; કોમ્પરમીઅરે ભરત-પુર લીકું (૧૮૨૬).

૯. લોર્ડ ઉવિલ્કમ બેન્ટિન (૧૮૨૮-૩૬).—અંગ્રેજે કુર્ગ પ્રાંત લીધો (૧૮૩૪); હિંદુસ્તાનમાં આગમોટો ચાલવા લાગી; કમ્પનીનો હુકમ કરવાનો હક જતો રહ્યો; સાર ચાર્લ્સ મેટકાફનો કારબાર; જાહેર છાપાને છૂટ.

૧૦. લોર્ડ ઝોકલન્ડ (૧૮૩૬-૪૨).—અયોધ્યામાં બળવા; શાહ શાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો; પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨)—પર્વાનનું યુદ્ધ (૧૮૩૯), શાહ યજનનું ખૂન; ચીનાઈ વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨)—હાંકોંગ અંગ્રેજને મળ્યો, ૧૮૪૨.

૧૧. લોર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—અંગ્રેજોએ ક્રાબૂલ લીકું અને પછી પોતાનું લશ્કર પાકું હિંદુસ્તાન ખોલાવી લીકું; સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩)—મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩), સિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩); ગ્વાલિયર વિગ્રહ ૧૮૪૩—મહારાજપુર અને પનિઆરનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩).

૧૨. લોર્ડ હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૪૭).—પહેલો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬)—મુઝફ્ફી અને ફિરોજશાહ (૧૮૪૫), અલિવાલ અને સોપ્રાહિન (૧૮૪૬) નાં યુદ્ધો, લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).

૧૩. લોર્ડ કલ્હોસ્લી (૧૮૪૮-૫૬).—જીન્નો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯)—ફિરોઝી અને સફ્ફામનાં યુદ્ધો, ૧૮૪૮, મુલતાનનો ઘેરો, રામનગર (૧૮૪૮), ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધો (૧૮૪૯); પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૯); જીન્નો જાહ્નિ વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩)—પેગુ સંધિ દીધું (૧૮૫૨); સત્તારા (૧૮૪૮) નાગપુર, જાંસી, વરાડ (૧૮૫૩), અને અયોધ્યા (૧૮૫૬) અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંધિ દીધાં. રેવે અને તાર રાજ યમાં.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ (૧૮૫૬-૬૧).—સિપાઇઓનો મહોટો જળવો (૧૮૫૭); ભરતખંડનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દીધું, ૧૮૫૮.

૧૫. લોર્ડ એલ્જન (૧૮૬૨-૬૩). વહાણી ધર્મોધ સોફ્ટનું ખંડ.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯). ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫); આરિસ્તામાં ભયંકર દુકાળ (૧૮૬૬); આપિસિનિયાના સોફા સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—શરમ્લી સાથે મુલાકાત; ડયુક ઓફ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રુક (૧૮૭૨-૭૬).—પટોદરાના મહારાવ ગાયક-વાડને પદભ્રષ્ટ કીધો (૧૮૭૫). પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો, ૧૮૭૫-૭૬.

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—વિક્ટોરીઆ રાણીને કચેસર-ઈ-હિંદ મહારાણીનો કિતાબ મળ્યો; જીન્નો અફઘાન વિગ્રહ; ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ, ૧૮૮૦; મેઈવાડ અને મજ્જાનાં યુદ્ધો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વ-રાજ્ય દાખલ કરવાની યોજના, ૧૮૮૨; મીઠા ઉપરનો કર કંઈક ઓછો કીધો; પિલાયતી સુતરાઉ કાપડ ઉપરની નકાત કહાડી નાખી; હિંદુસ્તાનમાં સુખશાંતિ.

૨૧. લોર્ડ ડફ્રિન (૧૮૮૪-૮૮).—અંગ્રેજીએ જાણદેશના રાજ્ય થીજો સાથે લડાઈ કરી અંદેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો, ૧૮૮૬. પહેલી નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) મુંબઈમાં (૧૮૮૫); બીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી મદ્રાસમાં (૧૮૮૭). મીઠા ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લોકો ઉપર અપ્રિય ઇનકમ ટેક્સ નવાજ રૂપમાં પાંચો શ્રેણીમાં આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદની તકરારનો છેવટે નિકાલ થયો.

૨૨. લોર્ડ લેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).—અંગ્રેજો સને ૧૮૮૮ ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની લગામ પોતાને હાથ લીધી. ચોથી નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહાબાદમાં મળી (૧૮૮૮); સુરતમાં ભયંકર આગ, ૧૮૮૯. પાંચમી નેશનલ કોંગ્રેસ મુંબઈમાં (૧૮૮૯) અને છઠ્ઠી કલકત્તામાં (૧૮૯૦) મળી. રૂશિયાના રાજના પાટવીકંપરની હિંદુસ્તાનની ખુલાકાત, ૧૮૯૧.

મુખ્ય વિગ્રહોનું ટુંક વૃત્તાંત.

કર્ણાટકમાં વિગ્રહો.—પહેલો (૧૭૪૬-૪૮).—સને ૧૭૪૦ માં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે વિગ્રહ સળગ્યો તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના ગવર્નર લાજોર્ડોનેઈએ મદ્રાસને ઘેરી ધાલી લઈ લીધું, ૧૭૪૬. અટલામાં અંગ્રેજોની મદદે એક મોટો દરીઆઈ કાફરો આવી પહોંચ્યો અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસમાંથી કહાડી શ્રેયો અટલુંજ નહિ, પણ તેઓને પોંડીઆરીમાં ઘેરી લીધા. અટલામાં સલાહ થઈ, ૧૭૪૮.

બીજો (૧૭૪૮-૫૪).—સને ૧૭૪૮ માં નિજમ-ઉલ-મુલ્ક મરાઠા પામ્યો. તેની ગાદીને માટે મુજફરજંગ અને નાસિરજંગ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. મુજફરજંગ પોતાના કાકા નાસિરજંગને વધારે બળવાન જોઈ મરેઠાની મદદ માગવાને સતારે ગયો; ત્યાં તેને દોરતઅલીનો જમાઈ અંદા સાહેબ જે કર્ણાટકની ગાદીનો હક ધરાવતો હતો તેની સાથે દોસ્તી

યર્ષ. એ મુજફર અને ચંદા સાહેબ સાથે ફ્રેન્ચ મળી ગયા. તેઓએ મળી અન્વરહીન અને તેના મોટા છોકરાને અંજૂર આગળ હરાવ્યા અને કાપી નાખ્યા, ૧૭૫૦. આ લડાઈમાં ફ્રેન્ચ સરદાર ખૂસી હતો. આથી મુજફરનંગ થોડીવાર દક્ષિણનો સુબો ચમો અને ચંદા સાહેબ કાર્ગાટકનો નવાબ થયો. પણ આ ક્ષેત્રે ઝાઝી વાર રહી નહિ. અન્વરહીનનો નાનો છોકરો મહુમ્મદઅલી નારસીરનંગ સાથે મળી ગયો અને અંગ્રેજની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ ખંધાયા—એક તરફ મુજફરનંગ, ચંદા સાહેબ અને ફ્રેન્ચ, અને બીજી તરફ નારસીરનંગ, મહુમ્મદઅલી, અને અંગ્રેજ. લડાઈ ચાલી તેમાં એક ખીજળી અવાર નવાર ક્ષેત્રે ચલાવી, પણ તેમાં નાસીરનંગ અને મુજફરનંગ માસ્ખા ગયા. આખરે ફ્રેન્ચ નિજમના નાના છોકરા સલાબતનંગને સુબેદાર બનાવ્યો અને ચંદા સાહેબ કાર્ગાટકનો નવાબ બન્યો. હવે ચંદા સાહેબે ત્રિચિનોપલિ કે જેમાં મહુમ્મદઅલી બરાઈ ખેડા હતો તેને ધેરા ધાડ્યો. મહુમ્મદઅલીની મદદે કલાઈલ આવ્યો. એણે આકુટને ધેરી પોતાને કબજે લીધું. આ જોઈ ચંદા સાહેબને છોકરો રાજા સાહેબ કસાઈવતી સામી ગયો, પણ ફાંચ્યો નહિ. એ અને એના મળતિયા ફ્રેન્ચ સને ૧૭૫૧ માં આર્ની આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં કોવેપાક આગળ હારી ગયા. ત્રિચિનોપલીના ધેરામાં ચંદા સાહેબ માસ્ખો ગયા. હવે નવા ફ્રેન્ચ ગવર્નરે મહુમ્મદઅલીને કાર્ગાટકનો નવાબ કબૂલ કરીધો. આથી લડાઈનો અંત આવ્યો, ૧૭૫૪.

ત્રીજો (૧૭૫૭-૬૧)—સને ૧૭૫૭ માં યૂરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લડાઈ જાગી તેની અસર હિંદુસ્તાનમાં યર્ષ. ફ્રેન્ચ લાલીને મોકલ્યો. તેણે ખીજે વરસે મદ્રાસને ધેરા ધાડ્યો (૧૭૫૮), પણ તેને પોંડીચરી જીતી પડ્યું. લાલીએ પોતાની મદદે ખૂસીને બોલાવ્યો અને વાંડીવારાને ધેરા ધાડ્યો. લાગણી અંગ્રેજનો સરદાર કુટ ત્યાં ગયો અને ફ્રેન્ચને તદ્દન હરાવ્યા. ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. થોડા વખતમાં કુટે ફ્રેન્ચનાં તમામ શહેરો લઈ લીધાં. સને ૧૭૬૧ માં પોંડીચરી પણ લીધું (સને

૧૭૬૩ માં પાંદુ આપ્યું) અને લાલીને કેદ કરી મદ્રાસ મોકલાવી દીધા. આ હારથી હિંદમાં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીનો અંત આવ્યો, ૧૭૬૮.

ખંગાળામાં વિગ્રહો.—પહેલો (૧૭૫૬-૫૭).—સને ૧૭૫૬ માં સુરાજ-ઉદ્-દૌલા ખંગાળાનો નવાબ હતો. તે અંગ્રેજોનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. અંગ્રેજો ઠાકાના ગવર્નર રાજવલ્લભને લડી લેવાનું કીધું, તેથી તેનો છોકરો કૃષ્ણદાસ પુષ્કળ દોલત લઈ ફોર્ટ લેવિસમાં બરાબો. સુરાજ-ઉદ્-દૌલાએ અંગ્રેજને લખ્યું કે તે સંખસને અમને સ્વાધીન કરે અને કલકત્તાનો નવો બાંધેલો કોટ તોડી પાડે. અંગ્રેજે આ વાત મેંચવી નહિ, તેથી સુરાજ-ઉદ્-દૌલાએ કાસમબજારમાં અંગ્રેજની કોઠી લડી અને ફોર્ટ લેવિસને ઘેરા લીધો અને તે લીધો. તેમાં ૧૪૬ અંગ્રેજો કેદ પકડાયા, તેમને એક નાની કોટડી (ખલાક હોલ) માં પૂરવામાં આવ્યા; તેમાંથી ૧૨૩ રૂંધાઈને મરણ પામ્યા. આ વાતની ખબર કલાઈવને પડતાંજ તે કાણાટકથી કલકત્તા આવ્યો. તેણે કલકત્તા પાંદુ લીધું. ખંગાળાની હિંદુ રૈયત નવાબથી કંટાળી ગઈ હતી. તેથી તેના કીલીદાર રાયદુર્લાએ, જગન્નશેઠ હિંદમાં સૌથી મોટો શાહુકાર હતો તેણે, અને તેના સરદાર મીર જાફરે મસલત રચી. તેઓ અંગ્રેજ સાથે મળી ગયા. ખલાસી આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં નવાબ હાર્યો અને નાંદો (૧૭૫૭). હવે મીર જાફર નવાબ થયો અને અંગ્રેજને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. આ ફત્તેહથી હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાંખાયો.

ખીનો (૧૭૫૮-૬૪).—ખલાસીના યુદ્ધ પછી મીર જાફર ખંગાળાનો નવાબ થયો. એ વાત ખીનો શાહુઆલમ અને અયોધ્યાના નવાબ શૂજા-ઉદ્-દૌલાને ગમી નહિ. તેથી તેઓએ પટનાને ઘેરા લીધો, પણ કર્નલ કાલિચંદે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે મીર જાફર પાસે કલાઈવ પુષ્કળ દ્રવ્ય કહડાવતો તે તેનાથી અમાયું નહિ, તેથી તેણે બલંદાઓની મદદ માગી, પણ કર્નલ ફોર્ડે તેઓને ચિન્સુરા આગળ હરાવ્યા ૧૭૬૦. આ પછી કલાઈવ ઈંગ્લંડ ગયો અને બાન્સીટાર્ટ

ગવર્નર થયો. તેણે મીર જાફરને પદસ્થ કરી તેના જમાઈ મીર કાસમને ગાદી આપી. તેના બદલામાં મીર કાસમે અંગ્રેજોને ખર્ચવાળા, મિદનાપુર અને ચિતાગોંગ આપ્યા. આ જોઈ શાહુઆલમ અને શૂન-ઉદ્-દોલા મીર કાસમને પદસ્થ કરવા પાછા ઉઠ્યા, પણ તેઓ પટના આગળ કર્નલ ક્લર્કથી હારી ગયા, ૧૭૬૧, તેથી તેઓએ મીર કાસમને નવાબ કબૂલ કીધો. આખરે સને ૧૭૬૩ માં અંગ્રેજ અને મીર કાસમ વચ્ચે કંઈ જકાત પાપત લડાઈ જાળી. મીર કાસમ પટનાના કિલ્લામાં ૧૪૮ અંગ્રેજોને કતલ કીધો. તેથી ઘેરીઆ આગળ અંગ્રેજોએ મીર કાસમને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મીર કાસમે શાહુઆલમ અને શૂન-ઉદ્-દોલાની મદદ માગી. બદસર આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર મળ્યો જીલ્લો, ૧૭૬૪, અને મીર જાફરને પાછી ગાદી મળી.

મૈસૂર વિગ્રહો.—પહેલો (૧૭૬૬-૬૮).—હૈદરનું બળ નરમ પાડવાને મરેઠા, નિજમ અને અંગ્રેજોએ એકસંપ કીધો. માધવરાવ પેશ્વા કૃષ્ણા નદી આગળી હૈદરના મુલકમાં ઘટકાર કરવા ગયો, પણ હૈદરે તેને સાંચ આપી વિદાય કીધો. હૈદરે નિજમને પણ સાંચ આપી અંગ્રેજ સામે લડવાને પોતાની તરફ કરી લીધો. અંગ્રેજ અને ત્રિનોમાલીનાં યુદ્ધો થયાં તેમાં કર્નલ સિમરે હૈદર અને નિજમને હરાવ્યા, ૧૭૬૭. આખરે મદ્રાસ આગળ કરાર થયો, ૧૭૬૮ (જૂઓ પાને ૧૧૧ મે).

બીજો (૧૭૮૦-૮૪).—મરેઠા સોડો હૈદર ઉપર મહડી આપ્યા ત્યારે એણે મદ્રાસના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ તેઓએ એને આપી નહિ. વળી સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણ તજેનું માહી ખંદર લીધું, તેથી એણે લડાઈ જાહેર કીધી. ગાયકવાડ સિવાય બધા મરેઠાઓ, હૈદર, અને નિજમ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને એકસંપ કીધો. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કણાટક ઉપર મહાઈ કરી અને અંગ્રેજ સરદાર ખેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો. પણ

સને ૧૭૮૧ માં એને સર આચર કુટે પોર્ટોનોવો, પોલિનોર, અને શેલિન્કાદાદ આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈરના છાકરા ટીપુએ કર્નલ ખાથવેર્ડને કોલેડુના નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં મંગલૂર આગળ કરાર થયા (જૂન્યો પાને ૧૧૧ મે).

ત્રીન્કો (૧૭૮૦-૮૨).— સને ૧૭૮૦ માં ટીપુએ અંગ્રેજના મળતિયા ત્રાવાણકોરના રાજા ઉપર ચ્હડાઈ કાઢી તેથી લડાઈ થઈ. સને ૧૭૮૧ માં લોર્ડ કોર્ગિલાલિસે છેક મૈસૂરમાં જઈ ખંગલૂર લઈ લીધું, અને એરીકેરા આગળ ટીપુને હરાવ્યો. પછી એણે શ્રીરંગપટ્ટણને ધેરા ધાલ્યો, એટલે ટીપુએ મનરાઈને સલાહ કીધી, ૧૭૮૨ (જૂન્યો શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૧૧૧ મે).

ચાંચો (૧૭૮૮).— ટીપુએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી ત્રકવાને નિખમ, મરેદા, અફઘાન સરદાર જમાનશાહ અને કેન્વ સાથે એકસપ કાઢ્યાં, તેથી લડાઈ થઈ. જનરલ સ્ટુઅર્ટ ટીપુને સદારીર આગળ અને જનરલ હેરીસ માલાવેલી આગળ હરાવ્યો. પછી એ બે સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ધેરા ધાલી તે લઈ લીધું. ટીપુ લડતાં મરાણ પામ્યા તેથી એ વિત્રહનો અંત આવ્યો.

મરેદી વિગ્રહો.— ખડેલો (૧૭૭૫-૮૨).— રાષોખાને પેશ્વઈ ભેઈતી હતી, પણ પૂનાનું રાજ્યમંડળ વધારે જોર ઉપર હોવાથી એણે સુરત આવી અંગ્રેજ સાથે કરાર કીધા, ૧૭૭૫. (સુરતના કરાર, જૂન્યો પાને ૧૧૨ મે). મુંબઈ સરકારે કર્નલ ટીડીંગને રાષોખાને પૂને તેડી જવાને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ સરદારે મરેદાએને આશુસ આગળ હરાવ્યા, ૧૭૭૫. સને ૧૭૭૬ માં નાના ફડનવિસ અને ખીજખ્યાએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ સાથે પુરંધર આગળ કરાર કીધા (જૂન્યો પાને ૧૧૨ મે). પહેલ વહેલાં તે હેસ્ટિંગ્સે રાષોખાને મદદ કરવા ના પાડી, પણ નાના ફડનવિસે ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરે છે એમ જાણી રાષોખાનો પક્ષ લેવાને મુંબઈ સરકાર સાથે એકમત થયો, ૧૭૭૭. કર્નલ ગોર્ડન સુરત આવી પહોંચ્યો, ૧૭૮૦. એ દરમ્યાનમાં ઈંગરેજો પોતાનું લશ્કર વાર્ધામ

આગળ ઘેરાઈ જવાથી મરેઠા સાથે કરાર કર્યા, પણ એ કરાર મુંબઈ તથા ઝાંગાળા સરકારે મંજૂર કીધા નહિ. હવે નિજામ, હૈદર, અને મરેઠાએ એ એકસંપ કીધા કે એમ જાણીને અંગ્રેજોને સાલાખાઈ આગળ સલાહ કરવી પડી (જૂનના પાને ૧૧૨ મે), ૧૭૮૨.

જીઝે (૧૮૦૩).—જીજા ખાજરાવે વસઈ આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કીધા તે વાત દોહાતરાવ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેને ગમી નહિ, તેથી લડાઈ થઈ. જનરલ વેલ્સલેએ સિંધિયાનો અહમદનગરનો કિલ્લો લીધો, અને અસાઈ આગળ સિંધિયા અને ઘોંસે એ બન્નેને હરાવ્યા. જનરલ લેઈકે સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા અને હાસવારી આગળ હરાવ્યો. જનરલ વેલ્સલેએ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેને પાછા ઝાંગાળા આગળ હરાવ્યા. રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજો સાથે દેવગામ આગળ અને દોહાતરાવ સિંધિયાએ સરઈ ઝાંગેગામ આગળ કરાર કીધા (જૂનના પાને ૧૧૩ મે).

ત્રીજો (૧૮૦૪-૫).—જહસાવંતરાવ હોદકર ધાગો જામશેરો થઈ પડ્યો હતો. તે અજમીરમાં લટકાટ કરવા લાગ્યો અને અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચેના રબૂતોને ધારતી આપી. તેથી લડાઈ થઈ. કર્નલ માન્સેન અને જનરલ ફ્રેઝરે હોદકરને ડીંગ આગળ અને જનરલ લેઈકે કરકા-ખાદ આગળ હરાવ્યો, ૧૮૦૪. છેઠકે ડીંગને ઘેરા બાકી લઈ લીધું. પછી એણે ભારતપુરને ઘેરા બાલ્યો, પણ એમાં તે કાબો નહિ. હોદકરે આખરે ૧૮૦૫ માં સલાહ કીધી.

ચોથો (૧૮૧૦-૧૮).—ગાયકવાડનો કારબારી ગંગાધર રાઘવી અંગ્રેજોની બાહુધરીથી પેશ્વાનું જે લેણું નીકળતુ હતુ તેનો નિકાલ કરવાને પૂને આવ્યો. એને ખાજરાબની સમ્મતિથી ત્રિંપકજી ડુંભેએ મારી નાખ્યો, ૧૮૧૫. ત્રિંપકજીને પકડી યાણના કિલ્લામાં કેદ કીધો, પણ ત્યાંથી એ સરકી ગયો અને લટકર બિગું કરવા લાગ્યો. એને પેશ્વા પેસાની છુત્તી છુત્તી મદદ કરતો હતો. પેશ્વાએ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, તેથી લડાઈ થઈ. એલ્ફિન્સ્ટને ખાજરાવને ખડકી

આગળ (૧૮૧૭) અને સ્ટેન્ટને કોરગામ આગળ (૧૮૧૮) હરાબો. સતારા અંગ્રેજોએ લઈ લીધું, અને પેશવણેના અંત આબો. સને ૧૮૧૮ માં ખાજુરાવનો પ્રધાન જાપુ જોખલે આબો આગળ હારી ગયો. પછી ખાજુરાવને ૮ લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પેન્શન માંધી આપ્યું.

નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—નેપાળના રાજાએ અંગ્રેજોના રક્ષાગ્ર તથાના ભૂટવાલના જમીદારને કેદ કરી તેનો ખુલક લઈ લીધો અને અંગ્રેજોના ૧૮ પોલિસ સિપાઈઓને મારી નાખ્યા. કર્નલ ગિલેસ્પી કલંગનો કિલ્લો લેતાં મરણ પામ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોએ મલ્લન લઈ લીધું. સને ૧૮૧૬ માં ઓકટરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમીરસિંગને આઠમોરા અને મકવાનપુર આગળ હરાબો. પછી સલાહ થઈ.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—નાગપુરમાં આપા સાહેબે રસિડનના અંગસા ઉપર હુમલો કરીયો, પણ સીતાજાદેવી આગળ હાર્યો. એ તામે થયો, પણ એના ભરૂંદરે એનો હુકમ માન્યો નહિ. તે નાગપુર આગળ હારી ગયું. આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી, પણ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને પકડયો, પણ રસ્તેથી સટકા થયો. તે રખડી રજનીને આખરે નોંધપુરમાં મરણ પામ્યો.

પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—પીંઢારા એ મરઠાઓના બાકુતી સિપાઈઓ હતા. તેઓ સોડો ઉપર ઘણો જુલમ કરી લૂટલૂટ કરવા લાગ્યા. તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં અને વસીલ મહમ્મદ. અંગ્રેજોએ આ લૂટારાઓને તામે કરવાનો નિશ્ચય કરીયો. કરીમખાં તામે થયો, પણ ચીતુએ હોદ્દરના લશ્કરમાં આઘ્રો લીધો. અંગ્રેજ સરદાર હિસ્લોપ અને માલકુમે ચીતુ અને હોદ્દરને માલિંદપુર આગળ હરાબો, ૧૮૧૭. સને ૧૮૧૮ માં મંદેશ્વર આગળ કરાર થયા (જુઓ પાને ૧૧૩ મે). ચીતુ આમ તેમ નાહો અને આખરે એને વાષે કાઢી આપી. વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઈ મૃત્યુ. આ પ્રમાણે આ લૂટારાઓ નરમ પડ્યા.

ખાલી વિગ્રહો.—પહેલો (૧૮૨૩-૨૬).—સને ૧૮૧૮ માં ખાલી સોડાના રાજ્યને અંગ્રેજો કને વિતાગોંગ, ગ્રીસીદાસાદ અને હાકા માગ્યાં એવું કહીને કે એ આરાકાનના અસલના રાજ્યને તાબે હતાં. આ માગણીનો અંગ્રેજોએ તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજના તેર સિપાઈઓ શાહપુરી બેઠમાં આવી રહ્યા. તેઓને ખાલીઓએ કહાડી ચૂક્યા અને કાચર પર મહડાઈ કરી. સર આર્થિંગ્સન કેમ્બેલે રંગૂન લીધું. ખાલીઓનો સરદાર મહા બંદુલા દોનાખ્યુ સેતાં મરણ પામ્યો, ૧૮૨૫. સને ૧૮૨૬ માં કેમ્બેલે ખાલીઓને પગામ આગળ હરાવ્યા. આખરે ચેન્દાબુ આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૧૧૩ મે).

ખીજો (૧૮૫૨-૫૩).—આવાનો રાજા અને તેના અમલદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂલમ ગુજારતા હતા; તેથી લડાઈ થઈ. લામ્બર્ટ અને ગોડવિને ખાલીઓને હરાવી તાબે કીધા અને રંગૂન, માર્ટીનાન, ખસીન અને પ્રોમ એ ગ્રેટર લીધાં. પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ માં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

પહેલો અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૬-૪૨).—અફઘાન સોડાના રાજા શાહ શુજાને રશ્યાના મળતિયા દોસ્ત મહમ્મદે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચૂક્યો. અંગ્રેજોએ રશ્યાની સત્તાનો અટકાવ કરવાને શાહ શુજાને ગાદી પાછી અપાવવાને નિશ્ચય કીધો. કીન અને મેકનાટન સરદારોને ભરકર આવી મોકલ્યા. તેઓએ કંદહાર, ગીજની અને કાબૂલ લઈ લીધાં. દોસ્ત મહમ્મદ પર્વાન આગળ હારી નહાસી ગયો (૧૮૩૯) અને શાહ શુજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણ થયો, પણ એના છોકરા અકબરખાંએ શરણ ન થતાં મેકનાટનને ગોળીથી ઠાર કર્યો. પછી અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાંથી તદ્દન નીકળી આવવા લાગ્યા, પણ અફઘાનોએ તેઓ ઉપર બંદૂકનો મારો ચલાવી મારી નાખ્યા. આ વખતે કમનસીબ શાહ શુજાને મારી નાખ્યો. જોનરલ પોલોક બહુ પ્રશ્નેલીથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યો. અંગ્રેજોએ દોસ્ત મહમ્મદને કેદ પકડ્યો હતો તેને છૂટા કરી પાછી ગાદી આપી, ૧૮૪૨. પછી બહુ બરકર હિંદુસ્તાન પાછું આવ્યું.

ચીનઈ વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨).—અંગ્રેજ બેપારીઓ ચીનમાં અગ્રીમ હાથ આપ્યા વિના છુનામાના લઈ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં વહાણો અને રૈયતો ઉપર જીલમ ગુજારતી હતી. તેથી અંગ્રેજો સર હ્યુ ગ્રાન્ડને મોકલ્યો. એણે કેટલીક લડાઈઓ કરી ચીનઈ સરકાર સાથે કરાર કીધા, ૧૮૪૨ (જૂનમાં નાનકીનના કરાર, પાને ૧૧૪ મે).

સિંધ વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—સિંધમાં અંગ્રેજોનો રેસિડન્ટ ઓટ્ટોમ હતો. તેણે અમીરોની ચાલ વિષે લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરને અપ્પર કીધી. તેથી અમીરોએ તેના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો. સાર ચાલ્સી નેપીઆરે અમીરોને મીઠાણાની અને હૈદરાબાદ આગળ હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩).

ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—રાજા સગીર હમ્મરનો હતો તેથી રાજ્યરક્ષક કોણ ચાલ તેને માટે તકરારો ઉઠી. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે જાણ્યું કે આથી રાહરમાં લડાઈ જગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો. સાર હ્યુ ગ્રાન્ડ મહારાજપુર આગળ અને જ્વેનરસ ગ્રેએ પાનીઆર આગળ મરદાઓને હરાવ્યા. પછી રાજાને અંગ્રેજના રક્ષાણુ તથા મુકવામાં આવ્યો.

પંજાબ વિગ્રહ—પહેલો (૧૮૪૫-૪૬).—સીખ લોકો સતલજ નદી આજોગી આવ્યા અને ફિરોજપુરમાં અંગ્રેજનું લશ્કર હતું તેને ખાસ્તી પમાડી, તેથી એ વિગ્રહ થયો. લોર્ડ ગ્રાન્ડ સીખ સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મુડકી આગળ હરાવ્યું, ૧૮૪૫. એજ વર્ષમાં લોર્ડ ગ્રાન્ડ અને લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહ આગળ હરાવ્યો. બીજી હેરિ સિંધએ સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને અલિવાલ આગળ હરાવ્યો, ૧૮૪૬. એજ વર્ષમાં લોર્ડ હાર્ડિંગે સીખ સરદાર નેલસિંગ અને રયામસિંગને હરાવ્યા. આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા (જૂનમાં પાને ૧૧૪ મે).

બીજો (૧૮૪૮-૪૯).—મુલતાનમાં લાલા મૂળરાજે ખંડ મચાવ્યું અને મેં વાન્સ આવ્યું અને એન્ડર્સનને મારી નાખ્યા. બીજી લાહોરમાં

બધા અંગેજ અમલદારોને મારી નાખવાને એક કાવતરું થયું, તેથી એ વિગ્રહ થયો. કિર્તરી અને સદુસામ આગળ એડવર્ડસ લાલા મુન્નરાજને હરાવ્યા, ૧૮૪૯. રામનગર (૧૮૪૮) અને ચિલિચલા-લાલા (૧૮૪૯) આગળ લોર્ડ ગેર્રે સોમ સરદાર શેરમિંગ ચતુરસિંગ વગેરેને હુકાવ્યા, અને ગુજરાત (૧૮૪૯) આગળ તેમને તદ્દન હરાવી દીધા. પંજાબ અંગેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, ૧૮૪૯.

મુખ્ય તહનામાં અથવા કરારો.

વંગાળના વીજા વિગ્રહમાં.

અંગ્રાહાજાદના કરાર, ૧૭૬૫.—(કલાર્થવ અને શાહઆલમ ૨ ની વચ્ચે)—આથી શાહઆલમ ૨ ને એ અંગ્રેજોને ખંડાળા, ખહાર, અને એરિસસાની દીવાની આપી અને તેઓએ એને ૬૨ વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું.

મૈસૂર વિગ્રહોમાં.

મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૯.—(હેદર અને અંગેજ વચ્ચે). આથી દરેક પક્ષે એવું કબૂલ કર્યું કે લડાઈના દરમિયાનમાં જેણે એકબીજાના ને જે મુલક લીધા હોય તે દરેકે પાછા આપી દેવા અને જેમાંથી કોઈની ઉપર કોઈ મહત્તી આવે તો તેથી વામને એકે બીજાને મદદ આપવી.

મંગલુરના કરાર, ૧૭૮૪.—(અંગેજ અને ઠીપુ વચ્ચે.) આ ઉપરથી અંગેજના કેદીઓ છુટતા રહ્યા હતા તે બધાને છોડી ચૂક્યા અને દરેક પક્ષે જે જે મુલકો છુટી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨.—(ઠીપુ અને અંગેજ વચ્ચે). આથી ઠીપુએ અંગેજને પોતાનું અડધું રાજપાટ અને ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપવા કબૂલ કર્યા; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેહાઓને; તે રૂપિયા ભરામ ત્યાંસુધી પોતાના જે છોકરાને સાનમાં ચૂક્યા; કુર્ગ તેના રાજાને પાછું આપી દીધું.

મરેઠા વિગ્રહોમાં.

સુરતના કરાર, ૧૭૭૫.—(રાધોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે). આ કરારથી રાધોબાએ અંગ્રેજોને સાબી અને મુંબઈ પાસેના નાના ભેટા અને વસઈ વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને પેશ્વા પાછી આપવામાં મદદ કરવી.

પુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬.—(એક તરફ સપ્તારામ બાપુ, નાના ફડનવિસ વગેરે અને બીજી તરફ બંગાળા સરકાર)—આથી એવું થયું કે સુરતના કરાર ગેરવાજબી માણવા અને રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, પણ સાબી ભેટ અંગ્રેજોએ રહેવા દેવો.

બાર્ગામના કાચા કરાર, ૧૭૭૮—(એક તરફ અંગ્રેજ સરદાર ધર્મગર્દન અને રાધોબા અને બીજી તરફ નાના ફડનવિસ અને મહાદાજી સિંધિયા)—આથી (૧) અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩માં જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં રહે; (૨) બરૂચ સિંધિયાને આપી દેવું અને તેની સાથે તેના તાબાના માણસોને ૪૧૦૦૦ રૂપિયા ધંનામ દાખલ આપવા; (૩) એ શરતો પળાય ત્યાંસુધી કુર્બર અને સૂઅઈ એ જે સરદારોને એલમાં આપવા. એ કરાર મુંબઈના ગવર્નર મિં હોર્નબીએ તેમજ મિં હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કીધા અને ધર્મગર્દન વગેરે સરદારોને નોકરીથી ખરતરફ કીધા.

સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૨—(નાના ફડનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે).—આથી (૧) બાળક માધવરાવ નારાયણને પેશ્વા કબૂલ કરવો; (૨) રાધોબાને દરમાસે રૂપિયા ૨૫૦૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે; (૩) પુરંધરના કરાર પહેલાં જે કુલક જેના તાબામાં હોય તે તેમ રહે; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીએ સિવાય બીજા સઘળા યુરોપી લોકોને મરેઠી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહિ; (૫) હૈદરે (ન્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરાઠા પાખો) અંગ્રેજોના અને કાર્ણાટકમાં આક્રંદના નવાબના જે જે પ્રાંતો મળ્યા હોય તે બધા ઉપરથી હાથ હઠાવવાની તેને જરૂર પડતી; (૬) વાર્ગામના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વર્ત્યો હતો તેથી તેને બરૂચ આપી દીધું.

વસઈના કરાર, ૧૮૦૨—(ખાજુરાવ ૨ જે અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—
આથી પેશ્વાએ એવી શરતો કબૂલ રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં
મદદને માટે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખર્ચને સાડે દર વર્સે
૨૬ લાખ રૂપિયા આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની દુશ્મન એવી
કોઈ પણ યૂરોપી પ્રજાને દાખલ કરવી નહિ; (૩) સુરત ઉપરના મારા
બધા હુકો ઉપરથી મારે હાય ઉઠાવવો અને નિજમ અને ગાયકવાડ સાથે
મારે કંઈ વાંધા પડે તો તેનો ચૂકાદો અંગ્રેજો આપે; (૪) ઈંગ્લંડના
નિષ્કપટ મિત્ર રહેવું. અંગ્રેજ સોડાએ એનું અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ
રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

દેવગામના કરાર, ૧૮૦૩—(રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે).
આથી રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજોને (૧) કટક અને ખાલાસાર આપ્યાં;
(૨) વર્ધા નદીની પશ્ચિમના સધળા પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાય ઉઠાવ્યો;
(૩) પોતાની, નિજમની અને પેશ્વાની વચ્ચે જે વાંધા હોઈ તે અંગ્રેજ પતાવે
એવી કબૂલાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજના જે
પરદેશીઓ શત્રુ હોય તેમને દાખલ નહિ કરવા એવું વચન આપ્યું.

સર્જ અંગ્રેજગામના કરાર, ૧૮૦૩—(દાસતરાવ સિંધિયા અને
અંગ્રેજો વચ્ચે).—આથી સિંધિયાએ અંગ્રેજોને (૧) જમના અને ગંગા
નદી વચ્ચેનો સધળો પ્રદેશ; (૨) જેપુર, જોધપુર, અને ગોહદનો સધળો
ઉત્તર ભાગ; (૩) અહમદનગર અને બરચના કિલ્લા અને તેને લગતા
જીલ્લા; અને (૪) અજંતઘાટ અને ગોદાવરી વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ આપી દીધો.

મંદેરવરના કરાર, ૧૮૧૮.—(મહારાવ હોલ્કર અને અંગ્રેજો
વચ્ચે).—આથી મહારાવ હોલ્કરે રત્નપૂતો ઉપર એની જે સત્તા હતી તે
ઉપરથી હાય ઉઠાવ્યો અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તજે રહ્યો.

બ્રહ્મી વિગ્રહમાં.

ચેન્નાળુના કરાર, ૧૮૨૬.—(પ્રસાદરાવો રાજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે)
—આથી આવના રાજાએ કબૂલ કર્યું કે આસામ, કાચર અને જિન્તયા
ઉપરના મારા હુકો ઉપરથી મારે હાય ઉઠાવવો; આરાકાન અને ખીજકેટલાક
પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના ખર્ચને પેટે એક કરોડ રૂપિયા આપવા.

ચીનઈ વિગ્રહમાં.

નાનકીનના કરાર, ૧૮૪૨—(ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—
એ કરારથી અંગ્રેજોને હોંગકોંગ ખેટ આપી દેવામાં આવ્યો અને ચીનના
કિનારા ઉપરનાં ચાર ખંદેરો—ચીમાય, કુચુ, નિંગ્પો અને શેંઘાયમાં
અંગ્રેજોનાં હાથોએ આવવા દેવાની રજા મળી.

પંજાબ વિગ્રહમાં.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૯).—(સીપ્ત અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—આ
કરારથી કુલીપસિંગને પંજાબનો રાજા કબૂલ કાઢી ; પીઆસ અને સતલજ
નદીની વચ્ચેના દોઆબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધા ; અને આ
વિના કારણના કરેલા વિગ્રહ માટે સીપ્ત લોકોએ ખરચ આપ્યો.

રાજ્યદ્વારી ફેરફારો વગેરે.

ટોડરમલનો મહેસુલની પદ્ધતિ.

એડાણ કે વગર એડાણ તમામ જમીનની માપણી કરવામાં આવી
અને તેના કસ પ્રમાણે તેના ત્રણ વર્ગ ખાંડ્યા. જે જમીનના કકડાની
વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૨૫,૦૦૦ હોય તેને એક અમલદારના કબજામાં સોંપતા
અને તે “કોરી” ને નામ આપવાનો. સધળા આપણુવી બરેલા કર
કહાડી નાખ્યા ; અને ઉપજનો એક તૃતીયાંશ એકને બરેલો એવું નક્કી
કરી આપ્યું. આ મુજબ કરવાનો હેતુ એ હતો કે વગર એડાણ જમીનને
એડાતી કરવી. જે મહેસુલનો ઉધરાવનાર કંઈ જુલમ ગુજરે તો દરેક
જમીદારને તેના ઉપર અપીલ કરવાનો હક હતો.

જહીઆવેરો.

એ માથાદીઠ કર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાન પાદશાહે જે કોષ
મુસલમાની ધર્મ પાળતો ન હોય તેના ઉપર લાગુ પાડતા. એ કર
અકબરે રાજ્યમાં સંપત્તિ માટે કહાડી નાખ્યો હતો, પણ ઔરંગઝેબે
પાછો દાખલ કાઢી. આથી હિંદુ અને મુસલમાનોમાં કુસંપ વધ્યો,
આથી મુગલ રાજ્યનો પાપો વધ્યો.

ધાર્દન-૬-અકબરી.

એ અકબરના કાયદા અને ધારાઓનું પુસ્તક હતું. તેનો લખનાર અકબરનો મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન અબુલફઝલ હતો. એ પુસ્તકમાં મુગલ રાજ્યની જમીનની તમામ નોંધ હતી, અને તેમાં અકબરની કોઈ અને તેની નિરંતરની વર્તણૂકનું બપકાદાર વર્ણન આપેલું હતું. એમાં તમામ જગીરો તથા ગેરવાજ્ખી કર કહાડી નાખવાની, કેદીઓને ગુલામ બનાવી દેવાનું બંધ કરવાની, તથા સતીનો ચાલ બંધ કરવાની હકીકત હતી.

ચોથ અને સર્દેશમુખી.

ચોથ એટલે મહેસુલનો ચતુર્થાંશ અને સર્દેશમુખી એટલે મહેસુલનો દશાંશ. આ બંધણી શિવાજીએ પોતાના જીતેલા કલકો ઉપર લગાડી હતી.

ડબલ ગવર્નમેન્ટ. (બેવડી સત્તાનું રાજ્ય.)

બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો શાહજાહને ૨૬ લાખનું વાર્ષિક પેન્શન સર્ક કંત્રાઈલને સને ૧૭૬૫ માં આપ્યા હતા. ફલાઈવના ગયા બાદ રાજવહિવટમાં અંધેર ચાલવા લાગ્યું. ન્યાય કરવાનું અને સરકારી મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ નવાબ તરફથી દેશી ગવર્નરને હસ્તક હતું, અને નવાબ રાજ્યની કંઈપણ દરકાર કચ્છા વગર શ્રેષ્ઠીદાખાદમાં માન્યમત્રા મારતો હતો; અને તેના કારભારીઓ સોફો ઉપર અતિશય જૂલમ ગુજારતા હતા. અંગ્રેજોના હાથમાં લશ્કરી સત્તા હતી અને ન્યાંમુધી અંગ્રેજને મનમાનતો પૈસો મળતો ત્યાંમુધી તેઓ નવાબના અંધેરમાં વચ્ચે પડતા નહિ. આથી સોફોમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કારભારીઓ પૈસા ઉચાપત કરે અને ત્રિજોરી ખાલીખપ દીસવા લાગી. સને ૧૭૭૧ માં અંધેરની સીમા રહી નહિ. બંગાળામાં ફકાળ અને મરફી ચાલ્યાં. સોફો જુએ મરવા લાગ્યા અને અમલદારોના કબજામાં અનાજ છૂતાં તેઓએ ભાવ ધણી આકરા કરી દીધા. આ

સમાચાર ઈંગ્લંડ પહોંચતાંવારને ડિરેક્ટરો ગુસ્સે થયા અને રાજવહિવટ સુધારવાનો ઠરાવ કીધો. એ કામને વાસ્તે તેઓએ એવા ઠરાવ કીધો કે પોરબ હેસ્ટિંગ્સે બેવડી સત્તા કહાડી નાખી ફલ સત્તા પોતાને હસ્તક લેવી. એ ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સે પહેલું કામ જમીનની મહેસુલ ખાખતનું હાથમાં લીધું. અંગ્રેજી અમલદારો હસ્તક મહેસુલનાં નાણાં ઉધરાવવા માંડ્યા. એ અપીલ કોર્ટો સ્થાપી—સદર દીવાની અદાલત અને સદર નીજામતી અદાલત (ફેજદારી). દીવાની મુકદ્દમામાં ન્યાયાધીશને એક ચતુર્થાંશ મળતો તે રિવાજ કહાડી નાખ્યો. નવાખનું લવાજમ કમી કરી નાખ્યું. છ માસમાં હેસ્ટિંગ્સે કાયદા ધડી કહાડ્યા, કેટલાક જૂલમી કરો કહાડી નાખ્યા, અને જકાત કમી કરી એક સરખી કરી નાખી. આવી તરેહના સુધારાથી હેસ્ટિંગ્સની કીર્તિ ધણી વધી.

રેગ્યુલેટિંગ અક્ટ, ૧૭૭૪.

- (૧) હિંદુસ્તાનના ખીજ ઈલાકાને ખંગાળા ઈલાકાના તાખામાં ગણવા.
- (૨) એ ઈલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જેનરલ એવું નામ આપવું.
- (૩) તેને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે.
- (૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ખીજ ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક પરિષદ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જેનરલની કશી સત્તા રહે નહિ.

ફોક્સનો કાયદો, ૧૭૮૩.

- (૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દેવું.
- (૨) પાર્લિમેન્ટે નીમિસા સાત કમિશનરોએ રાજ્યનું કામ ચલાવવું તથા નવ મદદનીશ ડિરેક્ટરોએ બહેપારનું કામ ચલાવવું. (આ કાયદો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો.)

વિટનો કાયદો, ૧૭૮૪.

(૧) ઈંગ્લંડના રાજનો નીમલો પ્રધાન અને “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની ખર્ચી સત્તા રહે.

(૨) તે ગવર્નર-જનરલને નીમે.

(૩) ગવર્નર-જનરલથી સ્વરક્ષાશ્રુના વખત સિવાય લડાઈ અથવા સલાહ થાય નહિ.

(૪) ગવર્નર-જનરલની સભાના સભાસદો ચારના ત્રણ કરવા ; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ નોઈએ.

જમાબંદીની રીતો.

(૧) જમીનદારી રીત.—એમાં જમીનની મહેસુલ હમીશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મોટા જમીનદાર કહેવાય છે તેની પાસેથી હથરાવાય છે.

(૨) રૈયતવારી રીત.—એમાં દરેક એડૂતે કેટલી રકમ ભરવી તેનો ખંદાવસ્ત કરેલો હોય છે.

(૩) ગામવારી રીત.—એથી દરેક જૂદા જૂદા ગામડાના સોડો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મહેસુલ ભરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી અંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં ચાસે છે, બીજી મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકામાં ચાસે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, અંગાળાના નાયબ પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાસે છે.

કુમક શાપવાની પદ્ધતિ.

જે દેશી રાજ્યો આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કબૂલ કરે તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણવા ; તેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઈ સાથે લડાઈ કે સલાહ થાય નહિ ; અને તેઓના રાજ્યમાં જ અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો ખરચ તેઓ આપે. (આથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા તો ખોઈ, પણ પોતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી.)

અંગ્રેજોને મળેલા પ્રાંતો.

નામ.	વરસ.	કોની પાસેથી અને શી રીતે મળ્યા.
મદ્રાસ	૧૬૩૯	અંગ્રેજોએ શાહજહાંની પરવાનગીથી પસાળ્યું.
બુંબઈ	૧૬૬૮	ઈંગ્લંડના રાજ પાસેથી કંપનીને મળ્યું.
કલકત્તા અને આસપાસનાં ગામ	૧૬૯૧	ઔરંગઝેબના પૌત્ર પાસેથી વેચાણ લીધાં.
૨૪ પરગણાં	૧૭૫૭	મીર જફર પાસેથી ઈનામ દાખલ મળ્યાં.
મધ્યવીપદ્વ્ય	૧૭૫૯	ફ્રેંચ સોકો પાસેથી લડાઈમાં મળ્યું.
બર્ધવાન, મિદનાપુર, ચિતાગોંગ	૧૭૬૦	મીર કાસમ પાસેથી ઈનામમાં મળ્યાં.
બંગાળા, બહાર, આરિસ્સા.	૧૭૬૫	બીજા શાહઆલમે હુકારના બદલામાં આપ્યા.
ઉત્તર સરકાર પ્રાંત*	૧૭૬૫	નિજમ પાસેથી મદદને પેટે (શાહ-આલમની કબૂલાતથી) મળ્યો.
ડીડીગલ અને મલખાર...	૧૭૯૨	ડીપુ પાસેથી ઔરંગપદ્વ્યના કરારથી
દેનેરા, કોઈમ્પૂર, વાઈનાદ.	૧૭૯૯	ડીપુના મરણથી મળ્યા. [મળ્યા.
નિજમ આપેલા પ્રાંતો†...	૧૮૦૦	નિજમ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચને પેટે લીધાં. [કીધું.
તંજાવર	૧૮૦૦	રાજાએ પેનરાન લઈ અંગ્રેજને સ્વાર્ધન [મળ્યા.
અમોર્યાના નવાબે આપેલા પ્રાંતો†	૧૮૦૧	નવાબ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચને પેટે
કોર્ણાટક.....	૧૮૦૧	મહામદઅલીના હોદ્દાએ પેનરાન લઈ અંગ્રેજને આપ્યું.

* ગીરુર, કોંડાપીલી, એલોર, રાજમારદિ, અને સીકાકોલ.

† નેતારી, કડપા, અને કનૂલનો પોરોડ ભાગ.

‡ દાલના વાયબ પ્રાંતોમાંનો થલોખરા ભાગ—અલાદાખાદ, ફતેહપુર, કદાનપુર, આઝમઘદ, મોરકપુર, ખરલી, મોરાદાખાદ, બીજપુર, બુદાઓન, અને શાહજહાનપુર.

સુરત	૧૮૦૨	પેશ્વા પાસેથી વસઈના કરારમાં મળ્યું.
કટક અને ખાલાસોર	૧૮૦૩	રધુ છ મોંસે પાસેથી દેવગામના કરારમાં મળ્યાં.
દિલ્હી, આગ્રા, ખુદેલખંડ.	૧૮૦૩	દોલતરાવ સિંધિયા પાસેથી જીતી લીધાં.
કલંગ અને મલ્લન.....	૧૮૧૫	ગુર્મા સોડો પાસેથી ભડાઈમાં લીધાં.
પૂના અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર.	૧૮૧૮	પેશ્વે નાજુદ યવાથી મળ્યા.
આસામ, આરાકાન, કાચર, જુન્તા.....	૧૮૨૬	પ્રહ્લદેરાના રાજ પાસેથી મેન્દાજુના કરારથી મળ્યાં.
કુર્ગ.....	૧૮૩૪	રાજના જૂલમથી જીતી લીધું.
સિંધ	૧૮૪૩	અમીરોને હરાવી ભઈ લીધું. [મળ્યો.
જલંદર દેખાખ	૧૮૪૬	સીખ સોડો પાસેથી લાહોરના કરારમાં
સતારા.....	૧૮૪૮	રાજ અપુત્ર મરાઠા પામવાથી ખાલ્સા
પંજાબ.....	૧૮૪૯	સીખ સોડો પાસેથી જીતી લીધું. [કીધું.
પેગુ.....	૧૮૫૨	પ્રહ્લદેરાના રાજ પાસેથી જીતી લીધું.
વરાડ	૧૮૫૩	નિજમ પાસેથી લશ્કરના ખર્ચ મદદ રાખ્યું. [કીધાં.
નાગપુર અને જહાંસી ...	૧૮૫૩	રાજ અપુત્ર મરાઠા પામવાથી ખાલ્સા
અયોધ્યા	૧૮૫૬	નવાખના અંધેર રાજ્યથી ખાલ્સા કીધું.
પ્રહ્લદેરા	૧૮૮૬	રાજ થોળોને હરાવી પદ્મજી કરી લીધાં.

હિંદુસ્તાનનાં બાર મ્હોટાં દેશી રાજ્યો.

(૧) હૈદરાબાદનો નિજમ.	(૭) બેલૂચિસ્તાનનો મહારાજ.
(૨) ગ્વાલિયરનો મહારાજ સિંધિયા.	(૮) ઈંદોરનો મહારાજ હોલ્કર.
(૩) વડોદરાનો ગાયકવાડ.	(૯) પતિયાળાનો મહારાજ.
(૪) જામનગરનો મહારાજ.	(૧૦) ઉદેપુરનો મહારાજ.
(૫) ત્રાવણકોરનો મહારાજ.	(૧૧) બરતપુરનો મહારાજ.
(૬) કાશ્મીરનો મહારાજ.	(૧૨) બિપાજની બેગમ.

ભરતખંડમાં થયેલાં મુખ્ય યુદ્ધો.

પાણ્ડીપત (૧).	૧૧૮૧	પૃથ્વીરાજે શાહપ્રહીન ધોરીને હરાવ્યો.
સ્થાનેશ્વર	૧૧૮૩	શાહપ્રહીન ધોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
પાણ્ડીપત (૨).	૧૫૨૬	ખાખરે ઈપ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
ફતેહપુર શિક્કી...	૧૫૨૭	ખાખરે મેવાડના રાજા સંગને હરાવ્યો.
મંદેશ્વર	૧૫૩૪	હમાયુએ ખહાદૂરશાહને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	શીરખાંએ હમાયુને હરાવ્યો.
પાણ્ડીપત (૩).	૧૫૫૯	ખહેરામખાંએ હેમુને હરાવ્યો.
કાશી	૧૬૫૭	દારાએ શુજાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૬૫૭	ઔરંગઝેબે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જન (૧) ...	૧૬૫૭	ઔરંગઝેબ અને મુરાદે જસવંતસિંગને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૭૩૮	નાદીરશાહે મહમ્મદશાહને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.]
અંબૃર (૧) ...	૧૭૪૦	મધુજી ભોંસ્લે અને મોરારીરાવે દોસ્તઅલીને
સરહિંદ.....	૧૭૪૮	મુગલાએ અહમદશાહ અબદલીને હરાવ્યો.
અંબૃર (૨) ...	૧૭૫૦	દુલેએ અન્વરહીનને હરાવ્યો.
આંની.....	૧૭૫૧	ફલાઈવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચને હરાવ્યા.
કોત્રેપાક	૧૭૫૨	ફલાઈવે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચને હરાવ્યા.
ખાહર	૧૭૫૨	ખેજર મોરેસે ફ્રેંચને હરાવ્યા.
ખનાસી	૧૭૫૭	ફલાઈવે મુરાજ-ઉદ્-દોલાને હરાવ્યો.
ચિંચરા.....	૧૭૬૦	કર્નલ ફ્રાંકે વલંદાને હરાવ્યા.
લાંડીવારા.....	૧૭૬૦	ફ્રેંચ સરદાર લાલી તથા ખૂસીને હરાવ્યા.
ઉદ્દીર.....	૧૭૬૦	ખાલાજી ખાજરાવે સહાયતલંગ અને નિજમને હરાવ્યા.
પટના (૧) ...	૧૭૬૦	કર્નલ કાલિયડે ખીજા શાહઆલમને હરાવ્યો.
પાણ્ડીપત (૪).	૧૭૬૧	અફઘાન રાજા અહમદશાહ અબદલી દુરાનીએ મરહા સરદાર વિશ્વાસરાવ અને સદાશિવ બાઉને હરાવ્યા.
પટના (૨) ...	૧૭૬૧	કર્નલ કાર્નાકે મીર કાસમ, શુજા-ઉદ્-દોલા, અને ખીજા શાહઆલમને હરાવ્યા.
ખેરીઆ	૧૭૬૩	અંગ્રેજે મીર કાસમને હરાવ્યા.

અકસર.....	૧૭૧૪	અંગ્રેજ સરદાર મન્નાએ મીર કાસમ, થળ-ઉદ્- દોલા અને ખીજ શાહ આલમને હરાવ્યા.
કાલ્પી	૧૭૬૪	કાર્નાટકે થળ-ઉદ્-દોલા તથા હોડકરને હરાવ્યા.
અંબૂર (૩) ...	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદરને હરાવ્યો.
અંગામ.....	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ત્રિનોમાલી.....	૧૭૬૭	કર્નલ સ્મિથે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ચેરકુલી	૧૭૭૨	ત્રિપ્લિક મામાએ હૈદરને હરાવ્યા.
આરાસ	૧૭૭૫	કર્નલ ડાઈંગે મરહાને હરાવ્યા.
પોલિસાર (૧)...	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેક્લીને હરાવ્યો અને કેદ પકડ્યો.
પોર્ટોનોવા	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલિસાર (૨)...	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
શાલિંધડ	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
કોલેરન	૧૭૮૨	ડીપુએ કર્નલ પ્રાયવેઈટને હરાવ્યો.
અરિકેરા	૧૭૮૧	લોર્ડ કોર્નવાલિસે ડીપુને હરાવ્યો.
કુર્દલા	૧૭૮૫	મરહામ્યાએ નિજમને હરાવ્યો.
સદાશીર	૧૭૮૬	નૈનરલ સ્ટુઅર્ટ ડીપુને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૮૬	નૈનરલ સ્ટુઅર્ટ ડીપુને હરાવ્યો. [રણમાં પડ્યો.
શ્રીરંગપટ્ટણ ...	૧૭૮૬	હૈરિસ અને સ્ટુઅર્ટ ડીપુને હરાવ્યો. ડીપુ
શિરન (૨) ...	૧૮૦૧	જસવંતરાવ હોડકરે ખીજ આજરાવ તથા દોલત- રાવ સિંધિયાને હરાવ્યા.
ઈંદોર	૧૮૦૧	દોલતરાવ સિંધિયાએ જૉ હોડકરને હરાવ્યો.
પૂના	૧૮૦૧	જૉ હોડકરે આજરાવ તથા સિંધિયાને હરાવ્યા.
અસાઈ	૧૮૦૩	નૈનરલ વેલ્સેએ દોલતરાવ સિંધિયા તથા રધુજી ઘોંસેને હરાવ્યા.
દિલ્લી	૧૮૦૩	નૈનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
લાસ્વારી	૧૮૦૩	નૈનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૮૦૩	નૈનરલ લેઈફે દો. સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રામ	૧૮૦૩	જૉ વેલ્સેએ સિંધિયા તથા ઘોંસેને હરાવ્યા.
ડીંગ	૧૮૦૪	નૈનરલ ફ્રેઝર તથા કર્નલ માન્સને જસવંતરાવ હોડકરને હરાવ્યો.
કરકાખાદ	૧૮૦૪	લોર્ડ લેઈફે હોડકરને હરાવ્યો.

આદમીરા	૧૮૧૬	૧	જેનરલ આફ્ટરસાનીએ ગુરખા સરદાર
મકવાનપુર ...	૧૮૧૬	૧	અમીરસિંગને હરાવ્યો.
પાડકી	૧૮૧૭		અફઝિનુલને ખીજા ખાજુરાવને હરાવ્યો.
સિતાબાદી ...	૧૮૧૭	મિ.	જેફિન્સે આપા સાહેબને હરાવ્યો.
નાગપુર	૧૮૧૭		જેનરલ ઓવેટને આપા સાહેબને હરાવ્યો.
માહિદપુર	૧૮૧૭		હિસાપ અને માદકમ મદહારસાવ હેડકરને હરાવ્યો.
કોરગામ	૧૮૧૮		સ્ટેન્ટને ખીજા ખાજુરાવને હરાવ્યો.
આઠડા	૧૮૧૮		સ્મિથ સાહેબે ખીજા ખાજુરાવના પ્રધાન ખાપુ ગોખલેને હરાવ્યો.
પગામ	૧૮૨૬		સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પ્સે બ્રહ્મીએને હરાવ્યો.
પર્વાન	૧૮૩૬		શાયર્લ સેમે દોસ્ત મહમદને હરાવ્યો.
કંદહાર	૧૮૪૨		જેનરલ નોટે અફઘાનોને હરાવ્યો.
મીઆની	૧૮૪૩	૧	સર આર્સે નેપીઅરે સિંધના અમીરને
હૈદરાબાદ	૧૮૪૩	૧	હરાવ્યો.
મહારાજપુર ...	૧૮૪૩		લોર્ડ ગર્કે સિંધિયાને હરાવ્યો.
પનીઆર	૧૮૪૩		જેનરલ ગ્રેએ સિંધિયાને હરાવ્યો.
મુડકી	૧૮૪૫		લોર્ડ ગર્કે સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
ફિરોજશાહ ...	૧૮૪૫		લોર્ડ હાઉડિંગ અને લોર્ડ ગર્કે સીખ સરદાર લાલ- અથવા સિંગને હરાવ્યો.
ફિરોજશહેર ...			[હરાવ્યો.]
અભિવાલ	૧૮૪૬		સર હેરી સ્મિથે સીખ સરદાર ગુલામસિંગને
સોપ્રાહન	૧૮૪૬		લોર્ડ હાઉડિંગે સીખ સરદાર નેજસિંગ અને શ્યામ- સિંગને હરાવ્યો.
કિનેરી	૧૮૪૮	૧	એડવર્ડસે સીખ સરદાર લાલા ગુજરાળને
સદુસામ	૧૮૪૮	૧	હરાવ્યો.
રામનગર	૧૮૪૮	૧	લોર્ડ ગર્કે સીખ સરદાર શરસિંગ, અતુરસિંગ
ચિલિયનવાલા ..	૧૮૪૯	૧	વગેરેને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.]
ગુજરાત	૧૮૪૯		લોર્ડ ગર્કે સીખ સરદાર શરસિંગ અને અતુરસિંગને
રંગૂન પ્રોમ ...	૧૮૫૨		અંગ્રેજોએ બ્રહ્મીએને હરાવ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં બનેલી વરસવાર મુખ્ય બીના.

૪૦ સ૦ ૫૦

૧૪૦૦—બાસે વેદનો સંગ્રહ ક્રીધા.

૧૪૦૦-૧૩૦૦—મહાભારતનો વિગ્રહ.

૧૨૦૦—રામે લંકામાં રાવણ ઉપર સ્વામી ક્રીધા.

૮૦૦—મનુનો સમય.

૫૧૮—ક્રાયસ હિસ્તાસ્પતની પંખખ ઉપર સ્વામી.

૩૨૭—મહાન સિકંદરની હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વામી.

૫૬—વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

૪૦ સ૦

૭૮—શાલિવાહુને પોતાનો રાજ ચલાવ્યો.

૭૧૨—મહમ્મદ કાસમે સિંધ ઉપર મહાઘ કરી.

૯૭૬-૯૯૬—સખકતગીન.

૯૯૬-૧૧૮૬—ગીઝની વંશ.

[ક્રીધા.

૯૯૬-૧૦૩૦—મહમ્મદ ગીઝની. યાગ્રે હિંદુસ્તાન ઉપર ખાર સ્વામી યા.

૧૧૮૬-૧૨૦૬—લોરીવંશ. શાહજહાન મોરી.

૧૧૮૧—પાણીપતનું યુદ્ધ. ૧૧૮૩—સ્થાનેશ્વરનું યુદ્ધ.

૧૨૦૬-૧૨૮૮—ગુલામ વંશ. ૧૨૦૬-૧૦—કુતબુદ્દીન.

૧૨૮૮-૧૩૨૧—ખીલજી વંશ. ૧૨૯૮—અલાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું.

૧૩૨૧-૧૪૧૨—તઘલખ વંશ.

૧૩૪૭-૧૫૨૬—દક્ષિણમાં ખાલજી વંશ.

૧૩૯૮—તેમુરે દિલ્હી ઉપર મહાઘ કરી, તે લૂંટ્યું અને ખાખ્યું.

૧૪૧૪-૧૪૫૦—સેયદ વંશ.

૧૪૫૦-૧૫૨૬—સોદી વંશ.

૧૪૯૮—કિર્ગી મોકા કલિકટ ખંદરે ઉતર્યા.

૧૫૨૬—પાણીપતનું યુદ્ધ. ખાખરે હિંદુસ્તાનમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૫૨૬-૧૮૫૭—મુગલ વંશ.

૧૫૨૬-૩૦—ખાખર, ૧ મો મુગલ ખાદશાહ.

૧૫૨૭—કુતેહપર શિકીનું યુદ્ધ અને રાણા સંગની હાર.

૧૫૨૮—ખાખરે ચંદેરી લીધું.

- ૧૫૨૬—બાબરે બહાર અને બંગાળા પ્રાંતો જીત્યા.
 ૧૫૩૦-૪૬—હુમાયું, ૨ જો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૫૩૪—મંદેધરજીં યુદ્ધ. ૧૫૪૦—કનોજજીં યુદ્ધ.
 ૧૫૪૦-૫૫—હુમાયું તોડો તે દરમ્યાન સૂરવંશ.
 ૧૫૫૬-૧૬૦૫—અકબર, ૩ જો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૫૫૬—પાણીપતના યુદ્ધમાં હુદરામખાંસે હુમને હરામ્યો.
 ૧૫૬૭-૭૨—અકબરે જેપુર, ચિતોડ વગેરેના રાજાને જીત્યા.
 ૧૫૭૨—અકબરે ગુજરાત અને માળવા જીત્યા.
 ૧૫૭૫—અકબરે બંગાળા, બહાર અને આરિસસા લીધાં. [લીધું.
 ૧૫૮૬—અકબરે કાશ્મીર લીધું, ૧૫૯૨ માં સિંધ, ૧૫૯૪ માં કંદહાર
 ૧૫૯૪—વલંદા હિંદુસ્તાનમાં આબ્યા. [સ્વપાઠ.
 ૧૬૦૦—અકબરે અહમદનગર લીધું. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પની
 ૧૬૦૫-૨૭—જહાંગીર, ૪ થો મુગલ બાદશાહ. [કોઠી ધાલી.
 ૧૬૧૩—અંગ્રેજો સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં બેપારની
 ૧૬૧૫—સર ટામસ રો, અંગ્રેજોનો અલગી જહાંગીરના દરબારમાં
 ૧૬૨૬—મહોબતખાંસે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. [આબ્યા.
 ૧૬૨૭-૫૮—શાહજહાં, ૫ મો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૬૨૮-૩૦—ખાનજહાં સાદીજીં ખંડ.
 ૧૬૩૯—ક્રાન્સીસ ડેવિસે મદ્રાસ સ્થાપ્યું.
 ૧૬૫૮-૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ, છઠ્ઠો મુગલ બાદશાહ.
 ૧૬૫૯—શિવાજીએ અકબરખાંસે ખંજર મારી મારી નાખ્યો.
 ૧૬૬૨—શિવાજીએ શાયિસ્તખાંસે મારવાની કોશિશ કીધી.
 ૧૬૬૪-૮૦—શિવાજી, ૧ જો મરેઠા રાજા.
 ૧૬૬૪—શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું. ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પની સ્વપાઠ.
 ૧૬૬૬—શાહજહાંજીં મરાઠા, શિવાજીને દિલ્હી ખોલામ્યો.
 ૧૬૭૬—શિવાજીએ કર્ગાટક ઉપર મહાપાઠ કરી જીતી, વસાર લીધાં.
 ૧૬૮૦—શિવાજીજીં મરાઠા. શંભાજી ગાદીએ બેઠો.
 ૧૬૮૬—ઔરંગઝેબે બીજપુર લીધું. ૧૬૮૭ માં ગોવળકોંડા લીધું.
 ૧૬૮૯—ઔરંગઝેબે શંભાજીને મારી નાખ્યો. રાજરામ ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ મરાઠા પામ્યો.
 ૧૭૦૦-૮ —શિવાજી બીજો સતારાની ગાદીએ બેઠો.

- ૧૭૦૮-૪૮—શાહુજી સતારાની ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૧૪-૨૦—ખાલાજી વિરવનાથ, ૧ લો પેઢા.
 ૧૭૨૦-૪૦—ખાજુરાવ ૧ લો, ૨ નો પેઢા. ગાયકવાડ, સિંધિયા,
 હોશ્તર અને બોસ્લેની ઉત્પત્તિ.
 ૧૭૩૮-૩૯—નાદીરશાહની દિલ્હી ઉપર ચડાઈ. કનાલનું યુદ્ધ.
 ૧૭૩૯—ચિમનાજી આપાએ સાક્ષેટ—સાબટી તથા વરાઈ લીધાં.
 ૧૭૪૦—અંબૂર (૧) આગળ દોસ્તઅલી મરદાસી હાથો.
 ૧૭૪૦-૬૧—ખાલાજી ખાજુરાવ, ૩ નો પેઢા.
 ૧૭૪૧—મરદાસ દેવ સાહેબને કેદ કરી સતારે લઈ ગયા.
 ૧૭૪૬—લાખોડોને ધરમ્યે મદ્રાસ લીધું, પણ અંગ્રેજોને તે પાછું આપ્યું.
 ૧૭૪૮—અંગ્રેજોએ પોન્ડિચરી ધેરયું, પણ ફાંચા નહિ. તંજાવરમાં
 દેવીકોટા વગેરે અંગ્રેજોને મળ્યાં. નિજમ-ઉલ-મુલ્કનું મરાણ,
 અહમદશાહ અબ્દલીની સરહદ આગળ હાર, તથા હિંદુસ્તાન
 ઉપર ખીજી સ્વારી, શાહુ ખીજનું મરાણ.
 ૧૭૫૦—અંબૂરનું ખીજું યુદ્ધ. [હરાબો.
 ૧૭૫૧—કલાઈવે આર્કટ લીધું, અને આર્કટી આગળ રાજ સાહેબને
 ૧૭૫૨—કોવેપાકનું યુદ્ધ, ત્રિચિનોપલીનો ધેર, અને અંગ્રેજોનો જય,
 અંદા સાહેબનું મરાણ. ખાજુરનું યુદ્ધ. કલાઈવે કોવેલોંગ અને
 ચિંગલપટ લીધાં. કલાઈવે વિલાયત ગયો.
 ૧૭૫૬—કલકત્તામાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને ગોંધ્યા, તેમાંથી ૨૩ જીવતા રહ્યા.
 ૧૭૫૭—કલાઈવે સુરાજ-ઉદ-દૌલાને પ્લાસીના યુદ્ધમાં હરાબો.
 અંગ્રેજોને ૨૪ પરમણાં મળ્યાં.
 ૧૭૫૯—અંગ્રેજોને મહુલીપટણ મળ્યું.
 ૧૭૬૦—અંગ્રેજો મીર જફરને પદભટ્ટ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવ્યો;
 અંગ્રેજોને જર્દવાન, ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર મળ્યાં.
 વાન્ડિવારા, ઉદ્ગીર, પટના (૧) અને ચિત્તુરાનાં યુદ્ધ.
 ૧૭૬૧—ખાજીપતનું ચોથું યુદ્ધ અને મરદાસી હાર. પટનાનું ખીજું
 યુદ્ધ, ખાલાજી ખાજુરાવનું મરાણ. માધવરાવ, ૪ થો પેઢા.
 ૧૭૬૩—ધેરીયાનું યુદ્ધ, પટનામાં ૧૪૮ અંગ્રેજોની કતલ.
 ૧૭૬૪—જફરનું યુદ્ધ. કાલ્પી આગળ રાજ-ઉદ-દૌલા તથા મરદાસી હાર.
 ૧૭૬૫—અંગ્રેજોને જંગાળા, જહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની મળી.
 ઉત્તર સરકાર પ્રાંત અંગ્રેજોને મળ્યો.

- ૧૭૬૬-૬૯—પહેલો મહેસૂર વિગ્રહ (અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે).
 ૧૭૬૭—અંબૂર (૩), અંગામ, અને ત્રિનોમાલીનાં યુદ્ધમાં હૈદરની હાર.
 ૧૭૬૯—મદ્રાસના કરાર. ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનિનો અંત.
 ૧૭૭૨—ચેરકુત્તીનું યુદ્ધ. માધવરાવ પેશવાનું મરાઠા હૈદર કુર્ગ પ્રાંત લીધા.
 ૧૭૭૨-૭૩—નારાયણરાવ, ૫ મો પેશા. ૧૭૭૩—નારાયણરાવનું ખૂન.
 ૧૭૭૪—રોહિલા સાથે લાઠી. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ.
 ૧૭૭૪-૮૫—વોરન હેસ્ટિંગ્સ, ૧ મો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૭૪-૮૫—માધવરાવ નારાયણ, છઠ્ઠો પેશા.
 ૧૭૭૫-૮૨—પહેલો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૭૫—સુરતના કરાર. આરાસનું યુદ્ધ. અંગ્રેજને સાલ્સેટ મળ્યો.
 ૧૭૭૬—પુરધરના કરાર, પૂના સરકાર તથા ખંભાળા સરકાર વચ્ચે.
 ૧૭૭૬—વાર્ગામના કરાર. અંગ્રેજે માહી લીધું.
 ૧૭૮૦-૮૪—બીજો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૮૦—પોલિસારનું પાલું યુદ્ધ. ગોડડે વસઈ અને અમદાવાદ લીધાં.
 ૧૭૮૧—પોટોનોલો, પોલિસાર (૨) અને શોલિંધનાં યુદ્ધ.
 ૧૭૮૨—સાલખાઈના કરાર, અંગ્રેજ અને પૂના સરકાર વચ્ચે.
 ફોલેરન આગળ યુદ્ધ. હૈદરનું મૃત્યુ. ટીપુ મહેસૂરની ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૮૩—ફોક્સનું બીલ, ઈંગ્લંડમાં અમીરની સલામી નામંજૂર કીધું.
 ૧૭૮૪—ટીપુએ મંગલૂર લીધું. મંગલૂરના કરાર. પિટનું બીલ.
 ૧૭૮૬-૯૩—લોર્ડ કોર્નવોલિસ, ૨ જો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૮૬—અંગ્રેજોએ રયુસોપિનાંગ લીધું.
 ૧૭૮૬—ટીપુએ ત્રાવણકોર ઉપર હુમલો કીધો.
 ૧૭૮૦-૯૨—ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ.
 ૧૭૯૧—અરિકેરાનું યુદ્ધ. લોર્ડ કોર્નવોલિસે ટીપુને હરાબો.
 ૧૭૯૨—ત્રીરંગપટ્ટણનો ખેરા તથા કરાર. અંગ્રેજે મલબાર, કીર્ડીગલ,
 ૧૭૯૩-૯૮—સર જોન શોર, ૩ જો ગવર્નર-જનરલ. [સાષિમ લીધાં.
 ૧૭૯૫—કુદ્દલાનું યુદ્ધ. માધવરાવ નારાયણ પેશાએ આપઘાત કીધો.
 ૧૭૯૫-૧૮૧૮—બીજો બાજરાવ, ૭ મો પેશા.
 ૧૭૯૫—નાના કુડનવિસને કેદ કીધો અને પાછળથી છોડયો.
 ૧૭૯૮-૧૮૦૫—લોર્ડ મોર્નિંગટન, ૪ થો ગવર્નર-જનરલ.
 ૧૭૯૯—ચોથો મહેસૂર વિગ્રહ, સુદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ.

શ્રીરંગપદ્મજ્ઞો ષેરો, દીપુનું મરાણ. મહેસૂરની જીત.
અંગ્રેજને કોઈમખટૂર, કુનેરા અને વાઈનાદ મળ્યા.

૧૮૦૦—નાના ફડનવિસનું મરાણ. અંગ્રેજે તંબવર લીધું.

૧૮૦૧—ઉલ્લન, હંદાર અને પૂનાનાં યુદ્ધો. કર્ણાટક ભોડી લીધું.

૧૮૦૨—વસઈના કરાર. અંગ્રેજે ખુંદેલખંડ અને સુરત લીધાં.

૧૮૦૩—ખાજુરાવને ગાદી પાછી મળી. ખીજો મરેઠી વિગ્રહ.

અંગ્રેજે અહમદનગર લીધું. અસાઈ, દિલ્હી, આગ્રા,
ભાસ્વારી, અને આગામનાં યુદ્ધો. દેવગામ અને સુલ્ત
અંગ્રેગામના કરાર. અંગ્રેજોએ કટક, ખાલાસોર, દિલ્હી,
ભરૂચ લીધાં.

૧૮૦૪-૫—ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ (૪૦ હોદ્દર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).

૧૮૦૪—ડીગ અને ફરકાખાદનાં યુદ્ધ અને જસવંતરાજ હોદ્દરની હાર.

૧૮૦૫—લોર્ડ ઇલ્ફિન્ડે ભરતપુરને ષેરો ધાડ્યો, પણ ફાળ્યો નહિ.

૧૮૦૫-૭—લોર્ડ કોર્નવૅલિસ (ખીજી વાર). અંગ્રેજું મરાણ. સર
જ્યોર્જ ખાલો, ૫ મા ગવર્નર-જનરલ.

૧૮૦૬—વેસારમાં ખંડ; કર્નલ ગિલિખાઈએ તે સમાવી લીધું.

૧૮૦૭-૧૩—લોર્ડ મિન્ટો, ૬ઠો ગવર્નર-જનરલ.

૧૮૦૮—અંગ્રેજે તાવણકોર લીધું, પણ ૧૮૧૩ માં પાછું આપ્યું.

૧૮૦૯—અંગ્રેજે રણજીતસિંગ, તથા સિંધ, ધરાન અને કાબૂલના રાજા
સાથે કરાર કર્યા.

[મોરિશ્વસ લીધાં.

૧૮૦૯-૧૦—અંગ્રેજે ફ્રેંચ ચાંચીઆને હરાવી ખુર્ષો, શેરૂંગિત અને

૧૮૧૩—કમ્પનીને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાનો હક જતો રહ્યો,
પણ ચીન સાથે તો રહ્યો.

૧૮૧૪-૧૩—માર્કેવિસે આર્ટ હેસ્ટિંગ્સ, ૭ મા ગવર્નર-જનરલ.

૧૮૧૫-૧૬—નેપોળ અથવા ગુરખા વિગ્રહ.

૧૮૧૬—આઝમીરા તથા મધવાનપુરનાં યુદ્ધ. ગુરખાઓની હાર.

૧૮૧૭-૧૮—ચોથો મરેઠી વિગ્રહ. [અંગ્રેજને અમદાવાદ મળ્યું.

૧૮૧૭—ખાડકી, સિતાખાલ્દી, નાગપુર, અને માહિદપુરનાં યુદ્ધ.

૧૮૧૮—કોરગામ અને આજીનીનાં યુદ્ધ. પેશ્વણે અંત, મંદેધરના
કરાર, અંગ્રેજને ખાનદેરા, અજમેર, પૂના, ઉચર કોંકણ,
મહારાષ્ટ્ર, અને નર્મદાની પાસેના જીલ્લા મળ્યા.

- ૧૮૨૩-૨૮—લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ, ૮ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૨૩-૨૬—પહેલો જાહી વિગ્રહ. ૧૮૨૪—અંગ્રેજને મલકા મળ્યો.
 ૧૮૨૫—પગામનું યુદ્ધ. [મીઅરે ભરતપુરને ઘેરી સર કર્યું.
 ૧૮૨૬—ચેન્દાપના કરાર. જારાકપુરમાં ખંડ. અંગ્રેજ સરદાર ફોર્મર-
 ૧૮૨૮-૩૬—લોર્ડ ઉવિલ્ડયમખેન્ટિંગ, ૯ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૨૯—સતીનો આલ ખંધ પાડ્યો. ડગ લોકોનો નારા કીધો.
 ૧૮૩૬-૪૨—લોર્ડ ઓક્લેન્ડ, ૧૦ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૩૪—કમ્પનીને નવી સનદ મળી, તેની રૂઝ તેઓનો ચીન સાથે પણ
 હોવાર કરવાનો હક જતો રહ્યો અને હવેથી રાજ્ય કરવાનોજ
 રહ્યો. અંગ્રેજે કુર્ગ પ્રાન્ત જીતી લીધો.
 ૧૮૩૮—અંગ્રેજ, રાગજીતસિંગ અને શાહ શૂજા વચ્ચે કરાર.
 ૧૮૩૯—શાહ શૂજાને કેદહારની ગાદી મળી. રાગજીતસિંગનું મરણ.
 અંગ્રેજે ગીજની જીત્યું અને કાબૂલ લીધું. પર્વીનનું યુદ્ધ.
 ૧૮૪૧—કાબૂલમાં ફિરૂઝ ; મેકનોટનનું ખૂન. અંગ્રેજને કુર્નલ મળ્યું.
 ૧૮૪૦-૪૨—શીખ જોડે વિગ્રહ. ૧૮૪૨—જાનકીનના કરાર. અંગ્રેજને
 હોંકોંગ મળ્યો.
 ૧૮૪૨-૪૪—લોર્ડ એલેનખેરો, ૧૧ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૨—જે. પોલકની કાબૂલ ઉપર ઘડાઈ. અંગ્રેજનું અફઘાનિસ્તાન
 ૧૮૪૨-૪૩—સિંધ વિગ્રહ. [શિંડીને આવ્યું.
 ૧૮૪૩—મીઆની અને હિંદરાબાદનાં યુદ્ધ. અંગ્રેજે સિંધ જીતી લીધું.
 ગવાલિયર વિગ્રહ. મહારાજપુર તથા પનીઆરનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૪-૪૭—લોર્ડ હાર્ડિંગ, ૧૨ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૫-૪૬—પહેલો સિંધ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૫—મૂઝફી તથા ફિરોજશાહનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૬—અલિવાલ તથા સોપ્રાઉનનાં યુદ્ધ. લાહોરના કરાર.
 ૧૮૪૮-૫૬—લોર્ડ કલહોસ્લી, ૧૩ મા ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૮-૪૯—બીજો સિંધ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૮—મુલતાનનો ઘેરો. કિનેરી, સદુસામ, અને રામનગરનાં યુદ્ધ.
 સત્તારા ખિટરા રાજ્યમાં બેળી લીધું. [સાથે બેળી લીધું.
 ૧૮૪૯—ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધ. પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય
 ૧૮૫૨-૫૩—બીજો જાહી વિગ્રહ. ૧૮૫૨-૫૩ પ્રાંત જીતી લીધો.

- ૧૮૫૩—રંગૂન, માર્ટાપાન, ખસીન, પ્રોમ, નાગપુર, તથા ઝાંસી
ખ્રિષ્ટિશ રાજ્ય સાથે બેળી દીધાં. અંગ્રેજી નિજમ પાસે વરાડ
પ્રાંત હોણાને પેટ લીધા. કમ્પનીને નવો પટો મળ્યો.
- ૧૮૫૬—અયોધ્યા પ્રાંત ખ્રિષ્ટિશ રાજ્ય સાથે બેળી દીધા.
- ૧૮૫૭-૬૧—લોર્ડ કેનિંગ, ૧૪ મો ગવર્નર-જનરલ, ૧ યો વાર્ષિકશય.
- ૧૮૫૭—સિપાઈઓનો મટોટો ખળયો.
- ૧૮૫૮—હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દીધું.
- ૧૮૬૨-૬૩—લોર્ડ એલજન, ૧૫ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૬૪-૬૯—સર જોન લોરેન્સ, ૧૬ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૬૯-૭૨—લોર્ડ મેયો, ૧૭ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૭૨-૭૫—લોર્ડ નોર્થપ્રુક, ૧૮ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૭૫—વડોદરાના રાજા મહારાજા ગાયકવાડને પરબ્રહ્મ કીધા.
- ૧૮૭૬-૮૦—લોર્ડ લિટન, ૧૯ મો ગવર્નર-જનરલ. [ખિતાબ મળ્યો.
- ૧૮૭૭—વિક્ટોરીયા રાણીને “કચેસર-ઈ-હિંદ મહારાણી” નો
- ૧૮૭૮—હિંદુસ્તાનમાં લાર્ડસિન્સ ટેક્સ. સુરતમાં મોટું ખંડ. ખીજો
- ૧૮૮૦—ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ. [અફઘાન વિગ્રહ.
- ૧૮૮૦-૮૪—લોર્ડ રિપન, ૨૦ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૮૨—સ્થાનિક સ્વરાજ્યની મોજના (તા. ૧૮મી મે).
- ૧૮૮૪ ડી.—લોર્ડ કક્રિંગ, ૨૧ મો ગવર્નર-જનરલ.
- ૧૮૮૫—મુંબઈમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) (૧).
- ૧૮૮૬—ખલિફા અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે નેડી દીધા. ઈનકમ ટેક્સ.
કલકત્તામાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૨).
- ૧૮૮૭—મદ્રાસમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૩).
- ૧૮૮૮ ડી.—લોર્ડ લેન્સડાઉન, ૨૨ મો ગવર્નર-જનરલ. અલાહ-
ાદમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૪). [નેશનલ કોંગ્રેસ (૫).
- ૧૮૮૯—સુરતમાં ભયંકર આગ (તા. ૧૬મી એપ્રિલ). મુંબઈમાં
- ૧૮૯૦—કલકત્તામાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૬).
- ૧૮૯૧—રૂશ્યાના રાજાના પાટવીકુંવરની હિંદુસ્તાનની પ્રલાઠાત.

ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ.

રસીમા વગેરે— ભરતખંડ, એ દક્ષિણ એશિયાની વચ્ચે દ્વીપકલ્પ છે. એની ઉત્તરે, હિમાલય પર્વત ; પૂર્વે, બ્રહ્મદેશ અને ખંગાળાનો ઉપસાગર ; દક્ષિણે, હિંદી મહાસાગર ; પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્ર, ખલુઝિસ્તાન, અને અફઘાનીસ્તાન. એની ઉત્તર દક્ષિણ વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬૦૦ માઈલ છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૮૦૦ માઈલ છે. એની કુલ વસ્તી ૨૫૫ કોડને સુમારે છે.

કુદરતી ભાગો— હિમાલયની તળેટીનો પ્રદેશ, ગંગાનો પ્રદેશ, સિંદુનદનો પ્રદેશ, દક્ષિણ અને જલ્મદેશ.

હીપો— સિંહલદ્વીપ (લાંદા), દક્ષિણે ; આન્દામાન (મુ. શે. પાર્ટીસર, અહીં ગુલ્હેગારોને કાળે પાણી ચડાવેછે), નિકોબાર અને મર્ગિઆર્કિપેલેગો, ખંગાળાના ઉપસાગરમાં ; લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ, અરબી સમુદ્રમાં.

હીપકલ્પો— કાઠીઆવાડ, કચ્છ અને ખંભાતનાં અખાતની વચ્ચે ; મલાયા, ભરતખંડની છેક પૂર્વે.

ભૂશિરો— મોન્ઝ, સિંધની પશ્ચિમે ; દીવ, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે ; કન્યાકુમારી, ભરતખંડની દક્ષિણે ; ડંડ્રા, સિંહલદ્વીપની દક્ષિણે ; પેરો, સિંહલદ્વીપની ઉત્તરે ; દિવે અને કેલિમાર, કોરોમાન્ડલ કિનારે ; પાંતમાયરાસ, આરિસ્સાની પૂર્વે ; નીગ્રેસ, પેગુની નૈઋત્યે.

પર્વતો— હિમાલાય (એવરેસ્ટ, સૌથી જાંચું શિખર, જમાઈ ૨૬૦૦૦ શીટ), ભરતખંડની ઉત્તરે ; શિવાલિક, ગંગા અને પીઆસની વચ્ચે ; કારાકોરમ, કાશ્મીરની ઉત્તરે ; સુલેમાન, પંજાબની પશ્ચિમે ; હાન્ના, સિંધની પશ્ચિમે ; અરવલિ (મુખ્ય શિખર આબુ), રત્નપૂતાનામાં ; વિંહ્યા, નર્મદાની ઉત્તરે ; સાતપુડા, નર્મદાની દક્ષિણે ;

નીલગિરિ, મૈસૂરની દક્ષિણે, પરિચય ઘાટ અથવા સહ્યાદ્રિ, દક્ષિણની પશ્ચિમે; પૂર્વ ઘાટ, દક્ષિણની પૂર્વ હદ.

સમુદ્ર, અખાત, સામુદ્રલુની વગેરે—અરબી સમુદ્ર; કચ્છનું અને ખંભાતનું અખાત, પશ્ચિમે; ખંગાળાનો ઉપસાગર, પૂર્વમાં; માર્ટાબાનનું અખાત, પ્ષિટિશ પ્રદેશમાં; મનારનું અખાત અને પાક્લી સામુદ્રકુની, સિંહલદીપ અને ભરતખંડની વચ્ચે.

સરોવરો—ચિલ્કા, ઓરિસ્સાને કિનારે; કોલર (મીઠા પાણીનું), ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની વચ્ચે; પુલિકટ, કોરેમાંડલ કિનારે; સંભાર (સૌથી મોટું) અને સર, રજપૂતાનામાં; મંચૂર, સિંધમાં; વુલર, કાશ્મીરમાં.

નદીઓ—ખલ્લપુત્ર, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ગંગાના પૂર્વ મુખ સાથે મળી ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. ગંગા, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એની સૌથી મોટી શાખા જમના છે, તે અલાહાબાદ આગળ એને મળે છે. ગોઆ, રામગંગા, ગોમતી, ગંડક, કુશી, અને સોન એ ગંગાની ખીજ શાખાઓ છે. ચંપલ અને ઘેટવા જમનાને મળે છે. મહાનદી, મધ્ય પ્રાંતોમાંથી, ગોદાવરી, નારાક આગળથી, કૃષ્ણા (એની શાખા બીમા અને તુંગભદ્રા), મહાબલેશ્વરના ટુંગરોમાંથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ પેનાર, મૈસૂરમાંથી, અને કાવેરી, કુર્ગમાંથી નીકળી, ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. ઈરાવત્તી, પ્રદેશમાં યઈ માર્ટાબાનના અખાતને મળે છે. સિંદુનદ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એની શાખા જહેલમ, ચિનાબ, રાવી, ખીઆસ, અને સતલજ છે. નર્મદા, વિંધ્યા પર્વતમાંથી, તાપી, સાતપૂડામાંથી, સાબરમતી અને મહી ગુજરાતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ભરતખંડના રાજકીય વિભાગો.

- (૧) બ્રિટિશ રાજ્ય ; (૩) સ્વતંત્ર રાજ્ય ;
(૨) દેશી રાજ્ય ; (૪) પરદેશી રાજ્ય.

આખા ભરતખંડ ઉપર ગવર્નર-જેનરલ રાજ્ય કરેછે. એના તાબા નીચે જંગાળા, વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા અને પંજાબ, એ ભાગો ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનો અધિકાર છે. મધ્ય-પ્રાંતો, જલ્લદેશ, અને આસામ, એએ ઉપર ચીફ કમિશનરોનો અધિકાર છે. મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકા ઉપર ગવર્નરોનો અધિકાર છે ; લંકાજેટને “ ક્વાલિન કોલોનિ ” કહેછે અને તેના ઉપર કોલોનિયલ આફીસથી નીમાયલો ગવર્નર રાજ્ય કરેછે ; તેને ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલ સાથે નિસ્પત નથી.

(૧) બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન.

એના મુખ્ય ૧૨ ભાગ કીધા છે :—(૧) જંગાળા (થુક્ જંગાળા, જહાર, ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુર) ; (૨) આસામ ; (૩) વાયવ્ય પ્રાંતો ; (૪) અયોધ્યા ; (૫) પંજાબ ; (૬) મધ્ય પ્રાંતો ; (૭) મુંબઈ ઈલાકો ; (૮) મદ્રાસ ઈલાકો ; (૯) જલ્લદેશ ; (૧૦) અજમેર ; (૧૧) વરાડ ; (૧૨) કુર્ગ.

૧. જંગાળા. એના ચાર ભાગ છે :—(૧) થુક્ જંગાળા, (૨) જહાર, (૩) ઓરિસ્સા, (૪) છોટા નાગપુર.

મુખ્ય શહેરો :—(૧) થુક્ જંગાળા—કલકત્તા, હુગ્લી નદી ઉપર, રાજધાની છે. આલિપોર, બેરકપુર, પ્લેસી (રાણેશ્વર), ઢાકા (મલમલ) ચિતાગોંગ, ત્રિરિંદાપ્પાદ, બર્દવાન, ચિન્સુરા, મિદનાપુર, મંદ્રનગર (ફ્રેમ્જનું), સિરામપુર, રાણીગંજ (કોયલાની ખાણો).

(૨) જાહોર :—પટના, ગંગા ઉપર, ખહાર, ગયા (યાત્રાનું સ્થળ), મોંગીર, બકસર (રાણક્ષેત્ર).

(૩) ઓરિસ્સા :—કટક (મહાનદી ઉપર), ખાલાસોર, પુરી અથવા જગન્નાથ (યાત્રાનું સ્થળ), મહા નદી ઉપર.

(૪) છોટા નાગપુર :—હઝારીબાગ (લશ્કર રહેછે).

૨. આસામ—મું. શે. ગૌહત્તી (પ્રલ્લપુત્ર ઉપર), શિલોંગ રાજધાની, ચેરાપુંજી (એમાં આખી દુનિયા કરતાં સૌથી વધારે વરસાદ પડેછે, લગભગ પરર ઈંચસધી).

૩. વાયવ્ય પ્રાંત—મું. શે. જનારસ અથવા કાશી, ગંગા નદી ઉપર, યાત્રાનું સ્થળ, અલાહાબાદ અથવા પ્રયાગ, ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), મીરઝાપુર અને કહાનપુર, ગંગા ઉપર, ગોરકપુર, આગ્રા, જમના ઉપર, ફતેહપુર શિક્કી, કનોજ અને ફરકાબાદ (ત્રણે રાણક્ષેત્રો), ગોડુજ અને મથુરા, જમનાપર (યાત્રાનાં સ્થળ), મીરત (લશ્કર રહેછે), હરદ્વાર (યાત્રાનું સ્થળ), ગંગા ઉપર, ખરેલી (રૈલ્વેલિનિયંત્રનું મું. શે.), રાહુજીઆનપુર, મીરાસાબાદ, આલ્મોરા (રાણક્ષેત્ર), શ્રીનગર.

૪. અઘોરયા—મું. શે. લખનૌર, ગોમતી ઉપર, ફૈઝાબાદ, રાયખરૈલી.

૫. પંજાબ—મું. શે.—લાહોર, રાવી નદી ઉપર, અમૃતસર (શાહી, રૈરામી અને સુતરાઉ લગ્નડાંનાં કારખાનાં), લુધીઆના, સતલજ નદીની પાસે (શાલનાં કારખાનાં), જલંધર (લશ્કર રહેછે), કાંગ્રા (એનું અસલ નામ નગરકોટ. એમાં ઉંચી મહા યાવછે). અલિવાલ, સોપ્રાહન, ફિરૌજશાહ, મુકકી (રાણક્ષેત્રો). અંબાલા (લશ્કર રહેછે), સિમ્લા (હવાનું ડેકાણું), સ્થાનેશ્વર (એની પાસે કુરુક્ષેત્ર), પાણીપત, રિહ્તી, જમના નદી ઉપર (એ ત્રણે રાણક્ષેત્રો). ત્રલતાન, ડેરા ઇસ્માયિલખાન, ડેરા ગાઝીખાન (બન્ને સિંધુ ઉપર), મિથુનકોટ, અટક, પેરાપર (લશ્કર રહેછે), રાવલપિન્ડી, મરી (હવાનું ડેકાણું). મુઝરાત, ચિલિયનવાલા, કર્નાલ અને સરહિંદ (રાણક્ષેત્રો).

૬. મધ્ય પ્રાંત—મું. શે.—નાગપુર, સીતાબાદી, કામ્પી

(લક્ષ્મી રહેછે), જમલપુર (કોલસાની ખાણો), રતનપુર, સંભલપુર (હીરાની ખાણ), ખજાનપુર, તાપીનદી ઉપર (એની પાસે આશીરઘટ).

૭. મુંજઈ દર્લાકો—એના મુખ્ય ચાર ભાગ કીધાછે:—

- (૧) સિંધ; (૨) મુંજઈ; (૩) મુંજઈનો ઉત્તર વિભાગ;
(૪) મુંજઈનો દક્ષિણ વિભાગ.

(૧) સિંધ—મું શેઠ:— કરાંચી (ખંદર), દકુ, હૈદરાબાદ, અને મિઆની (બે રણક્ષેત્રો). હૈદરાબાદની પૂર્વે થર અને પારકરનાં રૈતીનાં રણ છે. અમરકોટ, શિકારપુર, સફર.

(૨) મુંજઈ. એ હિંદુસ્તાનમાં ધણું નામીયું શહેર છે. એની સાથે સાલ્સેટ (સાંઈ) બેટ સડકથી બિળી દીધાછે. એલિફન્ટા, એ મુંજઈ ખંદરમાં નાનો બેટ છે.

(૩) મુંજઈનો ઉત્તર વિભાગ—એના વિભાગો તથા શહેરો:—

(૧) કોલાણા—અત્રીખાગ.

(૨) ધાણા અથવા ઉત્તર કોંકણ—ધાણા, કધ્યાણ અને વસઈ.

(૩) સુરત—સુરત. એમાં અંગ્રેજો સને ૧૬૧૩માં પહેલી કોડી ધાલી.

(૪) ભરૂચ—ભરૂચ, નર્મદા ઉપર, રૂના હોપારનું મથક.

(૫) બેડા અને પંચમહાલ—નડીઆદ. [(૩).

(૬) અમદાવાદ—અમદાવાદ, સાબરમતી ઉપર, ગોધા, ઘોલરા

(૭) ખાનદેશ—કુળીયા, બોસાવળ.

(૮) નાશિક—નાશિક (યાત્રાનું સ્થળ).

(૪) મુંજઈનો દક્ષિણ વિભાગ—એના વિભાગો તથા શહેરો:—

(૧) અહમદનગર—અહમદનગર (એ અંગ્રેજો ૧૮૦૩ માં લીધું.)

(૨) પુના—પુના, ખડકી, કોરગામ (રણક્ષેત્રો), સિંહઘટ અને પુરંધર.

(૩) સતારા—સતારા, મહાબલેશ્વર (હવાનું ડેકાણું).

(૪) શાલાપુર—શાલાપુર (વેપારનું મથક), પંદરપુર (યાત્રાનું સ્થળ).

(૫) કલાદગી—ખાગલકોટ અને ખીજપુર.

(૬) બેલગામ—બેલગામ.

(૭) ધારવાડ—ધારવાડ. એ રૂને માટે પ્રખ્યાત છે.

(૮) ઉત્તર કેનેરા—કારવાડ, કુશ્ટા, હોનાવાડ (એની પૂર્વે ગરસો-પનો આસરે ૬૦૦ શીટ જીઓ ધોધ છે).

(૬) રત્નાગિરિ—રત્નાગિરિ, વિંગોલી (ખંદર).

એડના (અર્પસ્તાનની દક્ષિણે) મુંબઈને તામે છે.

૮. મદ્રાસ ઈલાકા—એના ૬ ભાગ છે. તે તથા તેનાં શહેરો:—

(૧) સુરઝર્સી—ગંજમ, ખરહમપુર, રસલકોન્ડા, સિકાકોલ (મલમલ) અને રાજમહલ્લિ (ગોદાવરીના મુખ આગળ).

(૨) કૃષ્ણા—મહલીપટ્ટણ (રેનો બ્યાપાર), ગંતૂર, એલોર (શેવંજી).

(૩) કાલોટક—નેલોર, કડપા, ચેલારી, કર્નૂલ, આંગોલ.

(૪) ઉત્તર આર્કટ—આર્કટ, વેલોર, આર્ની (રાણક્ષેત્ર). મદ્રાસ એ ઈલાકાનું મુખ્ય શહેર છે. ચિંગલપટ, પુલિકટ, કડપા (લશ્કર રહેછે).

(૫) દક્ષિણ આર્કટ—કદલોર, ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ, જીજી (પાલકી કિલ્લો), પોર્ટોનોવો (રાણક્ષેત્ર તથા લ્હોખંડનું કામ), તંજાવર, નાગપટ્ટમ, ટ્રાંક્યેબાર, ત્રિચિનોપલિ, સાસિમ, મદૂરા (એની પૂર્વે સેતુખંદરામંધર દ્વીપ છે તે યાત્રાનું સ્થળ છે), ડીડીગલ.

(૬) દક્ષિણ કેનેરા—કલિકટ (સાગ, મરી, નાજિયર), કાનાનોર, ટેલિચેરી (ખંદર), કોચિન, કોઈમખૂર, ઉતાકામંડ (હવાનું ઠેકાણું), મંગલોર (સોપારી).

૯. ખજ્જદેશ—એ દેશના આરાકાન અને ટિનાસરીના પ્રાંતો અંગ્રેજને સને ૧૮૨૬ માં મળ્યા, અને પેગુ સને ૧૮૫૨ માં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો. આકાનો ભાગ અંગ્રેજોએ સને ૧૮૮૬ માં રાજ થીખોને હરાવી જીતી લાધો. એમાં માંડલે, અમરપુર, આવા અને ભામો એ મુખ્ય શહેરો છે. આરાકાન—મું જીં અદિઅખ (ચોખા), આરાકાન. પેગુ—મું જીં રંગુન, બર્મીન, પ્રોમ, દાનાપુ અને ડલહૈસી. ટિનાસરીના—મું જીં મોલમિન, માર્થાખાન, આમહર્ટ, ટેવાય અને મર્ગિવ.

૧૦. અજમેર—એને વાયબ પ્રાંતોમાં દાખલ કીકુંડે. એ ગવર્નર-જેનરલની સત્તા નીચે છે. મું જીં અજમેર.

૧૧. વરાડ—એ પ્રાંત નિજમી સને ૧૮૫૩ માં અંગ્રેજોને દેવાને પેટે આપ્યો. મું જીં ઉમરાવતી (રેના બેપારનું મોટું મથક), અકોલા, અસાઈ (રાણક્ષેત્ર), મહલીપુર, અને આર્ગામ (રાણક્ષેત્ર).

૧૨. કુર્ગ—એ પ્રાંત સને ૧૮૩૪ માં અંગ્રેજોએ પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. એમાં હુંદ અને એલચી યામછે. મું. શે. મર્કરા.

સિંહલદ્વીપ અથવા લંદા—એની આસપાસના દરીઆમાં માલી પાકે છે. મું. શે. કોલમ્બો, કાન્ડી, ગેલી અને ત્રિકોમાલી.

સ્ટ્રેટ્સ સેટલામેન્ટ્સ—એમાં પુલોપિનાંગ અથવા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ ટાપુ (મું. શે. ન્યોર્થ ટાઉન), પ્રોવિન્સ વેલ્સે, મલાકા, સિંગાપુર અને પીરક એટલા સમાયલા છે.

(૨) દેશી રાજ્યો.

ખંગાજાના તાખામાં—સિખિમ, કુચ જહાર, ટીપરા અને માર્જીપુર.

વાચચ પ્રાંતોમાં—રામપુર અને દાઢવાલ.

ખંજાખમાં—કરમીર (હાલ અંધેર ચાલવાને લીધે અંગ્રેજોએ પોતાના કબજામાં લીધું છે), મું. શે. ત્રીનગર (રાસનાં કારખાનાં) અને સેહ ; ભાવલપુર, પતિઆળા વગેરે.

રજપૂતાનામાં—(૧) જોધપુર અથવા મારવાડ, મું. શે. જોધપુર; (૨) જેપુર, મું. શે. જેપર; (૩) ઉદેપુર અથવા મેવાડ, મું. શે. ઉદેપર અને ચિતોડ; (૪) શિરોહી. એમાં આખુ પર્વત છે, તે હવાનું ડેકાકું છે, એમાં જૈન દહેરાં છે; (૫) જીમ્સનીર; (૬) જેસલમીર; (૭) ભરતપુર, મું. શે. ભરતપુર.

મધ્ય હિંદ એજીન્સિમાં—પૂર્વે, રેવા અને જુંદેલખંડ; ઉત્તરે, ગ્વાલિયર અથવા સિંધિયાનું રાજ્ય, મું. શે. ગ્વાલિયર, નીમચ, ઉમ્મન (માળવાનું મુખ્ય શહેર); દક્ષિણે, ભોપાળ, મું. શે. ભોપાળ, અને ડોલકરેનું રાજ્ય, મું. શે. હંદોર અને મેહા.

મધ્ય પ્રાંતોમાં—નિઝામનું રાજ્ય. એ સમ્રાજ્ય દેશી રાજ્યોમાં મોટું છે. મું. શે. હૈદરાબાદ, શિક્ક્રાબાદ, બોલારમ, ગોવળકોંડા, વરંગૂળ, ખીદર, ગુલબર્ગ (ખાલ્સણી રાજ્યની રાજધાની હતી), ઔરંગાબાદ (ગોદાવરી ઉપર) દોલતાબાદ.

મુંબઈ ઈલાકામાં—ખેરપુર, સિન્ધની ધરાને ; કુરુ, યુ. શે. બુજ અને માંડવી ; ગુજરાત. એના પટામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય, યુ. શે. વેંગદરા અને ડીસા ; કાઠીઆવાડ, યુ. શે. રાજકોટ, ભાવનગર, પોરબંદર, દ્વારકા (ગાયકવાડનું, યાત્રાનું સ્થળ) ; સોમનાથ, જૂનાગઢ (એમાં ગિર્નાર પર્વત છે, તેમાં જૈન દહેરાં છે). ખંભાત, પાલાણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, વગેરે. માહારાષ્ટ્ર (મરેઠાએના દેશ) માં કોલ્હાપુર, સાવંતવાડી અને જંજીરા.

મદ્રાસ ઈલાકામાં—મહેસૂર, યુ. શે. શ્રીરંગપટ્ટણ, ખંગલર-કેમીન, યુ. શે. ત્રિચુર. ત્યાંવાણકેર, યુ. શે. ત્રિવાન્દ્રમ, ક્વીલન.

(૩) સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ—યુ. શે. ખટમંડુ, લલિતપટ્ટણ, મકવાનપુર (રાજકોટ). ભૂતાન—યુ. શે. પનાખા અને ટાસીસ્યડન.

(૪) પરદેશી રાજ્યો.

જેમ્યોના તાખામાં—મંદ્રનગર, હુગ્લી નદી ઉપર ; ચેન્નોના, ગોદાવરીના મુખ આગળ ; પોન્ડિચરી અને કેરિકલ, કોરોમાંડલ કિનારે, માહી, મલખાર કિનારે.

ફિરંગીઓના તાખામાં—ગોઆ, મલખાર કિનારે, દમ્મણ, મુંબઈની ઉત્તરે ; દીવ, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે.

પરચુરણ જાણવાજોગ હકીકત.

એલીની નિપજ—ઘઉં-વાયવ્ય પ્રાંતો અને પંજાબમાં. ચોખ્ખા-ખંગાળામાં. જાજરી-દક્ષિણમાં. કપાસ-ખંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, નાગપુર અને વરાડમાં. ગળી-ખંગાળામાં. અફીણ-ખંગાળા, બહાર અને માળવામાં. જુદ-નીલગિરિ ઉપર. ચણા-આસામમાં અને હિમાલય ઉપર. મરી, તંજ, ગુંદર, નાળીએર-મલખાર કોઠે અને લંકામાં. ધમારતી લાકડું, મુખ્ય સાગ-મલખારનાં જંગલમાં.

અનિઝ પદાર્થો—કુલેખંડ અને કોલસા-ખંગાળા અને જમ્બલ-પરમાં. હીરા-સંભલપુર અને ગોવળકાંડામાં. મીઠું-સંભર સરોવરમાંથી નાકગેદ્ર અને મુંબઈ અને મદ્રાસને કિનારે દરીઆના પાણીનું બનાવેછે. સિંધવત્તી ખાણો-રજપૂતાનામાં અને પંજાબમાં.

મુખ્ય નદીઓ ઉપર શેહેરો—જલ્મપુત્ર-લાસા. ગંગા-હરદ્વાર, ફરકાબાદ કહાનપુર, અલાહાબાદ, ખનારસ, બકસર, પટના, મોંગીર, શ્રીશિવાબાદ, હુગ્લી, કલકત્તા. જમના-દિલ્હી, મથુરા, આગ્રા. મહાનદી-સંભલપુર, કટક, જગન્નાથ. ગોદાવરી-નારાક, ઐરંગાબાદ. રાજમાહેન્દ્ર. કૃષ્ણા-મહલીપટ્ટણ. કાવેરી-શ્રીરંગપટ્ટણ, ત્રિચિનોપલિ, તંજાવર. હરિવત્તી-આવા, પ્રેમ, રંગૂન. સિંધુ-અટક, હેરા હસ્માલ-આગ, હેરા ગાજીમાન, મિથુનકોટ, સફર, લારખાના, હૈદરાબાદ, કરાંચી. નર્મદા-જમ્બલપુર, ભરૂચ. તાપ્તી-ખહાનપુર, સુરત. મહી-ખંભાત. સાબરમતી-અમદાવાદ.

ચાનાનાં સ્થળો—ઉત્તરમાં જાદ્રીનાથ (હરદ્વારની વાયબે); પૂર્વમાં જગન્નાથ; દક્ષિણમાં સેતુજંદરામેરવર; પશ્ચિમમાં હારિકા-એ સિવાય ગયા, કાશી, પ્રયાગ, ગોફળ, મથુરા, હરદ્વાર, શ્રીનાથજી (મેવાડમાં); નારાક, બંચક, અને પંડરપુર; પાલીતાણા અને ગિર્નાર (કાઠીઆવાડમાં) અને આશ્વ પર્વત (એ ત્રણ જૈન સાકનાં); ગુજરાતની ઉત્તરે આસાસુરના પર્વતમાં અપ્પાજી.

હવે આવનાં કુદ્રાણો—દારજીલિંગ (સિખિમની પાસે), સિમ્લા, મરી, આશ્વ પર્વત, મહાબલેશ્વર, નીલગિરિ.

કિનારાપરનાં શેહેરો—પશ્ચિમ કિનારે-કરાંચી, પોરબંદર, ગોધા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, મુંબઈ, રત્નાગિરિ, વિંજોલી, ગોઆ, કારવાડ, કુટ્ટા, હોનાવાડ, મંગલૂર, કાનાનોર, કનિકટ, કોચિન, ક્વીનન. પૂર્વ કિનારે—ટાંકવેમાર, કદલોર, પોન્ડિચરી, મદ્રાસ, મહલીપટ્ટણ, જગન્નાથ, આલાસોર, કલકત્તા, ચિતાગોંગ, અકિમ્પા, રંગૂન, મોલમીન.

કઠળ શબ્દોનો કોશ.

અકાળ મૃત્યુ = અકાચ્ચિક મોત.

અખૂટ = ખૂટ નહિ અપૂં. [કરે અપેવો.

અગમચેતીવાળો = આગળથી વિચાર

અગ્રેસર = આગળ પડે અપેવો, મુખ્ય.

અથાગ = ધણોજી.

અનાદર કં = માનમરતબો ન રાખવો.

અન્યાય = ગેરધંસાર્ક.

અપુત્ર = છોકરા વગર.

અપ્રિય = અણગમતો.

અયોગ્ય = અધિકૃત.

આણ વરતાવી = કુવાઈ ફેરવી.

આદિ કવિ = પહેલો કવિ.

આરોપ = તહોમત.

આશ્રય લીધો = હૂંકમાં ભરાયો.

આગા = હૂંકમ.

એલચી = વકીલ.

એશઆરામ = મોજશોખ.

એલમાં મૂકવું = અમુક શરતો પળાય

ત્યાંમુધી સ્વાધીનમાં આપવું.

કારી = સખત.

કાનો = વેર.

કુમક = મદદ.

કુર્ગવાસી = કુર્ગનો રહેવાસી.

કુરાળ = હોંશીઆર.

કૃત્ય = કામ.

કેર વરતાવ્યો = અતિશય જુલમ કાઢ્યો.

જયસ્તંભ = કીર્તિનો યાંભલો.

તિરસ્કાર = ધિક્કાર.

ત્રાસદાયક = કમકમાટી ભરેલું.

દરિદ્રાવસ્થા = ગરીબાઈ.

દાસીપુત્ર = રાજેલીનો છોકરો.

દુર્દશા = માડી અવસ્થા.

દુર્ભાગ્યે = નહારે નસીબે.

ધંજ = વાવટો.

નાજુદ કીધી = નારા કીધી.

પક્ષિત = રીત. [મૂકવું.

પદબ્દ કં = ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી

પદી = દરન્જો.

પરમ = ધણી.

પરહેજ કં = પકડવું.

પ્રતાપી = જખરો.

પ્રતિષ્ઠા = માન.

પ્રાચીન = અસલનું.

પૌત્ર = છોકરાનો છોકરો.

ખારગિર = ધોડેસ્વાર.

ખાહેષરી = જમીનગિરી.

ખાળહત્યા = છોકરાને મારી નાખવું.

ભૂમિદાહ કં = દાહવું.

મદદગીરા = હાય નીચેના.

મયૂરાસન = મારના આકારનું તખ્ત.

માનવભાગ = જીવતા માણસને મારી
નાખી દેવને અર્પણ કરવું તે.

મારા = ખૂની. [હાય તે.

યુદ્ધ = લશ્કર જ્યારે ખરાં લડતાં

યોદ્ધો = લડાયેલો.

રેણ = લડાઈનું મેદાન.

રાજ્યકર્ત્તા = રાજ્ય કરનાર.

રાજ્યરક્ષક = રાજની સગીર અવસ્થામાં

રાજ્યનો કારનાર કરનાર.

રાજ્યાભિષેક કં = તખ્તનશીન કરવું તે.

વૃરિષ્ઠ = સૌથી મોટી.

વાર્ષિક = દરબરસનું.

વિગ્રહ = જે અથવા વધારે પ્રજા માંહે-

માંહેની દુશ્મનાઈએ હોય તે.

વિધિપૂર્વક = રીતસર.

વિષ = ઝેર.

વિષયી = લંપટ, રંડીખાજ. [ચલાવવું તે.

વ્યવસ્થા = અંધેર રાખી રીતસર કામ

વૃદ્ધિ પામવી = વધવું જવું.

સગીર = કાચી જીમરનો.

સમર્થ = જખરો.

સમ્મતિ = કબૂલાત.

સમાન = સરખાં.

સંયોપરી = સહુનો ઉપરી, શ્રેષ્ઠ.

સહનશીલ } આમાશવાજો.
સહિષ્ઠ }

સહાય } મદદ.
સહાયતા }

સાધનબૂત = કામનું.

સાનમાં ચૂકવું = ઝાલમાં ચૂકવું.

સાર્વજનિક = સધળા સોકનું. [સિનાર.

સાહસિક = જેખમ બરેલું કામ માથે

સેનાપતિ } લશ્કરનો ઉપરી, સરદાર.
સેનાધિપતિ }

સંયોજન } જોડી દેવું.
સંયોજવું }

સંહાર કં = નાશ કરવું.

સ્થાયી = કાયમ.

સ્વાધીન કં = આપી દેવું.

સ્વાધીનમાં સેવું = લઇસેવું.

હુકુલકો = કટ્ટો.

હાલહવાલ = અંધેર અવસ્થાવાળા.

હોસેદીલ = માંડો.

NOTICE.

પ્રજ્ઞાવતીની વાર્તા, લીટી ૧-૧૫૦.

સાંસાર્ય ટીકા, અધરા શબ્દોના અર્થ, ૫૬૨૪૬ વગેરે સહિત.
અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ માટે. કિંમત ૪ આના.

An Epitome of Indian
History (Fourth Edition)
for St. IV. Price 12 Annas.

અતિ ઉપયોગી, નીતિના વાક્યો સહિત, ઘણા સફાઈદાર
ગુજરાતી તથા બાળબોધ અક્ષરમાં કોપી બુકો.

લેખનસુધારક.

નંબર ૧ સો. અંગ્રેજી-ગુજરાતી પહેલા તથા બીજા ધોરણ માટે.

નંબર ૨ જો. અંગ્રેજી-ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણ માટે.

કિંમત દરેકની આના બે.

Meanings of Royal School
Primer with Translation, &c.
Price 3 Annas.

જગતની ભૂગોળ. (આવૃત્તિ બીજી.)

અંગ્રેજી-ગુજરાતી પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધોરણ માટે.

કિંમત ૪ આના.

To be had from

MR. LALITASHANKAR LALSHANKAR VEAS, Nāgarfaliā, Surat.

MR. NATHABHAI NAROTTAMDAS MEHTA, Pandole's Street, Surat.

AGENTS.

MR. KARSONDAS NARONDAS, Book-seller, Nānāvāt, Surat.

THE STUDENT'S BOOKSHOP, Chok Bazar, Surat.

MESSRS J. V. NAVLAKHI & Co., Stationers, Merchants and Agents.

34. Kolbadevi Road, Bombay.

